

GASPAR VAN DER HEYDEN

(Mechelen 1530 - Bacharach am Rhein 1586)

Academisch Proefschrift

VAN
DR M. F. VAN LENNEP

AMSTERDAM
JOHANNES MÜLLER 1884

De gegevens over Gaspar van der Heyden (Heydanus) overgenomen tot en met pagina
194 en enkele bijlagen

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2005

VOORREDE

Aan het einde van mijn academische loopbaan gekomen, gevoel ik behoefte een woord van hartelijke dank te richten aan allen, die in meerdere of mindere mate aan mijn vorming hebben bijgedragen.

Allereerst denk ik daarbij aan U, Hooggeleerde Heeren DOEDES, BEETS en VALETOX. Veel ben ik U verplicht, niet slechts voor Uw hooggewaardeerd onderwijs, maar ook voor de grote vriendelijkheid welke Gij mij steeds hebt betoond. Weest ervan verzekerd dat, ofschoon bijzondere omstandigheden mij thans noopten aan een andere Universiteit dan die, waarvan gij het sieraad zijt, naar de "Summos in Theologia honores" te streven, ik U, mijn leermeesters, niet zal vergeten. Uw namen, met dien van de door alle zijn leerlingen zozeer geliefde VAN OOSTERZEE, zullen door mij steeds met dankbare verering worden genoemd.

Ook U Hooggeleerde LASONDER en CANNEGIETER dank ik voor Uw lessen en voor de welwillendheid waarmede gij mij steeds tegemoet kwaamt.

Waar ik terugzie op de tijd door mij aan de Amsterdamse Universiteit doorgebracht, daar blijf ik ook U met erkentelijkheid gedenken Hooggeleerde MATTHES. Ik zal het steeds een groot voorrecht achten Uw onderwijs te hebben mogen genieten en door U te zijn ingeleid in de studie der Hebreeuwse Taal, voor welke Gij zozeer Uw leerlingen tot geestdrift weet op te wekken. Heb dank voor Uwe lessen en niet minder voor de vriendelijkheid die ik altijd van U mocht ondervinden.

Hoe zal ik U naar waarde danken, Hooggeleerde VAN TOORENENBERGEN, Hooggeachte Promotor! Ofschoon ik niet tot Uw leerlingen behoorde, hebt gij mij, toen ik Uw hulp bij het vervaardigen van mijn proefschrift inriep, terstond met de meeste bereidvaardigheid ter zijde gestaan, en Uw tijd met de rijken schat Uwer kennis en ervaring op de meest welwillende en onbekrompen wijze ter mijner beschikking gesteld. Vergun mij U daarvoor mijn diepgevoelde erkentelijkheid te betuigen en daarbij tevens de wens uit te spreken, dat Gij mij voortdurend als een Uwer leerlingen zult willen blijven beschouwen.

Het is mij aangenaam hier tevens mijn dank te kunnen betuigen aan mijn geachte Vriend, de Heer Joh. HENDR. VELDHUYZEN, voor de zorg waarmede hij de genealogie van Gaspar van der HEYDEN heeft opgesteld, waaraan ik, toen zij mij door hem op zo heuse wijze werd aangeboden, niet meende een plaats in de Bijlagen van dit proefschrift te mogen weigeren.

INLEIDING.

Chaque siècle a sa phijsionomie particuliere, ses aptitudes et sa mission. Mais le seizième, plus qu'aucun autre, a le privilège d'attirer les regards et de captiver l'attention. Si vous vous arrêtez devant lui, il vous éblouit. Nous l'aimons a cause de cette splendeur, qui égale toujours, surpasse souvent les plus grands moments de l'histoire, et semble vouloir gouverner les ages futurs."

Met deze woorden vangt de heer CHARLES RAHLENBECK zijn werk: "l'Inquisition et la Reforme en Belgique" aan, en wat hij daar schrijft, is waar. De ontzaglijke worsteling tussen licht en duisternis, waarvan deze zestiende eeuw getuige is geweest, heeft een geheimzinnige kracht, die ons aantrekt, en de grootse figuren in dien strijd staan daar, als met een lichtglans overgoten, voor ons, en dwingen ons telkens weder met eerbied en bewondering het oog op hen te vestigen. Doch, gelijk een schrijver onzer dagen treffend opmerkt: "de strijd, die in de Nederlanden tachtig jaren lang tegen Spanje om de vrijheid van geweten en godsdienst gestreden werd, is niet uitsluitend met de kracht der wapenen gevoerd. In dien krijg blinkt de kracht van de geest verre boven de schittering van de wapendos uit. Welnu, hij, over wie wij thans gaan handelen, is een van die strijders met de wapenen des geestes geweest. Ja waarlijk, GASPAR VAN DER HEYDEN heeft de krijg aangegord tegen de macht der duisternis en het bijgeloof, en vaak in het grootste gevaar de banier des evangelies hoog gehouden.¹ Het kan dus geen verwondering wekken, dat ik mij tot dezen heldhaftige strijder aangetrokken gevoelde, en de begeerte in mij opkwam, om zijn leven tot een voorwerp van nauwkeurig onderzoek te maken.

Hoe zullen wij nu het best dat leven beschouwen? Voor hem, die de levensbeschrijving geeft van een FRANCISCUS JUNIUS of JOHANNES VAN UTENHOVE, is de vraag, op welke wijze hij de stof, waarover hij te beschikken heeft, zal verdelen, als van zelve beantwoord. Immers deze mannen hebben zich ieder op zo velerlei gebied onderscheiden, dat men achtereenvolgens op hen, als schrijvers, dogmatici, bijbelvertalers, enz., de aandacht zou kunnen vestigen.

Geheel anders is het met GASPAR VAN DER HEYDEN. Hij toch heeft zich noch als dogmaticus, noch als bijbelvertaler een naam verworven. Neen, de lof, die hem toekomt, is een andere, dien ik niet beter weet te beschrijven, dan aldus, dat hij zich zelf geheel en al ten offer gebracht heeft in de dienst van het evangelie en van de kerk. Van het ogenblik af, waarop hem de ogen open gingen voor de dwalingen van Rome, en hij van harte der nieuwe leer werd toegedaan, tot aan zijn dood, die bijna 40 jaren later plaats vond, was zijn gehele leven een toewijding aan de zaak, die hem thans boven alles ter harte ging. Ternauwernood aan het hachelijkst doodsgevaar ontkomen, moest hij jaren lang als balling in de vreemde vertoeven, maar ook daar vergat hij zijn kerk niet, en bleef haar belangen getrouw behartigen. En later in het vaderland teruggekeerd, bleef het zijn ijverig streven, om die kerk mede te helpen opbouwen en in bloei te doen toenemen. Daartoe moesten ook de weinige geschriften, die van zijn hand ons bewaard zijn strekken; men ziet, zij staan niet op zich zelf, maar zijn geheel in de dienst der kerk geschreven. Van uit dat oogpunt heb ik dan ook gemeend het

¹ . DS. J. J. VAN TOORENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX van st. Aldegonde, Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften, in de Inleiding op het Eerste Deel, bl. I.

leven van GASPAR VAN DER HEYDEN te moeten bezien. De chronologische volgorde was daarbij de van zelf aan gewezen.

- Allereerst dan beschouwen wij hem als *leraar in de kruisgemeente te Antwerpen*, waaraan natuurlijk enige korte opmerkingen aangaande zijn geslacht en eerste levensjaren moeten voorafgaan.
- De jaren, die hij in de ballingschap doorbracht, afgewisseld door een kort verblijf in Vlaanderen, vormen de stof voor het tweede hoofdstuk.
- Terwijl wij eindigen met het oog te slaan op zijn werkzaamheid in de gevestigde kerk te Middelburg en later weer te Antwerpen.

De door hem uitgegeven geschriften behoren eveneens in chronologische volgorde te worden ter sprake gebracht. Mocht het mij niet gelukken bij de lezer van dit opstel enige geestdrift voor de figuur van GASPAR VAN DER HEYDEN op te wekken, dan is dit slechts daaraan te wijten, dat ik bij het schetsen van zijn beeld verre beneden het oorspronkelijke gebleven ben.

Eindelijk nog een woord over de bronnen, die ik heb kunnen raadplegen. De eerste, voor zover ik heb kunnen nagaan, geregelde, levensbeschrijving van GASPAR VAN DER HEYDEN, is gegeven door WILLEM TE WATER. In de Boekzaal der geleerde wereld van 1754, vinden wij namelijk op blz. 434, het "Lofvermeldent Levensverhaal van KASPAR VAN DER HEYDEN, eersten hervormden kerkleeraar van Axel, door WILLEM TE WATER, predikant te Axel, opgedragen aan des roemwaardigen mans Hogeerwaardigen Naneef, den Here FRANCISCUS BURMANNUS, Hoogleraar der Godtgeleertheit en Bedienaar des Godtlijken Woordts te Utrecht."

J. W. TE WATER, de zoon van de bovengenoemde Axelse predikant, heeft in zijn *Reformatie van Zeeland*, deze levensbeschrijving, door zijn vader gegeven, weder overgenomen, doch, gelijk hij zelf zegt, "met enige veranderingen en vermeerderingen, welke allermeeft betrekking hebben op VAN DER HEYDEN'S dienst te Middelburg." 2.

Deze biografie is over het algemeen vrij nauwkeurig, en al hetgeen later over hem geschreven is door GLASIUS,

1. PIERRE BAYLE in zijn "Dictionnaire historique et critique," geeft van hem slechts een korte levensschets, in zijn artikel over ABRAHAM HEIDANUS, doch wat hij zegt, draagt, gelijk wij zullen zien, meer de blijken van nauwkeurigheid, dan het meer uitvoerige artikel in HOOGSTRATEN'S Woordenboek over GASPAR VAN DER HEYDEN zelve.

2. J. W. TE WATER, *Reformatie van Zeeland*. bl. 180. JANSSEN enz. is hoofdzakelijk slechts van TE WATER overgenomen.

Doch ik had het voorrecht ook onuitgegeven bescheiden te kunnen raadplegen. Onder dezen bekleedt een eerste plaats, een belangrijke verzameling brieven van GASPAR VAN DER HEYDEN, in het archief der Neder-Duitse Hervormde gemeente te Delft bewaard, welke de hoogleraar J. J. VAN TOORENENBERGEN op gespoord en met andere brieven voor een nieuw deel van de werken der Marnix-Vereniging bestemd had, doch die hij mij met de meeste welwillendheid voor dit opstel afstond. Zij zijn 24 in getal, waaronder 13 Latijnse en 11 Hollandse, lopen over een tijdruimte van 12 jaren (1571-1583) en zijn bijna allen gericht aan de bekenden ARNOLDUS CRUSIUS CORNELII, predikant te Delft. Zij zijn in de Bijlagen onder B. Opgenomen. - Terwijl ik de "Memoires de J. DE WESENBEKE, edition de CH. RAHLENBECK" raadpleegde, viel mijn oog op hetgeen deze laatste op bl. 75, in een

noot, aangaande GASPAR VAN DER HEYDEN aantekent. Hij zegt daar ongeveer het volgende: „A la bibliotheque publique de Genève, se trouvent encore plusieurs lettres de VAN DER HEYDEN á CALVIN, non editées, et qui mériteraient fort de l'être." Bij nader onderzoek bleek mij, dat er in die bibliotheek "section des manuscrits latins V" slechts een brief van hem bewaard werd, doch dat deze met enige brieven van GASPAR HEDIO uit Straatsburg in een bundel te zamen was gevoegd.

Hieruit liet zich de vergissing van de heer RAHLENBECK verklaren. In Genève vergeleek ik zelf deze brief met de andere brieven van GASPAR VAN DER HEYDEN, en daar het schrift van beiden, zoowel in de ondertekening als in de afkortingen van sommige woorden enz. volkomen overeenstemt, kan de echtheid van dit schrijven met voldoende zekerheid aangenomen worden. Deze brief is te vinden. Bijlage A. 3.

3. In de "Catalogue of Books, Manuscripts, Letters, etc, belonging to the Dutch Church, Austin Friars, London," vond ik op bl. 176, onder de "Letters addressed to the Ministers and Elders of the Church in London" ook een brief van GASPAR VAN DER HEYDEN, onder dagtekening van 18 Januari 1581, uit Antwerpen aan de Londense gemeente gericht. Doch daar deze een rondgaande brief is, en woordelijk overeenkomt met degene, die naar Emden geschreven en door E. MEIERS in zijn Oostvriesche kerkgeschiedenis overgenomen is (Deel II. bl. 69), heb ik hem niet in de Bijlagen opgenomen.

Eindelijk vindt men nog in de Bijlagen, onder letter a, de genealogie van GASPAR VAN DER HEYDEN, tot op de tegenwoordige tijd bijgewerkt. Niet onbelangrijk toch is het na te gaan, welke thans nog levende geslachten van onze leraar afstammen.

HOOFDSTUK I.

In de Kruisgemeente.

Onder de adellijke stamhuizen van Brabant treffen wij ook het riddergeslacht VAN DER HEYDEN aan, welke leden wij reeds in de 14e eeuw aanzienlijke waardigheden zien bekleden. Het was, naar men schijnt te kunnen aannemen, uit een jongere tak van het geslacht van WASSENAER gesproten, en in Holland o. a. aan DUIJVENVOORDE, in Brabant aan VAN DER NOOT vermaagschapt. JAN VAN DER HEYDEN, Ridder, was Amman der stad Brussel in 1334, terwijl wij in 1400 een GERARD VAN DER HEIJDEN, Heer van Gestel en Bautenshem, de waardigheid van Raad van Hertog WENZESLAUS van Brabant en Drossaart van dat gewest zien bekleden. Eindelijk vinden wij Ridder JACOB VAN DER HEYDEN als Burgemeester der stad Antwerpen in het midden der 16de eeuw.

1. Zie Guiciardini, in zijn "Beschrijving der Nederlanden", waar hij een korte aantekening geeft omtrent het geslacht VAN DER HEYDEN, en o. a. zegt: VAN DER HEYDEN, dont est Jacques, docte sage et réputé, lequel était Bourgemestre de la ville, tandis que je mettoye la dernière main à ceste Description, l'an MDLXVI; le frère duquel JAN, est aussi homme d'honneur et de réputation".

Deze JAN VAN DER HEYDEN was in 1561, tijdens het grote feest van het Landjuweel der Violiere, prins der Antwerpsche Rederijkerskamer "de Olijftak," en moet niet verward worden met JAN VAN DER HEYDEN, koopman, die in 1558 „Schepene der stad Antwerpen" was, gezamenlijk met Ridder JACOB VAN DER HEYDEN, een bewijs dus, dat er destijds te Antwerpen of twee families VAN DER HEYDEN waren, of dat de beide schepenen op een genoegzaam verren afstand van bloedverwantschap verkeerden, om *te gelijkertijd* plaats in de Regering te *kunnen* nemen. De naam VAN DER HEYDEN was te dier tijde ook zeer verbreid. Men vergelijkte verder Bijlage C.

Al dadelijk staan wij hier nu voor de vraag: *behoorde GASPAN VAN DER HEYDEN mede tot dit aanzienlijk geslacht, of was hij van een andere familie?* De zaak is niet gemakkelijk uit te maken, daar het voor en tegen vrij wel tegen elkander opweegt. Van zijn genealogie is ons niets anders met zekerheid bekend, dan dat zijn vader GERARD VAN DER HEYDEN heette, (een voornaam, die gelijk wij zagen ook bij de adellijke VAN DER HEYDEN'S voorkomt) en te Mechelen verblijf hield, waar GASPAN in het jaar 1530 geboren werd. PIERRE BAYLE in zijn artikel over ABRAHAM HEIDANUS, de kleinzoon van GASPAN, schrijft: "HEIDANUS était de bonne famille" en haalt daarbij aan de woorden van WITTICHIUS, uit diens lijkrede, de 20 October 1678 op ABR. HEIDANUS gehouden: "Proavus illi fuit GERHARDUS VAN DER HEYDEN, antiqua et honesta familia natus Mechliniae".

J. W. TE WATER heeft ook getracht uit te maken wat hiervan zij, en na in de aanvang zijner levensbeschrijving van GASPAN VAN DER HEYDEN enige aanzienlijke vertegenwoordigers van dat geslacht te hebben. (J. W. TE WATER, Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland. bl. 390.)

GASPAN VAN DER HEYDEN, zo al niet tot het riddergeslacht van dien naam, dan toch tot wat wij zouden noemen, de deftige burgerstand behoorde. Dit gevoelen wint zeker aan waarschijnlijkheid, wanneer wij opmerken hoe zijn twee kleinzoons, JOHANNES en ABRAHAM HEIDANUS, beiden gehuwd zijn met dochters uit aanzienlijke Nederlandse families, de eerste met HILLEGONDA PATER, de tweede met SARA LOTEN; dat zijn zoon GASPAN de hand gekregen heeft van CLARA VAN de BORNE, de dochter van de hoofdschout van Frankenthal, en dat hij zelf

gehuwd is geweest met CATHARINA GOETHEM, een lid van een der regeringsfamiliën in Staats Vlaanderen. (Jacob van Goethem was bv schepen in Hulst in 1500.)

Hij gaat aldus voort: "Dat nu de predikant GASPAR VAN DER HEYDEN uit dit hoogadelijk geslacht herkomstig zij, kan wel niet ontegenzeggelijk bewezen worden, bij gebrek aan aantekeningen, mits de Hervormde leraars van statelijke adel, die er in groten getale zijn geweest, vooral uit Brabant en Vlaanderen, in die tijden zeer weinig werk maakten van hun adeldom, zich vergenoegende om edeler dan anderen te zijn, door het onderzoeken, verstaan en prediken der Heilige Schriften, maar het is echter meer dan waarschijnlijk, vermits in die dagen zeer weinige gemene mensen en burgerlijke geslachten een toenaam of van voerden, en het niet geoorloofd was de naam der edelen zich te mogen toe-eigenen, en hij te Mechelen in Brabant geboren is in 't jaar 1530, daar het edel huis VAN DER HEYDEN woonde en oorspronkelijk was." Misschien zal men de gehele kwestie niet belangrijk genoeg vinden om er langer bij stil te staan, maar ten eerste is het toch van belang na te gaan, of de lijst van die "hervormde leraars van statelijke adel", die alles prijsgaven om het evangelie te dienen, in GASPAR VAN DER HEYDEN weder met enen vermeerderd kan worden, en ten tweede worden ons verscheidene omstandigheden in zijn leven eerst recht duidelijk, of gaat daarover, een nieuw licht op, wanneer wij op de vraag naar de min- of meerdere aanzienlijkheid van zijn geslacht een voldoende antwoord kunnen geven. Het komt mij voor, dat de zaak voor alsnog niet uit te maken is, zoolang ons de nodigste gegevens ontbreken, maar tevens, dat wij in allen geval mogen stellen, dat GERARD VAN DER HEYDEN had waarschijnlijk zijn zoon GASPAR tot de geestelijken stand bestemd, doch op de leeftijd van 16 of 17 jaren leerde deze het zuivere evangelie kennen, zag de dwalingen van Rome in, en verliet Mechelen, hetzij om de vervolgingen te ontwijken, die ook daar reeds hadden gewoed, of omdat zijn vader hem verstiet en niet langer in zijn huis wilde dulden. Het laatste komt mij vrij waarschijnlijk voor, daar hij klaarblijkelijk geheel zonder middelen was, toen hij in Antwerpen aankwam; zodat hij, om te kunnen leven, als knecht bij een schoenmaker in dienst trad.

Doch slaan wij, eer wij verder gaan, het oog op de toestand van Antwerpen gedurende de tijd, waarin de gebeurtenissen vallen, die wij thans beschrijven.

De vermaarde Scheldestad was in de aanvang der 16de eeuw, vooral door haar uitgebreide handel, een der bloeiendste steden van Europa. Doch ook kunsten en wetenschappen vonden er ijverige beoefenaars, en het kon dan ook niet anders, of reeds het eerste optreden van LUTHER werd te Antwerpen met belangstelling vernomen, en door velen met vreugde begroet. De eerste, die in deze stad de leer van de Duitse Hervormer predikte, was de prior van het Augustiner klooster, JACOBUS PRAEPOSITUS, "een man, gelijk ERASMUS de 30 Mei 1519 aan LUTHER schreef, "die CHRISTUS predikt en er roem op draagt een van uwe leerlingen te zijn geweest." Niet lang kon hij vrijelijk zijn gevoelens verkondigen. Hij werd eerlang gevangen genomen en door pijgingen gedwongen te herroepen, doch nadat hij in vrijheid was gesteld, begon hij op nieuw de behoudenis door het geloof alleen te verkondigen. Voor de tweede maal gevat, ware hij verloren geweest, indien hem een monnik niet geholpen had te ontsnappen. Hij ontkwam naar Duitsland en werd met vreugde door LUTHER ontvangen. Later predikte hij nog verscheiden jaren de gezuiverde leer in de hoofdkerk te Bremen. de 13den Juli 1521 werd er te Antwerpen een "auto de fe"

gevierd van de boeken door LUTHER geschreven, om de toepassing van het plakkaat van de keizer in te wijden, doch dit schrikte de aanhangers van de nieuwe leer niet af.

De opvolger van PRAEPOSITUS in het Augustijner klooster, HENDRIK VAN ZUTPHEN, ging ijverig voort met onder zijn monniken de beginselen der hervorming te verspreiden, totdat hij in September 1522 werd gevangen genomen. Het volk bevrijdde hem, doch twee van de kloosterlingen, die met hem waren gevangen genomen, werden het volgende jaar te Brussel verbrand en het klooster zelf werd vernietigd. Van die tijd af dagteekent de eigenlijke vervolging, die nu eens scheen te verflauwen, doch dan plotseling weder met vernieuwde woede ontbrandde en de gehele gemeente dreigde te doen ondergaan.

Toch was dit niet het geval. Integendeel, de gemeente wies, en vooral toen in 1525 ook de Wederdopers te Antwerpen verschenen, werd de aandacht der vervolgers enigermate van haar afgetrokken. Toen GASPAR VAN DER HEYDEN, 1547 ongeveer, in Antwerpen aankwam, telde de Gereformeerde Kruisgemeente reeds vele leden, die in het geheim tezamen kwamen om hun godsdienstoefeningen te houden, onder de leiding van zekere JAN VAN OOSTENDE, de eerste leraar die ons bij name genoemd wordt.

Wij zagen reeds, dat GASPAR bij een schoenmaker in dienst trad. Deze was ook een lid der kruisgemeente, doch dit was aan VAN DER HEYDEN onbekend toen hij zijn leerling werd. De wijze waarop zijn meester en hij ontdekten dezelfde gevoelens toegedaan te zijn, wordt ons verschillend beschreven. HOOGSTRATEN, KOK, e. a. berichten, dat de schoenmaker hem eens betrapte terwijl hij in 't geheim de Bijbel las, en na hem hierover hevig bestraft en bedreigd te hebben, om de standvastigheid van de jongeling te beproeven, zich zelf ook bekend maakte als enen die de nieuwe religie was toegedaan. TE WATER 1. echter meldt, dat GASPAR, "slapende op de zolder, merkte dat zijn baas alle nachten met een kaars op dien zolder kwam, en een kist ontsloot, daaruit een boek nemende 't welk was de Bijbel, in welken het geruime tijd las; hierop ontdekte hij zich aan zijn baas en werd dus een lid der vervolgte gemeente."

Hetgeen TE WATER hier verhaalt, verdient te meer vertrouwen, omdat hij geput heeft uit de traditie, die nog onder de nakomelingen van VAN DER HEYDEN voortleefde, en het uit de mond van een hunner vernomen had. Sedert dien tijd woonde natuurlijk VAN DER HEYDEN mede de geheime samenkomsten der gemeente bij, en werd spoedig daarna zelfs tot haren leraar verkozen. Wanneer is dit geschied? TE WATER, en op voorgang van hem al degenen, die later over VAN DER HEYDEN geschreven hebben, noemen 1550 als het jaar, waarin dit plaats vond, en zij gronden dit voornamelijk op de woorden van ABRAHAM HEYDANUS, in zijn Consideratien, (ABR. HEIDANI, consideratiën, over enige saacken onlanghs voorgevallen in de Universiteit binnen Leyden 1676, bl. 36.) waar hij schrijft: "Wat soude mij dan aengaen, dat ick in 't laatste van mijn daegen, gaende met de een voet nae 't graf, verlaetende de oude Leere, na schaedelicke nieuwigheden soude honckeren, en in Kercke en Academie sulcke Leringhen trachten in te voeren en te doceren, die mij mijner Diensten soudon onwaardigh en onnut macken? Daar behoude mij de goede GOD voor. Ick ben van àl te goeden bloed opgeleydt, van sulcken Grootvader en Vader voortgekomen, die, als ik mijn jaren bij de haare gae paren, die sij in de Gereformeerde Kercke, de raat GODS dienende, hebben toegebracht: mijn Grootvader t'Antwerpen, Middelburgh, Franckendaal: mijn Vader te Franckendaal en

t'Amsterdam, als mede mijn broeder JOHANNES HEIDANUS, zal. ged. en ick tot Leyden, nu over de 126 Jaaren uytmaaken."

Daar de Consideratiën in 1616 zijn uitgekomen, komt men van zelf op het jaar 1550. Evenzo vermeldt het grafscript van ABRABAM HEIDANUS, die in 1678 te Leiden stierf, dat hij "cum patre et avo, continuata per successionem seric, 128 explevit ministerium," hetgeen dus tot hetzelfde resultaat voert.

Vergelijken wij nu wat GASPAR VAN DER HEYDEN zelf ons aangaande deze zaak bericht. In een brief van 17 Juni 1581 spreekt hij van "de eere," die hij "nu 26 jaer in GODS gemeynte gehad heeft." Hier rekent hij dus zijn dienst als leraar te beginnen in 1555. Elders, in de voorrede voor zijn boekje "van de Heyligen Doop," waarover wij later meer uitvoerig zullen moeten handelen, volgt hij dezelfde telling, daar hij ons bericht drie jaren lang de gemeente te Antwerpen te hebben gediend, hetgeen, afgetrokken van 1558, het jaar waarin hij die stad verliet, ons weder op 1555 terugbrengt. Is hier verschil, of hoe hebben wij ons anders de zaak voor te stellen?

Waarschijnlijk werd in Oktober 1551 JAN VAN OSTENDE, de leraar, die, gelijk wij reeds zagen, enige jaren achtereen, de Antwerpse gemeente gediend had, gevat, en als ketter veroordeeld om verbrand te worden, welk vonnis ook inderdaad aan hem voltrokken werd.

Zo was de gemeente van haren leraar beroofd. Spoedig vestigde zich haar oog op de jeugdigen GASPAR VAN DER HEYDEN. Misschien was hij, als tot de meer ontwikkelde leden der gemeente behorende, in groter of kleiner kring, reeds meermalen voorganger geweest. Hij was zelf de aangewezen persoon om de ontslapen leraar te vervangen. 1.

Hij nam de eervolle, doch gevaarlijke bediening, hem door de gemeente opgedragen, bij voorbaat aan, doch bleef zijn handwerk daarbij uitoefenen, om, naar het voorbeeld van PAULUS, der gemeente niet tot last te zijn, en misschien ook, om des te beter verborgen te kunnen blijven. Nadat hij aldus bijna vier jaren had gearbeid, werd hem in 1555 herhaaldelijk door de gemeente het verzoek gedaan, of hij niet zijn handwerk wilde laten varen en zich geheel aan het leraarsambt wijden; dan zou de gemeente hem onderhouden. 2.

Dit lezen wij in een brief, (3.) die hij de 17 December 1555 aan de kerkeraad der gemeente te Emden schreef, en waarin hij haar om raad vroeg, wat hij in deze besluiten moest. Emden was in die dagen niet alleen het toevluchtsoord voor de vervolgdgen, maar tevens ook in zekeren zin de moedergemeente van vele anderen. Had men raad en hulp nodig, men wendde zich tot haar.

1. HOOGSTRATEN, KOK, e. a. berichten, dat G. VAN DER HEYDEN werd aangesteld in de plaats van CHRISTOFFEL SMIT, of FABRICIUS, maar dit is een anachronisme, daar deze eerst in 1564 werd ter dood gebracht.

2. Hij was dus wel reeds in 1552 begonnen de gemeente te dienen, gelijk hij ook zelf zegt in de bovengemelde voorrede van zijn boekje "van de Heyligen Doop," dat in 1582 uitkwam, en waar hij bericht, dat hij door de Heer "omtrent over 30 jaren totten dienst zijnes H. Evangelii beroepen is;" maar pas in 1555 begon zijn onverdeelde toewijding aan het leraarsambt. De strijd tussen de verschillende opgaven is dus slechts schijnbaar; slechts het jaartal 1550 is minder nauwkeurig.

3. Deze brief is te vinden bij MEINERS Oostvrieschlandts Kerkel. Gesch, I. bl. 365.

Was er een gemeente die enen leraar nodig had, Emden zond er een. Dit blijkt ook wederom uit dezen brief. Hij begint daarin te vermelden hoe hij "CHRISTO de Heere, door de Heilige Geest, een kleine tedere Bruydt of Gemeynte begint te verzamelen", en beschrijft daarna in 't kort welke eisen hij aan de leden der gemeente stelt, en welke ordinantiën zij in acht nemen. Elke Zondagavond kwam men tezamen, ten huize van

een der leden, terwijl aan ieder van hen, diezelfde dag, de plaats, waar de samenkomst zou gehouden worden, zo geheim mogelijk geboodschapt werd, "want", schrijft VAN DER HEYDEN, "CHRISTUS beveelt ons serpentische voorzichtigheid te gebruyken in ons doen."

Verder schrijft hij, dat JOHANNES à LASCO hem door brieven en andere boden ontboden heeft, om bij hem te komen, niet wetende dat hij in Antwerpen was. JOHANNES à LASCO was toen in Frankfort, waarheen hij in April van datzelfde jaar (1555) uit Emden vertrokken was, ten einde aldaar voor zijn Gereformeerde Nederlandsche medevluchtelingen een kerk en vrije uitoefening van hunnen godsdienst van de Raad der stad te begeren, hetgeen hem in Juni werd toegestaan. (Le Long: Kort historisch verhaal van de oorsprong der Ned. Ger. Kerken onder het Kruis) MARTEN MICRON was de eerste predikant, en deed de 15 Sept. de eerste predikatie, maar keerde spoedig daarop naar Oost-Vriesland terug. Ik vermoed dus, dat à LASCO VAN DER HEYDEN gaarne in diens plaats had gehad, en hem daartoe bij zich deed ontbieden. GASPAR wist echter, blijkens dezen brief niet, tot welk werk à LASCO hem gebruiken wilde; hij schrijft namelijk, dat ht van tweeën gedrongen wordt, daar hij aan de een zijde niet gaarne van de gemeente te Antwerpen, die hem lief geworden is, wil scheiden, ofschoon de last hem bijna te zwaar wordt, indien hij zijn handwerk er bij moet blijven waarnemen. "Ten anderen", aldus gaat hij voort, "ik zoude bij mijnen here (à LASCO) veel leeren, daar alle mijn begeerte na staat, ten waere, dat mijn here mij begeerde tot zijnen huisknecht, (1.) waerinne het profijt en vordering mijns ambchts ook weynich gelegen waere. Indien hij mij begeerde om wat anders te doen, als lezen, schrijven etc. daertoe en hebbe ick de gave der latijnsche tonge niet; (2.) zo wete niet, hoe het hiermede maken zal. Wilt mij uwen broederlijken raat hierinne mededelen." De gemeente te Antwerpen wil hem ook niet laten gaan, daar zij zonder voorstander licht weder verstrooid zou worden, daarom heeft zij hem gevraagd, of hij zich geheel aan het leraarsambt in haar midden zou willen wijden, gelijk wij reeds hierboven zagen. Hij wil echter haar beroeping niet aannemen, voor dat de gemeente te Emden daaraan haar goedkeuring heeft gehecht.

1. "Dit huisknecht" heeft een enigszins andere betekenis dan die, welke wij er thans aan hechten, in de dienst van een Poolse baron was een famulus wel iets meer dan wat wij een "knecht" zouden noemen. Toch pleit het voor de nederigheid van VAN DER HEYDEN dat, ofschoon hij reeds geruime tijd leraar geweest was, het vermoeden bij hem kon opkomen, dat à Lasco hem bij zich ontboden had om zijn huisknecht te worden. Wij mogen echter veronderstellen, dat à Lasco meer met VAN DER HEYDEN voorhad.

2. Later heeft hij zich hierin geoefend, blijkens de brieven, die wij van hem bezitten, en waarvan het Latijn, hoewel niet altijd onberispelijk, toch goed verstaanbaar is.

Hij heeft hun daarom geantwoord "dat zij aan U. L. en JAN à LASCO schrijven zouden, om enen nutteren dan ick ben, daartoe te verkiezen t' haren besten. Aangezien, dat U. L. meer gegeven is de verborgentheden des geloofs te kennen dan hen. Ook al waart schoon, datze genen anderen dan mij en begeerden, gelijkze zeggen, zo wil ick sulx niet van mij selven, noch door haar verkiezinge, maar door de uwe aanveerden, opdat wij niet de valschen profeten en gelycken, die van zich selven loopen, eerze te rechte gezonden zijn." Het antwoord van Emden luidde naar 't schijnt, dat hij maar in Antwerpen blijven moest, en het aanbod der gemeente aldaar aannemen. Eer hij echter zich voor goed aan de gemeente verbond, wenste hij in Emden tot zijn ambt bevestigd te worden. Opdat de gemeente nu echter niet zonder voorstander zou zijn terwijl hij afwezig was, werd uit Emden ADRIAAN VAN HAEMSTEDÉ gezonden, *een ijverig, maar ook dikwijls wat al te voortvarend*

prediker, die gaarne zijn eigen zin deed, en met wie de Antwerpse gemeente dikwijls moeilijkheden gehad heeft.

Waarschijnlijk is deze in 1556 te Antwerpen aangekomen, en hebben VAN DER HEYDEN en hij eerst enigen tijd tezamen gearbeid, voor dat de eerste naar Emden vertrok. Wanneer deze reis naar Emden plaats had is niet met nauwkeurigheid op te geven. Wij weten slechts, dat hij in Juni 1557 zich daar bevond en vóór 30 Augustus van datzelfde jaar weder te Antwerpen terug was. 1.

Ik vermoed dus, dat hij in de aanvang van 1557 naar Emden vertrokken is; waartoe zou hij daar ook langer geweest zijn, daar de gemeente te Antwerpen, die in die dagen sterk toenam, hem noode kon missen, gelijk wij dan ook zien, dat VAN HAEMSTEDÉ zeer naar zijn terugkomst begon te verlangen, daar hij de 21 Juni 1557 aan de gemeente te Emden schreef: 2. "mij verlangt zeer, om een medehulpe te hebben; de last valt mij te zwaer. Ick woude wel, dat GASPAR VAN DER HEYDEN hem spoedichde." Vroeger was VAN DER HEYDEN ook al eens te Emden geweest, hetgeen men reeds zou kunnen opmaken uit het aantal groetenissen aan het einde van zijnen brief aan die gemeente (van 17 Dec. 1555), maar tot zekerheid verheven wordt door de volgende zinsnede in dien brief: "Voort bidde ick dy mijn broeder GERARD THOM CAMPEN dat gij mij de zomma en begrip wilt toezenden van de almoessen, daer af onze broeder HERMANNUS begonnen hadde te prediken, doe ick noch bij U lieden was, enz." Vermoedelijk heeft dit verblijf te Emden plaats gehad tegen het einde van 1554 of in de aanvang van 1555. Dit zoude ik daarom willen aannemen, omdat in dien tijd JOH. à LASCO zich te Emden bevond, voor dat hij naar Frankfort vertrok, en deze alsdan gelegenheid kan gehad hebben VAN DER HEYDEN op te merken, dien hij later, gelijk wij hierboven zagen, bij zich ontbood.

1. Zie de brief van A. VAN HAEMSTEDÉ bij MEINERS I, bl. 375, en vgl. ook Werken der Marnix-Vereniging, III, II 1., (Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven.) bl. 62.

2. MEINERS a. w. I, bl. 375. 1. Deze belangrijke brief is te vinden in de Werken der Marnix-Vereniging, III, II I, (Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven) bl. 50.

Den 30 Aug. 1557 schreven "de Dienaers, Auders (Ouderlingen) ende Dyaken der ghemeynen tot Andwerpen" enen uitvoerigen brief aan de "Dienaers der Nederlantsche Duytsche Ghemeynen tot Emden," waarin zij zich over ADRIAAN VAN HAEMSTEDÉ beklaagden.

Wat was het geval? Deze leraar had Antwerpen, denkelijk in Juli, verlaten en weigerde daarheen terug te keeren, tenzij de gemeente hem nader beriep. Voor zijn vertrek had hij evenwel stellig verklaard, dat hij slechts ging, "omme zijn zuster (die in Emden gebleven was) te beschicken ende oorlof te nemen." Hij had eerst plan gemaakt te vertrekken, eer GASPAR terugkwam, maar liet zich toch overreden om op diens terugkomst te wachten.

Waarschijnlijk is VAN DER HEYDEN omstreeks de helft der maand Juli teruggekeerd, en is VAN HAEMSTEDÉ zeer spoedig daarop vertrokken. Vóór zijn vertrek "heeft JASPAER VAN DER HEYDEN hem merckelic gheseyt, dat hy van der ghemeynen begheert was." Men begrijpt dus niet waarom hij nog weder op een bizondere beroeping aandringt, en wil hem die niet geven, tenzij hij eerst wederkome. "Off hyet niet en gelooft, (nl. dat hy begheert is)" schrijven zij verder, "connen wij niet beteren. JASPAER en is noyt op ander wyse van der ghemeynen begheerte aenghesegt, nochtans en is hij daerom tot Eemden niet ghebleven, want hy weet wel der ghemeynen meyninghe."

Het schijnt verder, dat VAN HAEMSTEDÉ de gemeente had verwaarloosd, om daarbuiten het evangelie te verkondigen, "allegerende men moste die 99 scaepkens in de wostenie verlaten ende het honderste zoucken." Hierover beklagt zich de gemeente ook.

Zij schrijft, "dat de herders bij de cudde moeten blijven, want hoe wél die 99 scaepkens, dwelc onse ghemeijnte zoude zijn, naer zijn zegghen, zolden zijn bewaert als hyse verlaet, moghen wij alderbest die 't daghelicx zien, weten, want twee Dienaers hebben wij altijd begheert, omdat die scaepkens niet verlaten, maer te beter ghewacht soudén worden. Als dan de enen herder de scaepkens vorseyt wilt verlaten, zo behouven wij denzelven herder niet te houden oft te ontbiene, maer wij mochten ons metten enen lijden, ghelyck wy langhe hebben moeten doen, wt noodt dat wij niet beters en condén krijghen. Maer onse broeder ADRIANUS noch JASPAER, hebben naer onse verstant sulcke officie niet ontfanghen, want eyghentlic te spreken, soo ist CHRISTUS ende der Apostelen officie ende der Proffeten, de scaepkens hier ende daer, de gansse weerelt over, te loopen zoucken. Wij zullen genoucht te doene vinden, om de herde [=kudde] te weyden, over de welcke ons de HEERE tot herders gesteld heeft. De middel om de cudde bequamelic te weijden, heeft ons GOD bequamelic geopenbaart, ghelijc elc sien mach, die de ghemeijnte nu siet, ende over een jaer noch gesien hebben, hoese namelic GOD, door zijn onutsprekelijcke bermherticheijt, daghelicx seghent, zo wel onder de Duijtschen als onder de Walen."

Nog belangrijker is een tweede brief van de Kerkeraad van Antwerpen, aan dien van Emden, de 17den Februari 1558 geschreven.

VAN HAEMSTEDÉ was werkelijk in Antwerpen teruggekeerd, maar had zich niet gehouden aan zijn belofte, om herder der kudde te blijven. Integendeel was hij steeds meer voortgegaan overal predikatiën te houden, buiten de godsdienstoefeningen der gemeente om, zodat de twist steeds heviger ontbrandde. Verscheidene malen was GASPAR VAN DER HEYDEN als vredestichter tussenetreden, en had hem "met lieflyckheid daerin vermaent, hij mochte die wyle die Schrift te beter ondersoecken, die broederen visiteeren hier ende daer, opdat de cudde te beter gedient werde, maar hij heeft daerop nyet geantwoerd, weder [Vlaams: wudder; of hij] die extraordinarise predicatien solde laten, oft nyet."

Ook had VAN HAEMSTEDÉ zich beklagd, dat de gemeente hem niet genoeg verzorgde en niet voorzien had van kleding, woning en onderhoud. Hierover wordt uitvoerig in de brief gehandeld, die vooral zeer belangrijk is, omdat veel van het bijzonder leven der Dienaren in die dagen ons daarin wordt medegedeeld. Het was zeer moeilijk om een geschikte woning voor de predikanten te vinden, daar zij gedurig moesten verhuizen, wanneer men vreesde, dat de plaats, waar zij zich ophielden, door de vijanden ontdekt mocht zijn.

"Waren wy in een vrij landt," zo schrijven zij, "daer men mocht vrijlijck wonen, prediken, etc., soo waert te prysen, dat onse Predicanten oft Dienaers een seker woonplaetse hadden, maar diewyle die periculen der Predicanten vele ende groot syn, soo en cunnen sy, om veel oirsaken, als geseht is, sulx nyet soo gepastlijcken hebben, voorneemlycken die gehoudt syn. Op alle plaetsen en mogen sy nyet wonen, om de periculen. Een eygen huys en connen sy oock nyet hebben; want dicwylen noodich ware dat sij alle jaeren 8 oft 10 malen verhuysden, oft oock noch meer, na gelegentheyt der tyrannie."

De Dienaren moesten dus worden uitbesteed bij gemeenteleden, die plaats hadden, en niet opzagen tegen het gevaar, waaraan zij door hunnen gast werden blootgesteld. zo had ook de Antwerpse gemeente besloten, dat VAN HAEMSTEDÉ "soude wesen een maendt in d'een van de Dienaers huysen, die daer gelegenheit toe hadden, ende een maendt in eens anders desgelyx. Maar dat en wilde hij nyet doen. Hij en wilde sijn boeken nyet soo dicwijlen verhuysen."

Verder op horen wij ter loops waar GASPAR VAN DER HEYDEN gedurende geruime tijd in Antwerpen gewoond heeft. Want de briefschrijvers gaan voort te verhalen hoe zij aan VAN HAEMSTEDÉ "enige cameran in broeders huysen gewesen hebben", maar hoe "ghene van die hem behaecht heeft." De woningen, welke die merendeels arme gemeenteleden aan hunne leraars konden aanbieden, waren zeker verre van fraai; en het was voor mannen als VAN HAEMSTEDÉ en VAN DER HEYDEN, die van goede familie en het daarom wellicht beter gewend waren, misschien nog moeilijker om zich daarin te vinden dan voor anderen; VAN HAEMSTEDÉ ten minste had allerlei bezwaren, die de brief op naïeve wijze ons mededeelt.

"Op d'een plaetse hadde hy weechluysen gesien; opt ander plaetse en stont hem dat volck van de huysen niet ane; opte derdde was het wyf hem te vreemdt - ende dat was tot LOYS THIERRI, daer JASPAR lange gewoent heeft.' Deze LOYS THIERRI was ouderling of diaken der gemeente; ten minste wij vinden zynen naam (LOYS TYRYE) onder de brief van 30 Augustus 1557. Het is jammer, dat ons niet te gelijk bericht wordt, welk handwerk hij uitoefende; het kon toch zyn dat hij de schoenmaker was, bij wie GASPAR het eerst zyn intrek genomen heeft. Wij zullen ons niet verder met dezen twist in de gemeente te Antwerpen bezig houden, daar hij ons onderwerp slechts zijdelings raakt, maar kunnen toch nog niet geheel van dezen laatsten brief afscheid nemen. Aan het slot vinden we namelijk nog een belangrijke bladzijde aangaande VAN DER HEYDEN.

Nadat de schrijvers de zaak van VAN HAEMSTEDÉ afgehandeld en aan die van Emden gevraagd hebben alles te schikken, gelijk het hun het beste voorkwam "ter eeren GODES ende stichtinge sijnder gemeynten," eindigen zij hunnen brief aldus: "Ende al ist, dat ADRIANUS bij ons blijft, soo sult ghij even wel voer ons sorge dragen, om noch enen dienaar te hebben, want GASPAR, onze broeder, ons langen tijdt daeromme gequelt heeft, dat wij hem ontslagen solden, gelijck wij hem oock belooft hebben."

Wat was de reden van dit besluit bij de jeugdige leraar? Verschillende oorzaken worden ons in de brief opgegeven, welke GASPAR ook zelf, naar het schijnt, reeds langen tijd te voren naar Emden geschreven had. Hij diende de gemeente "met groter beswaringe sijnder herten, ende can nyet gevoelen in hem seluen, dat hij (als hij hem seluen daertoe nyet geroert vindt duer de Geest GODTS dat behoirt te doene; want het is geen cleyn sake, voer GODT rekenschap te geven voer de gantze gemeynte, welcker bloet GODT van der Dienaeren handen heyschen sal."

Het verblijf te Antwerpen was voor VAN DER HEYDEN steeds gevaarlijker geworden. De vervolgingen, die een tijd lang naar het schijnt, niet met de grootste gestrengheid waren ingesteld, begonnen thans weder in hevigheid toe te nemen. Misschien was dit ook wel een weinig de schuld van VAN HAEMSTEDÉ, wiens ijver soms wel wat te onberaden was, en daardoor de opmerkzaamheid der vervolgers trok,

waardoor de gemeente tevens in gevaar kwam. Hoe het zij, GASPAR VAN DER HEYDEN gevoelde zich in Antwerpen niet meer veilig; hij was er langzamerhand te zeer bekend geworden, voornamelijk, gelijk hij zegt, "overmidts hij die beghinner der gemeeynten geweest heeft," en begreep dat het tijd werd om van standplaats te veranderen, gedachtig aan het woord van CHRISTUS: "Vervolgt men u in d'een stadt, vliedt in d' andere." Hij zocht zijn ontslag echter niet, opdat hij ledig mocht zijn of zijn gaven verbergen, noch ter wille van tijdelijk gemak, want gelijk hij zelf zegt, zijn goederen zijn niet buitengewoon groot "aengesien hij sijns handtwercks haluen, nauwelijcken enigen middel weet, om de cost te gewinnene," maar hij was voornemens, om waar hij zich mocht bevinden, voort te gaan met te arbeiden aan de bloei der gemeente GODS, en wenste daarom ook te Antwerpen te blijven, totdat Emden enen anderen leraar in zijn plaats had gezonden. Het werd hem echter niet vergund daarop te wachten, want, spoediger zelfs dan hij gedacht had, werd hij genoodzaakt te vertrekken.

Deze brief, gelijk wij zagen, was van 17 Febr. 1558. Reeds op het einde van het vorige jaar waren er broeders gevangen genomen, en de 2den Juni 1558 schreef A. PISCATOR aan JOH. VAN UTENHOVE: 1. "fratres nostri Antverpiani adhuc sunt in vinculis, nec est spes ulla liberationis, sed quotidie exspectant mortem. Sunt numero 12, atque ejus ecclesiae membra ibidem." Deze gevangenneming had dus denkelijk in het voorjaar van 1558 plaats gehad. Spoedig echter werd het gevaar nog dreigender. In de nacht van de 18den Juni was de gemeente tezamen vergaderd geweest tot de viering van het Heilig Avondmaal. Door verraad ener vrouw was het huis, waar VAN DER HEYDEN destijds verblijf hield, aan de vervolgers bekend geworden, en plotseling werd dat huis door de markgraaf JAN VAN IMMERSELE "een bloetgierich mense" met de dienaren van de schout bezet. De man bij wie de leraar inwoonde werd gevangen genomen, en ook de papieren der gemeente, waarbij zich een naamlijst der dienaren en ouderlingen bevond, vielen de vijanden in handen, maar de predikant zelf werd "miraculeuslyk genoeg" gered, gelijk VAN HAEMSTEDE ons verhaalt. (In Historie der martelaren, bij de marteldood van Gilles Verdikt)

Het "miraculeuse" der verlossing, vermeldt VAN HAEMSTEDE zelf ons niet, maar TE WATER heeft ons die verhaald, en wel volgens een mondelinge en schriftelijke overlevering, bij de nazaten van VAN DER HEYDEN bewaard gebleven. In zijn Reformatie van Zeeland, bl. 394 lezen wij: "De wonderbare wijze zijner verlossing is deze geweest, dat hij, zich verborgen hebbende op een geheime plaats, de deur van binnen vast toe deed, zodat de schout of markgraaf die niet kon openen, maar enen zijner dienaren belastte op het dak te klimmen en de pannen af te lichten, 't welk als hij deed, zag hij VAN DER HEYDEN op zijn knieën leggende en GOD biddende, doch door een wonderlijke bestiering van GOD, met deernis bewogen, verzekerde hij de schout dat er niemand in was, en ontkwam aldus het doodsgevaar."

Terzelfder tijd werden verscheidene personen gevat die later ter dood gebracht zijn, "o. a. ANTONIE VERDIKT" een diaken der Antwerpse gemeente, die de brief naar Emden nog mede had ondertekend, en de 12 Januari 1559 te Brussel werd verbrand. (Zie ook in zijn historie der martelaren, bij 't verhaal van de marteldood van GILLES VERDIKT.)

Is het wonder dat VAN DER HEYDEN, op wie men het bijzonder scheen gemunt te hebben, daar men hem het eerst had gezocht, het nu niet langer raadzaam oordeelde te blijven?

TE WATER 1. en UYTENHOVEN (2.) menen, dat hij pas in 1559 Antwerpen heeft verlaten, nadat er door de overheid een prijs van 300 gulden op het hoofd van een predikant, en van 50 gulden op dat van een ouderling of diaken was gesteld, maar daar VAN HAEMSTEDÉ in Antwerpen gebleven was, kon dit hem ook gelden, terwijl de vijanden immers ook de vlucht van VAN DER HEYDEN niet bekend behoeft geweest te zijn. Ik vermoed integendeel, dat GASPAR na zijn wonderbare verlossing uit de macht der vervolgers, niet lang gewacht, maar zo spoedig mogelijk die gevaarlijke stad verlaten heeft, vooral daar hij, gelijk wij hierboven zagen, reeds zo lang gewenscht had te kunnen vertrekken. 3.

Hiermede eindigt de eerste periode van zijn veelbewogen leven. Weinig vermoedde hij, dat het hem, terwijl hij nu met levensgevaar Antwerpen en zijn geliefde gemeente moest verlaten, nog eenmaal vergund zou zijn, in diezelfde stad vrij uit het evangelie te verkondigen.

1. TE WATER, Reform, van Zeeland, bl. 394.

2. A. UYTENHOVEN. a. w. bl. 105.

3. Vgl. ook KIST en ROYAARDS. a. w. VI. bl. 60.

HOOFDSTUK II.

In de Ballingschap.

Waarheen zou hij vluchten? Naar Engeland ? Maar daar was het evenmin veilig, want "BLOODY MARY" was er koningin. (Zij stierf de 18den November van datzelfde jaar (1558.) De weg naar Duitsland alleen was in die dagen voor Protestanten open. Algemeen wordt dan ook verhaald, dat GASPAR VAN DER HEYDEN bij zijn vertrek uit Antwerpen, de wijk nam naar de Paltz. zo TE WATER, UYTENHOVEN, GLASIUS, e.a. Alleen PIERRE BAYLE, in zijn artikel over ABRAHAM HEIDANUS, waarbij hij in een noot in 't kort het leven van GASPAR insgelijks behandelt, schrijft aangaande dezen laatste: "Il fut ministre a Anvers, d'où il se retira à Francfort, a cause de la persécution." En na nauwkeurig onderzoek wordt het ons duidelijk, dat BAYLE ook hier gelijk heeft.

Uit de brief in het archief der bibliotheek te Genève bewaard, die hier achter onder de bijlagen 2. te vinden is, blijkt toch, dat de schrijver zich te dien tijde in Frankfort bevond, en ofschoon de brief geen plaatsnaam noch datum voert, zo is uit de inhoud met vrij grote zekerheid op te maken, dat hij geschreven moet zijn ongeveer in April of Mei 1562. Hoe was het namelijk der gemeente te Frankfort gegaan?

Allereerst een woord over haar ontstaan. (Zie Iz. Le Long, Kort verhaal, etc)

Door de dood van EDUARD VI, koning van Engeland, en de daarop gevolgde troonsbeklimming van zijn zuster MARIA, was het lot der Protestanten in Engeland zeer veranderd. Genoten zij onder de eerste de meest mogelijke vrijheid, onder de tweede werden zij vervolgd, en zagen zich genoodzaakt in grote menigte het land te verlaten. JOH. à LASCO, MARTEN MICRON en JOHANNES VAN UTENHOVE vertrokken reeds in Sept. 1553 en kwamen, na eerst met hun reisgezelschap te vergeefs de gastvrijheid van de Deenschen koning en de inwoners van Hamburg te hebben ingeroepen, behouden in Oost-Vriesland aan, waar zij te Emden gastvrij werden opgenomen. VALERANDUS POLANUS, de predikant der Franse gemeente te Londen, bleef na het vertrek zijner ambtgenoten nog enige maanden in Engeland achter, maar besloot in Maart 1554 dat land ook te verlaten, om voor zijn gemeente een veilige schuilplaats te zoeken. Deze vond hij te Frankfort aan de Main, waar hij, na een verzoekschrift aan de Raad dier stad te hebben ingediend, spoedig vrije godsdienstoefening en de Witte-Vrouwen-kerk ten gebruik verkreeg. Deze deelde hij later met de Engelse gemeente, die kort na de Franse in Frankfort was aangekomen, en beurtelings werd er in de Engelse en in de Franse taal gepredikt. In April 1555 kwam à LASCO uit Emden in Frankfort en verkreeg van de Raad dezelfde kerk ten gebruike als de Fransen en Engelsers.

MARTEN MICRON hield aldaar de 15 Sept. de eerste predikatie, en toen deze vertrokken was, werd PETRUS DATHENUS in zijn plaats beroepen. Door het groot aantal vluchtelingen, dat gedurig uit Engeland en de Nederlanden naar Duitsland stroomde, nam de Gereformeerde gemeente in Frankfort snel in omvang toe, zodat wij dan ook zien dat men spoedig meer predikanten beriep. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat de blik van GASPAR VAN DER HEYDEN zich onwillekeurig naar Frankfort richtte, toen hij, uit Antwerpen verdreven, niet wist waarheen te gaan. Wellicht had JOH. à LASCO, die, gelijk wij zagen, in 1555 hem reeds bij zich

ontboden had, dit aanzoek later herhaald, en wist hij, dat zijn diensten in Frankfort zeker welkom zouden zijn. Genoeg dunkt mij, om de stelling te bewijzen, dat VAN DER HEYDEN na zijn vertrek uit Antwerpen, naar Frankfort vertrokken en aldaar spoedig tot leraar beroepen is. VALERANDUS POLLANUS was in 1558 overleden, en in dat zelfde jaar stierf ook Englands koningin MARIA. Toen haar opvolgster ELIZABETH de Protestantschen eeredienst in haar rijk herstelde, keerden in 1559 de Engelsche vluchtelingen uit Frankfort weder naar hun land terug. Na hun vertrek begonnen de Lutherse predikanten al meer en meer een openlijken strijd tegen de Gereformeerden en deden gedurige aanzoeken bij de Magistraat der stad, om de vrije godsdienstoefening, hun vóór enige jaren toegestaan, hun wederom te ontnemen, terwijl zij hen van allerlei dwalingen beschuldigden, voornamelijk ter zake van het avondmaal. Zij beweerden, dat, daar eigenlijk allereerst aan VALERANDUS POLLANUS de kerk was toegestaan, het recht tot gebruik daarvan voor de Gereformeerden bij diens dood had opgehouden, en zij wisten eindelijk de Magistraat zóó ver te krijgen, dat op de 23 April 1561 de vrije godsdienstoefening in de kerk van het Witte-Vrouwen-klooster de Gereformeerden verboden werd, met deze woorden: "De stads-predikanten hebben u bij de Raad aangeklaagd, en bekend gemaakt, dat gij met hen omtrent de leer voornamelijk van 't avondmaal, ook in de ceremoniën, verschilt. Derhalve is de Raad niet van willens deze ongelijkheid in de stad te gedogen, en heeft eendrachtig besloten, dat de predikanten der verdreven christenen hunnen dienst zullen staken, totdat zij zich met de stads-predikanten omtrent de leer en de ceremoniën hebben vergeleken." Vruchteloos dienden de Gereformeerden smeekschrift na smeekschrift in, om de Raad te bewegen op dit harde besluit terug te komen; vruchteloos traden de universiteit van Heidelberg en de gezanten van FREDERIK VAN DE PALTZ en PHILIPS VAN HESSEN, voor hen tussen beiden, niets mocht baten; het raadsbesluit van 23 April 1561 werd in Februari van het volgend jaar herhaald en bevestigd. Het gevolg hiervan was, dat vele Gereformeerden de stad verlieten, om elders herbergzamer streken op te zoeken. In dezen tijd verplaatst ons de brief van VAN DER HEYDEN naar Genève. Onder degenen, die in Frankfort gebleven waren, was verschil ontstaan over het al of niet geoorloofde van zijn kind te laten dopen of aan het avondmaal deel te nemen bij de Lutherse predikanten, nu de vrije godsdienstoefening de Gereformeerden ontzegd was. Daar sommigen door de nood gedrongen er toe overgingen, anderen echter het voor grote zonde hielden het avondmaal of de doop aan te nemen uit de handen van vijanden Gods, die hen als scheurmakers beschouwden, achtte VAN DER HEYDEN, die als leraar een dubbele verantwoordelijkheid voor zichzelf en de gemeente droeg, het geraten elders raad te vragen, hoe men in deze handelen moest. 1.

De algemene vraagbaak der Gereformeerden was CALVIJN. Groot is het aantal brieven dat hem uit alle oorden van Europa werd toegezonden, om raad en hulp bij allerlei moeilijke vraagstukken, en zeer dikwijls was het hem gegeven door zijn invloedrijke stem de geschilpunten te vereffenen en de verhitte gemoederen tot kalmte terug te brengen. Ook ditmaal werd zijn hulp weder ingeroepen, en met te meer vrijmoedigheid kon men zich in deze zaak tot hem wenden, daar hij de gemeente te Frankfort kende. Wij lezen bij LE LONG, (2.) dat CALVIJN in Sept. 1555 aan Frankfort een bezoek gebracht heeft, en bij die gelegenheid in de Witte-Vrouwen-kerk heeft gepredikt. Hij voegt er bij, dat de Hervormer enige dagen daarna wederom

 1. Reeds gedurende zijn werkzaamheid te Antwerpen, was VAN DER HEYDEN tegenover Lutherse geplaatst geweest, wier aantal in die stad vrij aanzienlijk was. Toen had hij aan Emden om raad gevraagd, gelijk wij uit zijnen reeds meer gemelde brief van 17 Dec. 1555, aan die

gemeente gericht, bemerken. Hij spreekt daarin over de menigvuldigheid der sekten en ketterijen, waarmede hij te kampen heeft, en vraagt om "argumenten" tegen hetgeen de Lutherse aanvoeren voor de alomtegenwoordigheid van het lichaam van CHRISTUS, daar hij "op deze vragen gheen clare andtwoorde can geven "

2. 2. Kort Verhaal, bl. 62. Men vergelijkte verder: "Gegenbericht und verantwortung der Predicanten zu Franckfurt am Meyn, uffteliche klagschriefften der Welschen," etc. in de "Franckfurtischer Religions-Handlungen,' Beylagen. s. 75, waaruit tevens blijkt dat dit bezoek in 1556 plaats had.

naar huis vertrokken is, "naar dat hij te vergeefs getracht hadde met de Lutherse Stadtpredikanten, aangaande de leere der Gereformeerden, op dewelke zij allerlei te vitten hadden, een mondtgesprek te houden." Zo kon hij dus geacht worden in bijzondere zin met de toestand en de eigenaardige moeilijkheden der gemeente bekend te zijn. De brief van VAN DER HEYDEN draagt geen opschrift, en daar de schrijver aan het einde zegt: "Super his ex animo oro, ut vos (omnibus diligenter expensis) quid sentiatis nobis communicare dignemini, etc." en bovendien in de aanvang, van CALVYN zelven in de derden persoon spreekt, zou men geneigd zijn aan te nemen, dat zijn brief niet enkel aan CALVIJN, maar meer in het algemeen aan de vergadering der predikanten in Genève geadresseerd was, hetgeen dan ook geen bezwaar oplevert. Het is waarschijnlijk, dat het opschrift met een korte inleiding verloren ging, ten minste zoals de brief daar nu voor ons ligt, is de aanvang wel wat al te abrupt. Na in het kort het besluit van de raad en de eisen der Lutherse predikanten te hebben medegedeeld, verhaalt de schrijver ons de vruchteloze tussenkomst der Duitse vorsten ten behoeve der vervolgte gemeente, en de daarop gevolgde vrijwillige verhuizing van velen zijner geloofsgenoten. Daarna gaat hij over tot het eigenlijk verschilpunt, en zet de verschillende redenen uiteen, waarom het hem voorkomt niet geoorloofd te zijn "apud hujusmodi homines baptismum quaerere et ipsorum consuetudine absque peccato uti," doch aan het einde van de brief vraagt hij toch dringend om de voorlichting van hen, die hij als zijn meerderen in wijsheid erkent, want, zegt hij, "etiamsi hic alteras partes tucar tamen meliora semper audire et expectare paratus sum."

Het ligt buiten mijn bestek de verschillende redeneringen; in de brief vervat, verder na te gaan; hier was het mij alleen te doen, om te betogen, dat VAN DER HEYDEN werkelijk in Frankfort is geweest, en aldaar het predikambt vervuld heeft, hetgeen nog wordt bevestigd door de wijze, waarop hij zich in zijnen brief als het ware stilzwijgend mede onder de andere dienaren insluit. Hoe lang G. VAN DER HEYDEN in Frankfort gebleven is, is niet met zekerheid uit te maken; waarschijnlijk zal hij wel spoedig de stroom gevolgd hebben van hen, die de stad verlieten, om in het gebied van FREDERIK III keurvorst van de Paltz, zich neder te zetten. Deze toch had zich het lot der vervolgdten aangetrokken, en bood hun in Juni 1562 het klooster Groot-Frankenthal aan, niet ver van Worms gelegen, waar spoedig een niet onbelangrijke stad verrees, daar de gemeente gedurig aanwies ook door vluchtelingen uit Nederland. PETRUS DATHENUS was haar eerste leraar. Toen deze in 1564 tot hofprediker van de keurvorst beroepen werd, werd VAN DER HEYDEN zijn opvolger bij de gemeente te Frankenthal. zo meldt HAUTZ in zijn "Geschichte der Universität Heidelberg." 1.

Waar heeft hij zich dan opgehouden van 1562-64? Misschien in Heidelberg in de nabijheid van de keurvorst, indien wij ENS (2.) mogen geloven, die ons verhaalt, (wat hij weder bij ALTING, in zijn Historia Ecclesiae Palatinae, gevonden heeft) dat VAN DER HEYDEN meer dan eens met DATHEEN en TAFFIN door de keurvorst naar de

1. HAUTZ, Gesch. der Univ. Heidelberg II, s. 62.

2. Joh.. Ens, Kort historisch berigt van de Formulieren, bl. 59.

Nederlandse kerken is afgezonden, om haar zaken te bezorgen. Waarin deze zendingen bestaan hebben is onbekend. Misschien is hij ook reeds vóór 1564 te Frankenthal beroepen geweest, en heeft alzo een tijd lang met DATHENUS tezamen gewerkt; de gegevens om deze zaken met enige zekerheid te kunnen vaststellen ontbreken ons geheel. Stonden de archieven der gemeente van Frankenthal ons nog ten dienste, gewis, zij zouden ons over dit, gelijk over zo menig ander thans nog duister punt licht verschaffen, maar helaas, de benden van LODEWIJK XIV hebben, gedurende hunne verwoestende strooptochten door de Paltz, Frankenthal geheel in de as gelegd. Wij moeten ons dus ook hier tevreden stellen met de wetenschap, dat VAN DER HEYDEN van 1562-64 zich in de Paltz heeft opgehouden, en in het laatste jaar zeker predikant te Frankenthal was. Van zijn verblijf aldaar is niets bijzonders bekend. Waarschijnlijk is hij daar gehuwd; zijn zoon GASPAR werd ten minste de 28 Febr. 1566 geboren. Het is niet onmogelijk, dat zijn vrouw, CATHARINA GOETHEM, een uitgewekene uit Vlaanderen was, daar wij, gelijk ik reeds opmerkte, een Schepen van dien naam te Hulst vinden. In 1566 was er in de Nederlanden enige verademing gekomen. Het verbond der edelen had aan de landvoogdes doen zien, dat men de inquisitie en de bloedplakkaten moede was, en het volk kreeg nieuwen moed bij de gedachte, dat het niet altijd vervolgd en vermoord zou worden, zonder dat iemand er naar omzag. Het is waar, zij vertrouwden te veel op de steun dier edelen, waarvan verreweg de meesten veel beloofden, maar niets gaven, en slechts zeer weinigen getrouw bleven aan hetgeen zij zich hadden voorgenomen tot stand te brengen, maar hun optreden had toch dit gevolg, dat men algemeen zich vrijer gevoelde, en openlijk datgene begon te doen, wat tot nu toe slechts in het geheim geschied was. De hagepreken vervingen de geheime bijeenkomsten, psalmen werden luidkeels aangeheven, daar waar zij vroeger nauwelijks met fluisterende stem waren uitgesproken; de landvoogdes zag dit alles, maar vermocht niet het te beletten, en algemeen was de gedachte levendig: betere tijden breken aan! 1.

1. Men vergelijkte over dit alles voornamelijk het schone stuk van PHILIPS VAN MARNIX, getiteld: "Vraye narration et apologie des choses passées au Pays-Bas, touchant le Fait de la Réligion, en l'An MDLXVI, par ceus, qui font profession de la religion reformbe au-dit pays". Daaruit blijkt o. a. dat de hagepreek niet, als de beeldstorm door een ontijdige en vurige ijver van het volk is ontstaan, maar ten gevolge van een 'commun accord' en na rijp beraad van de leraars en de ouderlingen der gemeenten, die daardoor wilden voorkomen, dat men de prediking van de "nieuwe leer" voortdurend kon beschuldigen van allerlei oproerige en onchristelijke strekking, en tevens dat het volk zich niet naar allerlei conventiculen begaf, waar in dien tijd vooral, zooveel ongezonde leer aan een uitgehongerde menigte aangeboden werd. Men achtte, te recht, "que ces presches, faits ainsi en public, estoient le vray moyen pour empescher le cours de plusieurs meschantes sectes, qui en secret ont eu long temps la vogue, d'autant que ceus, qui sous pretexte de l'Euangile par cy devant ont semé leurs erreurs en cachette, seront maintenant attirés en lumiere et contrains ou de se taire, ou de mettre leur doctrine a l'espreuve de la parole de Dieu." Dr J. J. VAN TOORENENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX, Godsd. en Kerkel. Geschriften. I, bl. XXVI.

Onder de vele uitgewekenen, die van deze gunstige tijdsomstandigheden gebruik maakten om naar het vaderland terug te keren, bevond zich ook GASPAR VAN DER HEYDEN. Hij en vele anderen konden niet vergeten, dat zij vreemdelingen waren in een vreemd land, en hun hart drong hen om terug te keren tot hunne vroegere gemeenten in het vaderland, zodra de gelegenheid daartoe open stond. Van alle zijden stroomden de predikers binnen, en ook Antwerpen werd spoedig weer vol. Die stad, waarheen VAN DER HEYDEN zich ook natuurlijk begeven had, was in vele opzichten het brandpunt der beweging. Gedurende de gehele maand Juni 1566 werd er

iedere dag in twee talen te Borgerhout en te Berchem gepredikt, en na afloop der prediking, door Calvinisten en Martinisten zonder de Roomse ritus gedoopt, getrouwd of begraven. De lijst der mannen die in dien tijd te Antwerpen het evangelie verkondigden, was vrij aanzienlijk; wij vinden er behalve VAN DER HEYDEN, LOYSELEUR, TAFFIN, CARPENTIER, JUNIUS, MODED, SYLVANUS, en anderen. 2.

VAN DER HEYDEN zal denkelijk in April te Antwerpen gekomen zijn, maar volgens sommigen is hij er niet lang gebleven. Volgens UYTTEHOOVEN 3. vertrok hij reeds bij de afkondiging der Moderatie, omdat het getal predikanten te

1. Vgl. l'Inquisition et la Reforme en Belgique, par CHARLES RAHLENBECK, page 59.

2. Vgl. mémoires de J. DE WESENBEKE, (édition de CH. RAHLENBECK, page 75) die het volgende schrijft: "assçavoir que audict Anvers, du moins trois de tels ministres ou prescheurs (HERMAN MODET, GEORGE SILVAIN, CASPAR DE LA HAYE) ont l'an 66 publiquement enseigné leur religion, lesquels des 10, 15 ou 20 ans auparavant, avoient eu de coustume de prescher et enseigner la mesme en secret, tant en Anvers que ailleurs." Met dezen "CASPAR DE LA HAYE", in de Hollandsche uitgave van WESENBEKE als "CASPAR VAN de HAGE" vertaald, bedoelt hij natuurlijk G. VAN DER HEYDEN.

3. Gesch. der Herv. Kerk te Antw. bl. 149.

Antwerpen nu groot genoeg was. Dat zou dan reeds in het begin van Mei geweest zijn. Ook W. TE WATER 1. is dit gevoelen toegedaan. Hij meldt, dat VAN DER HEYDEN een geruime tijd vast predikant is geweest te Axel, aldaar en in de omstreken het Woord heeft verkondigd, en eerst in September of Oktober naar Antwerpen is teruggekeerd. Deze schrijver, die zelf predikant te Axel geweest is, heeft ook van de geschiedenis van die stad bijzonder werk gemaakt en, naar hij zelf ons verhaalt, een kerkelijke historie van Axel en Axelambacht geschreven, die echter, helaas, nooit het licht heeft gezien, en waarvoor hij thans niet meer voorhanden zijnde manuscripten schijnt gebruikt te hebben. Aangaande het verblijf van VAN DER HEYDEN in die stad en haar omstreken kwamen daarin zeker ook belangrijke berichten voor, gelijk wij zouden mogen opmaken uit heigeeen wij van zijn hand in J. W. TE WATER's Reformatie van Zeeland lezen, waar hij, over dat verblijf en zijn gevolgen handelende, zegt: 't welk alles ik omstandig heb verhandeld in mijn kerkelijke historie van Axel en Axelambacht." 2.

Dr. VAN VLOTEN 3. heeft ons gelukkig het gemis van deze bescheiden enigermate

1. In zijn Lofvermeldent Levensverhaal van KASPAR V. D. HEYDEN eersten hervormden kerkleraar van Axel, Boekzaal 1754, bl 445.

2. Reform. v. Zeeland, bl. 396.

3. In zijn belangrijke opstellen, getiteld: "Losse aantekeningen, betreffende de Vrijheidsoorlog," en opgenomen in de Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen, verzameld door H. Q. JANSSEN en J.H. VAN DALE, II, bl. 178. vgg en 307 vgg.

vergoed, door de optekening van hetgeen hij in Brussel vond onder de bij de Bloedraad ingekomen stukken over de processen in 1569, betreffende de beroerte gehouden, en met name de "informatie door baljuw, burgemeester en schepenen van Axel genomen, omtrent degenen, die daar in de beroerte waren betrokken geweest."

Ofschoon nu TE WATER gewoonlijk zeer betrouwbaar is en goede bronnen gebruikte, zo schijnt het toch, wanneer wij het door hem medegedeelde met de berichten van Dr. VAN VLOTEN vergelijken, dat hij zich hier vergist heeft aangaande de duur van het verblijf van VAN DER HEYDEN te Axel. Doch laat ons, eer wij een voorbarig besluit opmaken, de verschillende berichten nauwkeurig nagaan, en zodoende trachten tot de juiste toedracht der zaak te komen. Axel en Axelambacht

maakten in die dagen nog een gewest met de beide Belgische Vlaanderens uit, en hadden evenals deze, de graaf VAN EGMONT tot stadhouder. Geheel het gebied van dien graaf was het brandpunt van de bewegingen van die dagen, en ook in Axel had weldra de "religie" aanhangers gekregen. EGMONT was toen nog niet geneigd de belijders der nieuwe leer te vervolgen, gelijk de landvoogdes van hem begeerde, en liet de predikatiën oogluikend toe. 1.

In Axel had zich dan ook een consistorie van zorg en beheer voor de jonge gemeente gevormd, waarin zelfs aanzienlijken en leden van het bestuur der stad zitting hadden. 2 BERNARD VAN DEINSE wordt als degene genoemd, ten huize van wie men gewoonlijk ter godsdienstoefening samen kwam.

-
1. MOTLEY, the Rise of the Dutch Republic I. p. 449.
 2. VAN VLOTEN, Losse aantekeningen, enz. bl. 179.

Vóór de komst van VAN DER HEYDEN te Axel had aldaar reeds een ander predikant, BALTHAZAR PIETERS, gearbeid, doch deze was door de overheid uit de stad gejaagd, omdat hij daar had willen prediken. 1. De eerste maal, dat wij VAN DER HEYDEN in Axel aantreffen, is op St. Barteldsdag, Zaterdag de 24 Aug. van het jaar 1566, op welken dag hij tweemaal in het openbaar gepredikt heeft, terwijl er een grote menigte volks van Eecloo en Hulst gewapend bij tegenwoordig was geweest. De predikant had zijn intrek genomen bij de zo even genoemden BERNARD VAN DEINSE, en THOMAS DE WILLAGHER vinden wij vermeld als degene, die hem naar de preekstoel geleidde. 2

De 20ste Augustus had de beeldstorm te Antwerpen plaats gehad, volgens het bekende versje:

*Den 20sten Augustus zijn de beelden verstoord
t' Antwerpen, en van de kettters versmoord.*

En binnen één week had hij zich, gelijk een orkaan, over het gehele land uitgebreid. Het is moeilijk te zeggen waar hij begon en waar hij eindigde. Indien van iets, dan kon van de beeldstorm gezegd worden, dat hij "in de lucht" zat. Alleen in Vlaanderen zijn meer dan 400 kerken van beelden beroofd. 3

Ook Axel werd niet voorbijgegaan. de 25sten Augustus, daags na de beide sermoenen van VAN DER HEYDEN, had het "beeldebreken" in die stad plaats. Een der getuigen

-
1. *Lofvermeldend Levensverhaal van KASPER VAN DER HEYDEN, door WILLEM TE WATER, Boekzaal 1764, bl. 415.*
 2. VAN VLOTEN, *Losse aantekeningen, bl. 182.*
 3. MOTLEY, *The Rise of the Dutch Republic I, p. 471.*

in het Axeleche proces verklaart, "dat hij dien dag es gegaen naer de kercke, die hij gesloten vont, ende zo hij was loopende, omme inne te geraken, wiert hem van weghen de keercbrekers 1. gheseyt, dat hy er niet inne en mochte, 't en ware, dat hij mede wilde helpen breken; dwelc de dept heml. moesten beloven; ende binnencomende, zach aldaer diveersche personen bereedt om te breken; daerof neghene en zyn ongeëxecuteert of ghebannen, dan ANTHEUNIS WATERVLIET; ende zo zy jeghens de dept. zeyden: ghy moet medebreecken, twelc hy heml. refuseerde, moeste uuter kercke treden."

Behalve in de Axelse kerk, werd ook in het klooster te Haghe "gebroken." Een Sint-Jansbeeld werd onder luid gejuich en gejoel der beeldbrekers op dat der H. Maagd geworpen, terwijl een der beeldstormers de beelden de neus afsneed, onder het voorgeven van bloed te willen zien. 1.

Daags na dezen beeldstorm te Axel, dus op Maandag 26 Augustus, trok VAN DER HEYDEN naar Hulst. 2.

Hij werd vergezeld door een troep gewapende geuzen, waaronder BERNARD VAN DEINSE en enige anderen, die in Axel de beelden hadden helpen vernielen. 3. In Hulst had zich ook reeds een gemeente gevormd. In Februari 1565 was er een

1. VAN VLOTEN, Losse aantekeningen, bl. 182.

2. En niet omgekeerd, van Hulst naar Axel, gelijk J. W. TE WATER in zijn Reformatie van Zeeland bericht, bl. 395, ofschoon zijn vader W. TE WATER, in de Boekzaal 1754, bL 446, de juiste chronologische orde heeft.

3. Dr. VAN VLOTEN a. w. bl. 183, voegt er enigszins sarcastisch bij: "na zijn tweedaags verblijf in Axel met preken en breken zo wel besteed te hebben." Wij zullen later nog nagaan, welk aandeel VAN DER HEYDEN vermoedelijk aan dien beeldstorm gehad heeft.

zekere JAN DE GRAVE als ketter verbrand, en in Mei van het volgend jaar een ander met het zwaard gedood. 1. Thans echter waren de Gereformeerden er sterk genoeg om ook een openbare prediking te wagen. JACOB HUYSSSENS, een uit Hulst gebannen Protestant, had aan zijn schoonbroeder en geloofsgenoot JOOST VAN DALE, een brief geschreven, waarin hij de aanstaande komst van VAN DER HEYDEN meldde, en hem verzocht aan de Overheid verlof te vragen tot het houden van openbare preken. Hij voegde in zijn brief er bij, dat zij, bij eventuele weigering der regering, wel sterk genoeg waren om hunnen wil met geweld door te zetten, "et que cette icelle ville tomberoit en ruine, et qu'ils estoient puissans de le faire par force, alléguant beaucoup de mille de gensdarmes à ce prest, si besoign fust." De Hulster Magistraat zond terstond twee zijner leden naar Axel, om de predikant te verzoeken van zijn bezoek te willen afzien, maar gelijk te verwachten was, weigerde deze aan dat verzoek te voldoen, zeggende, dat hij er toe gelast was, en wel gedwongen zijn werk in hunne stad te verrichten. de 26sten Augustus des voormiddags, kwam de wagen met VAN DER HEYDEN en de zijnen door de Gendse poort de stad binnen; 2. de predikant nam het middagmaal in de herberg De Swaen, waaraan ook enige Hulstenaars deelnamen. 3.

1. JANSSEN, Kerkhervorming in Vlaanderen I, bl. 247.

2. De burgemeester PIETER LOOT beschrijft VAN DER HEYDEN als een man van omtrent 33 jaren, cort van persoone."

3. Vgl. J. VAN LANSBERGHE, Beschrijvinge der Stadt Hulst' bl. 235, waar wij lezen, dat "18 Sept. van 't jaar 1568 Joos CORYNSSEN bij vonnis van de wet gecondemneert is om gegeesselt te werden, van de Gendsche poort tot voor de herberg De Swaen, sijnde tegenover de grote kerckdeur, omdat hij twee jaeren te vooren, naementlijk 1566, van de voornoemde Poort af, mede had ingehaelt de predicant HEYDANUS en die helpen geleyden tot inde voorseyde Herberge."

Op het Sint Willebrordskerkhof, op de hoek van de grote markt, voor het huis Het Gulden Hoofd genaamd, werd een preekstoel opgericht. De overheid had reeds de drie schuttersgilden (van St. Sebastiaan, St. Joris en St. Christoffel) in de wapenen geroepen, 1. om zo het mogelijk ware de prediking te beletten, maar liet eerst VAN DER HEYDEN nogmaals verzoeken de predikstoel niet te beklimmen. De prediking nam echter een aanvang, onder groten toeloop van mensen, maar de griffier der stad, NICOLAAS LOOT, maakte zich met enige gewapenden op, en begon onder de menigte te slaan, "sulcx dat daer over groot oproer ontstont, en 't vervolg der gemelte predicatie belet wiert, maer echter die van de Hervormde Godtsdienst d'overhandt krijgende, hoewel geweken sijnde tot bij de Gendtsche-Poort, wiert deselve aldaer hervat en voleindigd." 2.

1. Vergelijk F. CALAND, Oudste Rekening der kerk van Hulst, in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap, alwaar onderde latere rekeningen ook deze voorkomt: 1566-67. "Bet. van een tonne biers, vdroncken op 't scepenhuijs by de schuttereyen, aldaer vgadert in Ougst. LXVI, ten daghe als een JASP. VAN DER HEYDEN, minister vand.nieuwe religie, alhier met syn gheselschap inne ghekomen is, ome de kercke te raseren, metten anderen oncosten, de some van IX S. VIII gr."

2. VAN LAN8BERGHE, a. w bl. 231, volgens welken deze prediking twee of drie dagen vóór der beeldstorm plaats heeft gehad. Uit de berichten van Dr. VAN VLOTEN blijkt echter, dat het alles in één dag geschiedde.

Uit de processtukken blijkt, dat de overheid de predikstoel had laten wegnemen, en dat deze weder opgezet werd in de tuin van het schuttersgild van St. Sebastiaan, waarheen de geuzen zich nu allen begaven (onder lèn bevond zich ook de schrijver van de zo-even gemelde brief, JACOB HUYSSSENS), zodat aldaar te ongeveer 3 uur des namiddags de prediking geschiedde. 1. Terstond na de preek keerden allen naar de St. Willebrordskerk terug, terwijl twee van hen naar het raadhuis werden gezonden, om aan de magistraat een papier te tonen, waarop de namen van een dertigtal personen voorkwamen, welke de predikant VAN DER HEYDEN aangewezen had, om de beelden in de kerk weg te nemen. De overheid mocht diegenen onder hen, die haar minder bevielen, van de lijst wegschrappen. Zij antwoordde echter, dat zij er zich niet mede wilde bemoeien, maar dat zij wist wat zij te doen zoude hebben. 2.

1. Vgl het door Dr VAN VLOTEN, bl. 308 aangehaalde uit de processtukken: "que ceulx de la loi, l'avoient faict oster" (nl. de predikstoel,) "lequel estoit remiz en ung coing de la ville au jardin de ceulx de S. SEBASTIEN; s'est ledit ministre (apres avoir disué) illecq transporté avecq sa compagnie, y preschant ung sermon."

2. VAN VLOTEN, Losse aantekeningen, bl. 309; de getuigenis van de burgemeester PIETER LOOT wordt daar aangehaald, die o. a. het volgende behelst: "werdt heml.-wethouders, vergadert zijnde up't scepenhuis, bij de voorn. predt gezonden een billet, inhoudende de namen van de ghene bij hem gedeputeert, omme de brake te doene in de kercke, omme te wetene ofte zij scepenen yemant van de selve wisten te blameren, ofte reputeerden rebellen te zijne; daerup zij scepenen antwoorden henlieden tselve niet ane te draghene;" enz.

De regering der stad had, daar zij de beeldstorm wel voorzien had, de kostbaarste beelden en kerksieraden doen wegnemen en elders opsluiten, maar hetgeen er nog was bezweek natuurlijk voor de ijver der brekers; het sacramentshuis, het kruisbeeld en enige altaarstukken en heiligenbeelden werden vernield. Terwijl men hiermede nog bezig was, traden enigen van de overheid de kerk binnen, om te zien of er nog iets gered kon worden, en tevens te weten, wie de schuldigen waren. Zij vonden er onderscheidene hun bekende Hulstenaars, waarvan de meesten later zijn gevonnist, doch die ons nu minder belang inboezemen, en ook de predikant VAN DER HEYDEN. 1. Na de kerk van beelden gezuiverd te hebben, trok men naar het klooster der Observanten, alwaar niet veel te breken was, aangezien het klooster in de groten brand van Juni 1562 mede in de asch was gelegd. 2.

Zo was de beeldstorm te Hulst afgelopen. VAN DER HEYDEN vertrok de volgenden dag (Dinsdag 27 Aug.) naar het nabijgelegen Eecloo, alwaar men hem gevraagd had, een kind te komen doopen, 3. doch keerde reeds Woensdag avond terug, en nam weder zijn intrek op de hoeve van JACOB HUYSSSENS, dicht bij Hulst. 4.

1. Gelijk de burgemeester ook getuigt, die een van degenen was, die in de kerk gingen "ende aldaer sach de predicant".

2. Later werd dit het klooster der Recolletten; vgl. VAN LANSBERGHE a. w. bl. 48 en 230.

3. Wellicht het kind van CATELINA ROGGE; zij was de eerste, die haar kind bij de Gereformeerden liet doopen; vgl. Bijdragen tot de Gesch. en Oudh. v. Zeeuwsch-Vlaanderen III. bl. 60, en JANSSEN. Kerkh. in Vlaanderen I. bl. 189. In Eecloo was reeds een vrij aanzienlijke gemeente.

4. Hij was dus niet de avond van de 26sten Aug. naar Axel teruggekeerd, gelijk VAN LANSBERGHE: bericht, bl. 232.

Terwijl hij nog in Eecloo was, kwamen er verscheidene sectarissen bij de burgemeester van Hulst, om dezen de sleutels der kerk te vragen, ten einde te vernielen wat er nog over mocht zijn. Doch hij weigerde, daar hij vernomen had, dat er een plakkaat tegen de beeldstorm was uitgevaardigd. Nadat hij de stadsschrijver naar Gent had afgezonden, en deze met een afschrift van het plakkaat was teruggekomen, werd dit des Woensdags avonds door een deurwaarder in Hulst afgekondigd. VAN DER HEYDEN zond toen een paar zijner aanhangers met een brief naar de overheid, waarin hij haar verzocht zijn predikatiën in de stad te mogen voortzetten, doch deze weigerde, zich beroepende op het plakkaat. Hij beproefde het echter toch, doch moest onverrichter zake terugkeren, daar de poorten voor hem gesloten bleven. Dit geschiedde op St. Jan, Donderdag de 29sten Augustus, gelijk wij vernemen uit de getuigenis van de procureur HOLLEMAN, 1. die gedwongen werd

1. "Er waren", zo luidt zijn getuigenis, "dien dag,' s morghens omtrent de zes uren, aan zijn huys gecomen omtrent 12 persoonen, hem fortselynge uutten huuse haelende, dreigende de dept. ende zijn huysvronge met bussen te doorschieten, bedwingende de dept. mede up de waghene te zitten, met huerl. predicant, om te verantwoorden zijn aenzegghen. Ende werd de predt. alzoe naer Hulst geconvoyeerd met veel volcx, rijdende alzoe tot omtrent der wijngaerde, zodat hij dept. mits diversche arguatiën, die hij jehgens de predt. hadde, onderweghe was wel totten XI hueren; ende hebben de voorn. persoonen dept. in zulcker wijs gedreicht, dat hij van vervaerthede van de waghene spronc ende henl. Ontliep naer Hulste, denunciërende de wet de compste van de voorn. predt. en zijn steerckte, zulcx de poorten gesloten wierden, ende de predt niet inne en gerochte; ende hij dept. is tsavonds uuterstede vertrocken, verzelschapt met zeker officiers, bij de wet hem toegelaten". VAN VLOTEN, Losse aantekeningen, bl. 183.

de tocht naar Hulst mede te maken, doch door wiens toedoen de zaak in duigen viel, daar hij ontvluchtte, eerder in de stad aankwam, en aan de overheid kennis van het aanstaande bezoek kon geven, die toen aanstonds de poort deed sluiten. VAN DER HEYDEN begaf zich daarop naar het dusgenoemde Malstede, waar hij predikte, en reisde naar elders zonder Hulst meer te bezoeken. De rode ruiters onder BACKERZELE, de luitenant van de graaf VAN EGMONT, maakten in Oktober 1566 aan de Gereformeerde godsdienst oefeningen in Axel, en in November aan die te Hulst een einde, nadat er in eerstgenoemde plaats onlusten ontstaan waren, ten gevolge van het in hechtenis nemen van enige beeldstormers, die door het volk uit de gevangenis waren bevrijd.

Volgens W. TE WATER (Boekzaal 17.54 bl. 449.) was VAN DER HEYDEN tot die tijd in Axel gebleven, en vertrok hij nu eerst van daar naar Antwerpen, omdat hij "wetende, dat de Roomse geestelijkheid, benevens alle de bittere Roomsgezinden, gewoon waren de predikanten de schuld te geven van de beeldestoring en kerkplundering, het onweder zag opkomen, 't welk de Rooms- en Spaansgezinden, op zijn hoofd zouden hebben pogen te doen vallen." Hier rijst de vraag reeds boven geopperd: is dit juist? Heeft waarlijk VAN DER HEYDEN al die tijd, dien TE WATER opgeeft, in Axel doorgebracht? Ik geloof het te moeten betwijfelen. Stellig ontkennen kan men het natuurlijk niet, daar wij niet weten, welke ons onbekende bronnen voor de geschiedenis van Axel hem ten dienste stonden, maar toch, wanneer wij het in de voor gaande bladzijden verhaalde aangaande VAN DER HEYDEN'S verblijf te Axel en Hulst nauwkeurig nagaan, dan komt het mij voor, dat wij hier

eerder te denken hebben aan een van uit Antwerpen ondernomen reis van een paar weken naar de verschillende steden van Vlaanderen, met het doel om het Woord te prediken. Wanneer wij opmerken hoe de beide preken van VAN DER HEYDEN op 25 Augustus ons worden gemeld, en daarbij vernemen dat hij toen zijn "intrek genomen had" bij BERNARD VAN DEINSE, dan rijst reeds het vermoeden bij ons op, dat hier de eerste preken van de leraar te Axel worden beschreven, en niet dat hij reeds een geruimen tijd vast predikant te Axel was. En dit vermoeden verliest voorzeker niet aan waarschijnlijkheid, ja ik zou zeggen, klimt bijna tot zekerheid, wanneer wij acht geven op een brief, de 18den of 20sten Aug. door zekeren HANSKEN, een zakkedragers die te Antwerpen woonde, geschreven, waarin deze aan de Hulster schepen ANTHONY GEEROLF, die zelf ook verdacht werd een aanhanger der nieuwe leer te zijn, meldde, "dat ettelijke sectarissen met een predikant naar Axel en Hulst. zouden komen, om daar te preken en hun godedienst te plegen." (VAN VLOTEN. Losse aantekeningen, bl. 307, in de noot. 4.)

Wie anders dan G. VAN DER HEYDEN kan met dezen predikant bedoeld zijn, die zich dus blijkens dezen brief, de 20sten Aug. nog te Antwerpen bevond. Wij mogen dus met voldoende zekerheid vaststellen, dat VAN DER HEYDEN eerst tussen de 20sten en 23sten Aug. uit Antwerpen naar Axel is vertrokken. Of hij, nadat hem de prediking in Hulst geweigerd was, naar Axel teruggekeerd en daar gebleven is, totdat de Roo-ruiters van Backerzele hem kwamen verjagen, kunnen wij, daar ons de nodige bescheiden ontbreken, natuurlijk niet beslist ontkennen, maar het komt mij toch enigszins onwaarschijnlijk voor, daar wij anders licht van hem zouden horen bij gelegenheid van de Axelse onlusten. Bovendien, TE WATER laat VAN DER HEYDEN uit Axel vertrekken, "omdat enige inwoners van die stad, geholpen door sommigen van Hulst, begonnen waren de beelden te vernielen, en hij beducht was dat men hem daarvan de schuld zou geven." (Boekzaal 1764. bl. 448.)

TE WATER schijnt gemeend te hebben dat deze beeldstorm slechts korten tijd aan de Axelse onlusten is voorafgegaan, die, gelijk hij zelf terecht aangeeft, in Oktober plaats hadden, en daardoor tot de gedachte te zijn gekomen, dat VAN DER HEYDEN tot Oktober in Axel is gebleven. Van meer belang voor ons is de vraag: Welke was de verhouding van G. VAN DER HEYDEN tot de beeldstorm, en stond zijn komst te Axel en Hulst daarmee ook in verband? Het is zeer moeilijk een juist, onpartijdig oordeel te vellen over de beeldstorm, hetgeen wel daaruit het best blijkt, dat hij uit zo verschillend oogpunt is beschouwd.

De meeste schrijvers die er over handelden, hebben zich te veel blijven bewegen in de gedachtenkring en het oordeel van hun tijd, zonder zich genoeg te verplaatsen in de stemming, die er ten tijde van het door hen te beoordelen feit heerste. Rooms en Onrooms tezamen bleven steeds jammerklachten aanheffen over het vandalisme, dat zoovele schone gewrochten der kunst onherstelbaar verwoest had, terwijl de eerstgenoemden dit hun afkeurend oordeel nog verzwaaarden, door de banvloek uit te spreken over het "goddeloze" van de daad. Terwijl de Rooms en natuurlijk alle schuld gaven aan de Gereformeerde predikanten, die naar hun zeggen het volk er toe hadden aanzet, vervielen de Protestantse geschiedschrijvers weder in het tegenovergestelde uiterste, en beweerden dat hunne leraars het gehele feit als uit de boze verafschuwden, en nooit door woord of daad er enigszins toe konden hebben aangespoord. Eerst in deze eeuw heeft men eindelijk begonnen het juiste licht op de zaak te doen vallen. Men heeft beter begrepen dat de schuld niet kan geworpen worden op deze of die persoon of klasse van personen, met uitsluiting van alle anderen, indien hier van schuld sprake kan zijn; men heeft ingezien, dat de beeldstorm eenvoudig het noodzakelijk gevolg was en de praktische uiting van hetgeen sedert langen tijd in

veler gemoed werkte en eindelijk tot een uitbarsting moest komen. Het was niet een blinde zucht tot vernielen, die de beeldstormers dreef; het was ook niet de begeerte, om eens te tonen wat men kon tegen regering en geestelijkheid, of om op de een of andere wijze zijn haat te koelen tegen de Roomse kerk; neen, de oorzaak was eenvoudig de meer en meer wassende tegenzin tegen de afgodische verering van de beelden, en een krachtig protest daartegen was er het gevolg van. De beeldenverering, die toch feitelijk schepselvergoding was, stuitte het volk al meer en meer tegen de borst, terwijl het te nuchter was, om gelijk de Zuidelijke volken, voor het schone der vormen de ongoddelijkheid van de inhoud te vergeten. Ook de sterke Oud-Testamentische kleur die het Calvinisme droeg, en dat eigenaardig rigoristische, dat wij in zijn ethiek opmerken, droegen er niet weinig toe bij de afschuw tegen de "gesneden beelden" te vergroten.

Had Mozes gevraagd, of het gouden kalf ook misschien te schoon was bewerkt, om het te vernielen? Was het vandalisme in GIDEON dat hij het beeld van de Baäl omwierp, en hoe te oordelen over Israëls vrome koningen, die steeds hunne regering begonnen met de vernietiging van al de afgodsbeelden, door hunne voorgangers opgericht, en waarvan staat opgetekend, dat zij deden wat recht was in de ogen van Jehova? Zulke gedachten moesten bij het volk wakker worden, naarmate het meer met de Bijbel en de waarheden van het Evangelie bekend werd, en het zou waarlijk al te dwaas zijn te menen, dat de Gereformeerde leraars van die dagen, die meest allen streng Calvinistisch waren, deze gevoelens niet ook zouden hebben opgewekt en aangewakkerd, laat staan dan bestreden. Natuurlijk waren hunne predikingen minder thetisch dan wel polemisch van aard, en het kon niet anders, of de beeldenverering moest daarin meermalen het aangevallen punt zijn. Was het wonder dat, waar zij wezen op de Oud-Testamentische voorbeelden, bij het volk al spoedig de gedachte moest opkomen: zouden wij dit niet kunnen en moeten navolgen? Ja, ik zou bijkans geneigd zijn verder te gaan en te beweren, dat het gans niet onmogelijk is, dat sommige Gereformeerde leraars zelf tot het wegnemen van de beelden hebben aangespoord. Men heeft steeds getracht de schuld geheel van hen af te schuiven, omdat men te veel geneigd was de zaak als een misdaad te beschouwen, niet ongelijk aan het bedrijf der wederdopers in Duitsland; maar nog eens, kan er van schuld en misdaad in 't geheel sprake zijn?' Volgens de beginselen die de Gereformeerde leraars voorstonden, was beeldenverering, gelijk wij zagen, eenvoudig afgoderij, en het was dus hun plicht, wilden zij naar die beginselen handelen, zo veel zij konden het hunne er toe bij te dragen, dat aan die afgoderij, op welke wijze dan ook, een einde kwam. Of de zaak wijs en verstandig was, is een geheel andere kwestie. Evenwel het is zeer gemakkelijk voor ons, die drie honderd jaren verder zijn, lettende op de gevolgen die de beeldstorm gehad heeft, waaronder vooral niet de minste was de komst van ALVA met de zee van bloed en jammer, die zijn komst over het land bracht, te zeggen: zo waren de gevolgen, dus was de beeldstorm een dwaasheid en een misdaad; de Gereformeerde leraars waren Christenen, dus moeten wij hen van deze dwaasheid en van deze misdaad vrij pleiten.

Wij wijzen deze onbillijkheid beslist af. Dikwijls wordt de getuigenis van FRANCISCUS JUNIUS aangehaald, om te betogen dat de Calvinistische predikanten de beeldstorm niet gewild hebben, maar integendeel betreurden.

-
1. Vgl. ook MOTLEY I, page 460. "Art must foreve rweep over this bereavement; humanity must regret, that the reforming is thus always ready to degenerate into the destructive principle, but it is impossible to censure very severely the spirit which prompted the brutal, butnot ferocious deed."

2. O. a. door Dr. BRUTEL DE LA RIVIERE, *Leven van H. MODED*, bl.50.

Hij zegt in zijn autobiografie: "In Juli diende ik te Gent, op verzoek der kerk van die plaats, tijdens de beeldstormers, zonder onze voorkennis en tegen onze wens, door roekelozen of misschien door kwaadwilligen opgeruid, op de kerken en de beelden in de kerken aanvielen. Ik roep allen, die toen in de Raad van Vlaanderen zitting hadden, als getuigen op, om te verklaren met welke goede trouw ik en anderen uit ons midden, toen op last van de Raad onzen invloed op de beeldstormers hebben gebruikt," enz. Dat deze getuigenis bewijst, dat JUNIUS met enigen zijner ambtgenoten tegen de beeldstorm waren, is natuurlijk waar, maar zij bewijst nog niets voor alle andere predikers, en JUNIUS was een buitengewoon man, die door zijn meerdere kennis, ook op politiek terrein (wij vinden hem immers in nauwe verbintenis met de verbonden edelen), wellicht beter dan anderen zal hebben voorzien, welke de gevolgen zouden zijn van zulk een onberaden stap. 1.

 1. Hoe MARNIX VAN ST. ALDEGONDE over de beeldstorm dacht, blijkt voldoende uit zijn geschrift "Van de Beelden, afgeworpen in de Nederlanden, in Augusto 1566." Het staat bij hem vast, "dat het volck daermede noyt ghedacht en heeft, de Overheyt te verachten, maer allenelijck door enen onbedwonghen ende vyerighen yver allen mensen te kennen te geven, hoe hertelyck dat hun leet was alle die afgoderye, die sy soo menighe jaren met grote lasteringhe ende verachtinghe des naems Gods ghedreven hadden." Zij, die de beelden hadden afgeworpen, waren in de ogen van MARNIX dezelfden, "die om de name JESU CHRISTI bij de vyftich jaren lanck een gheduerigh vervolgh gheleden hebben, ende haer liever ter doot begeven, dan dat sy hun selven door enighe afgoderye sonden besmet hebben." PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, *Godsd. en Kerkel. Geschriften*, door Dr. J. J. van TOORENENBERGEN, I, bl. 29. Men vergelijkte de inleiding op dat eerste deel, bl. VII-XX.

Het is ook zeer waarschijnlijk dat velen, die vroeger in beginsel voor de beeldstorm waren, en in hunne predikatiën misschien niet onduidelijk het wenselijke van het verwijderen der "afgoden" te kennen gaven, toch later, toen zij zagen op welke wijze het werk toeging, en zij voor de gevolgen begonnen te vrezen, er zich tegen verklaarden en het trachtten te stuiten. Dit is het ongelukkige bij zulke volksbewegingen, dat waar enige bezadigde en welgezinde mannen op kalme wijze het een of ander op zich zelf goed werk zouden willen volbrengen, er zich dadelijk een woeste menigte bij aansluit, die hunne goede voornemens op baldadige wijze belet en overdrijft, en de gehele zaak bederft. zo ging het ook zeker wel bij de beeldstorm. Indien de zuivering der kerken op kalme en waardige wijze had kunnen geschieden, zonder oproer en geweld, gewis ware dit allen predikers hoogst welkom geweest, en niemand hunner zou er aan gedacht hebben daarover een afkeurend oordeel uit te spreken, doch nu het op deze ruwe wijze ging, moesten zij zich er mede behelpen, terwijl zij dikwijls door hunne tegenwoordigheid stelen en ander geweld trachtten te keeren. Het blijft toch ook altijd hoogst merkwaardig, dat de woede van het volk uitsluitend tegen de beelden gericht bleef, en het verlies van niet, een mensenleven daarbij te betreuren viel. 1. Hiertoe hebben voorzeker ook de predikers krachtig het hunne bijgedragen.

 1. "The rage was directed exclusively against stocks and stones. Not a man was wounded, not a woman outraged. Prisoners indeed, who had been languishing hopelessly in dungeons were liberated. A monk who had been in the prison of the Barefoot monastery, for twelve years, recovered his freedom. Art was trampled in the dust, but humanity deplored no victims." MOTLEY, *the Rise of the Dutch Republic*, 1, page 471.

Na deze korte uitweiding keren wij tot VAN DER HEYDEN terug. Hoe dacht deze over de beeldstorm? Dat TE WATER 1. zich vergist, wanneer hij zegt dat VAN DER HEYDEN zich uit Axel verwijderde, omdat enigen begonnen de beelden te breken, is ons alreeds zonneklaar gebleken, bij de beschouwing van hetgeen hij aldaar en in Hulst heeft gedaan. Reeds het gezelschap van beeldstormers, waarmede hij van Axel naar Hulst trok, bewijst dat hij althans onder de Gereformeerde predikers niet tegen het wegnemen van de beelden was; en dat hij, om met de pastoor van Hulst te spreken, ook in die stad de beeldbreking "beleid" heeft, is duidelijk genoeg. 2. Men denke slechts aan het bovenvermelde papier met de namen der mannen, aangewezen om de beelden weg te nemen, dat hij aan de overheid van Hulst aanbood; aan zijn tegenwoordigheid in de kerk, en aan zijn verzoek om de sleutels dier kerk, ten einde hetgeen er overig was aan beelden nog te doen verwijderen. Het is ook nog al opmerkelijk dat én te Axel en te Hulst beide, de beeldbreking aanstonds gevolgd is op de predikatiën van VAN DER HEYDEN, zodat wij billijkerwijze mogen veronderstellen, dat hij in zijn sermoenen op zijn zachtst genomen de beelden niet in bescherming genomen heeft. Dat hij hierom niet moet veroordeeld worden, heb ik zo even getracht aan te tonen; in ieder geval is het ongeoorloofd de geschiedenis te verdraaien en hem tot een bestrijder van de beeldstorm te maken.

1. Boekzaal 1754, bl. 448.
2. Vgl. VAN VLOTEN, Losse aantekeningen, bl. 309.

Wat nu echter de vraag betreft, of hij bepaald met het *doel*, de kerken van beelden te zuiveren, te Axel en te Hulst gekomen zij, dit zou ik niet dadelijk Dr. VAN VLOTEN, met de zelfde zekerheid als deze doet, durven nazeggen. 1.

Ik wens daarbij te doen opmerken, dat zijn reis naar die plaatsen reeds was bepaald, eer de beeldstorm te Antwerpen uitbrak, blijkens de brief van HANSKEN, de zakkedragers, boven vermeld, en dat toen de zaak al beraamd was, is om verschillende redenen zeer onwaarschijnlijk; daartoe was de daad te zeer iets plotselings. Het is mogelijk dat toen de beeldstorm eenmaal uitgebarsten was, hem de gelegenheid schoon voorkwam, om ook in de plaatsen waar hij voornemens was geweest het Evangelie te komen brengen, nu tevens de kerken van hare afgoden te zuiveren, maar in zijn oorspronkelijk plan lag het daarom nog niet. Na zijn reis door Vlaanderen te hebben volbracht, keerde VAN DER HEYDEN naar Antwerpen terug. Daar had men sedert de beeldstorm niet stil gezeten. De Prins was de 26sten Augustus in de stad gekomen en trachtte nu door wijze schikkingen, die naar de mening der Landvoogdes echter veel te toegevend voor de Protestanten waren, de rust te herstellen.

1. Zeker was VAN DER HEYDEN, in Axel beide, en Hulst, niet minder omde zuivering der kerk van de afgoden, dan om er te preken, gekomen " Losse aantekeningen, enz. bl. 309.

De predikanten hadden om het gebruik van enige kerken gevraagd; dit werd hun niet toegestaan, maar wel werden hun enige plaatsen aangewezen buiten de stad, waar zij hunne godsdienstoefeningen mochten plegen, nl. in de raamhof van PAULUS VAN GEMERT, achter het klooster op de Paardenmarkt, in de raamhof van de heer VAN LIEDEKERKE op de Wapper, en op de bleekhof in de Gasthuisbeemden, bij de Schuttershoven. 1.

Spoedig daarop deden de Gereformeerden nu ook uit de hun toegewezen plaatsen een keus, en begonnen er hunne kerken te bouwen. De Waalse gemeente onder JEAN TAFFIN, 2 had een stuk grond gekocht op de Wapper en legde de 24sten September

het fundament voor een kerk, die "de Ronde" genoemd werd, "want dese kercke was heel ront, gelijk de tempel van SALOMON." 3.

De Nederlands Gereformeerden bouwden een kerk op de Mollekensraam in de Gasthuisbeemden, waarvan door de predikant IJSBRAND BALCK of TRABIUS de eerste steen gelegd werd. Deze was langwerpig van vorm, en werd in onderscheiding van de andere, de "Lange kerk" genoemd. Terwijl men aan de bonw dezer kerken bezig was, kwam er een bevel der Regering, om het werk te staken, doch de ijver werd er slechts door verdubbeld, zodat men zelfs onder de gravers en de kalk- en steendragers, deftige burgers en aanzienlijke vrouwen zag, terwijl velen, ook uit andere plaatsen, haar geld en juwelen er aan ten offer brachten.

-
1. A. UYTENHOVEN, Geschiedenis der Hervormde Eerk te Antwerpen bl. 221. vgg.
 2. Zie over dezen voortreffelijken leraar, Dr. C. SEPP, Drie evangeliedienaren uit de tijd der hervorming.
 3. Antwerpsch Chronijkje bl. 96. Vgl. ook MERTENS en TORFS Geschiedenis van Antwerpen IV. bl. 351 vgg. en CH. RAHLENBECK, l'Inquisition et la Reforme en Belgique, p. 98.

Nadat deze beide kerken voltooid waren, bemerkte men dat men nog veel plaats te kort kwam, zóó groot was de toevloed der hoorders. een derde kerk te bouwen was niet geraden; men was bevreesd, nogmaals onaangenaamheden met de Regering te krijgen, die dan misschien haar vroegere goedgunstige beschikkingen zou kunnen intrekken. Daarom vergenoegde men zich een koestal, die in vroegere jaren reeds herhaalde malen tot godsdienstige bijeenkomsten was gebruikt geweest, wederom tot dat doel in te richten. Zij kreeg de naam van "de oude Koekerk." In drie maanden waren de kerken gereed en op Maandag na Kerstmis werd in "de Lange" door IJSBRAND BALCK de eerste predikatie gedaan en het nachtmaal onder beide gedaanten uitgereikt. In deze en in de Koekerk heeft dus waarschijnlijk ook VAN DER HEYDEN gepredikt. De verhouding tussen Luthers en Gereformeerden was toen reeds niet vriendschappelijk, en later werd ze al meer en meer gespannen, totdat zij in Maart van het volgend jaar gewapend tegenover elkander stonden. een vereniging dezer beide gezindten werd door velen ernstig begeerd, o. a. door de Prins en Graaf LODEWIJK VAN NASSAU, die zeer gaarne gezien hadden dat de Calvinisten de Augsburgsche confessie aannamen, op welke voorwaarde alleen men hulp van de Duitse vorsten zou kunnen verkrijgen.

-
1. De Luthers, die minder in aantal waren dan de Calvinisten, hadden twee kerken, de een in 't Oudhaantje en de andere op de Paardenmarkt. In de eerste predikte FRANS VAN 'T KIEL en in de laatste hebben zij, gelijk het Antwerpsch Chronijkje ons verhaalt, "wel dertien lijcken ingegraven van haar quade secte."

Doch deze vereniging kwam niet tot stand, en wel voornamelijk door het verschil aangaande het Avondmaal, het grote "schibboleth" dier dagen. Spoedig zou VAN DER HEYDEN zelf in dien strijd gewikkeld worden. In Amsterdam had zich langzamerhand, vooral door de onvermoeide zorg van de predikanten PETER GABRIEL en JAN ARENTSZOON, een Gereformeerde gemeente gevormd, en zij hadden het zoover weten te brengen, dat hun door de regering een kerk (de tegenwoordige Oude Kerk) werd afgestaan, om hunne godsdienstoefeningen aldaar te houden. Dit behaagde de Luthers (waaronder zich vele rijke en aanzienlijke kooplieden bevonden) niet, en om de verderen voortgang der Gereformeerde religie te stuiten, zochten zij overal te verspreiden, dat de Calvinisten in het leerstuk van het Avondmaal niet zuiver waren, daar hun gevoelen daaromtrent streed met de Augsburgsche confessie. Nam men die aan, zo kon men op de hulp der Duitse vorsten

rekenen, terwijl deze in het tegenovergestelde geval, verbeurd was. 1. Om de twist, waarin zich ook reeds de Regering gemengd had, niet heviger te doen worden, besloten de Gereformeerden door zachtheid en inschikkelijkheid daaraan een einde te maken.

1. Men vergelijk wat Graaf JAN VAN NASSAU in October 1566 aan zijn broeder LODEWIJK schreef: "Demnach die Teutsche Fürster zum mehrertheil deme Calvinismo sonderlich feindt und zuwider, auch derohalben diesser gantzen sachen gehessig seindt, man werde sich uff iren beystandt oder hülff im fall der noth wenig zu verlassen haben " Groen van Prinsterer, Archives de la maison d'Orange, II, page 351.

De predikant JAN ARENTSZOON las op een Zondagmorgen van de kansel het 10de en 13de Art. der Augsburgse confessie, (die over het Avondmaal handelen) aan de verzamelde gemeente voor, en gaf daarbij de verzekering, dat de Gereformeerden met het daarin geleerde ten volle instemden. Om de vrede te bewaren was het geschied, maar algemeen werd de zaak afgekeurd, en de Antwerpse gemeente, waar, gelijk wij zagen de verhouding tussen Calvinisten en Luthersens juist in die tijd zeer gespannen was, zag in het te Amsterdam voorgevallene hoogverraad tegen het Gereformeerde beginsel, en besloot de zuster gemeente in het Noorden tot herroepen dier ondoordachte woorden te noodzaken. Tot dat einde werd GASPAR VAN DER HEYDEN met twee ouderlingen in November 1566 naar Amsterdam gezonden. BRANDT, die ons het verhaal van deze zending bewaard heeft, 1. beschuldigt daarin VAN DER HEYDEN van grote hardheid jegens de Amsterdamse gemeente, zo zelfs, dat hij haar met excommunicatie dreigde, indien zij haar gevoelen omtrent het Avondmaal niet herroepen wilde. "Tenslotte" aldus eindigt zijn verhaal, "werd goedgevonden, dat die van Amsterdam hunne verantwoording in besloten brieven, aan de gemeente tot Antwerpen, door deze gemagtigden souden oversenden, en daarbij bleef 't: want in 't korte viel de Hartogh van ALBA hun beide met een Spaensche excommunicatie op 't lijf. Toen kreegh elk soo veel met sich selven te doen, dat de lust om broederen te quellen, wel deegelijk verging."

W. TE WATER 2. vat dadelijk vuur bij deze woorden van BRANDT, die hij

1. BRANDT. Historie der Reformatie, I, bl. 387. Hij haalt daarbij aan de Memorien van LAURENS REAEL, een der aanzienlijkste ingezetenen van Amsterdam, ten tijde dat die gebeurtenis plaats greep.
2. Lofvermeldent Levensverhaal enz. Boekzaal 1754. bl. 449 volg.

beschuldigt, van uit voorliefde voor de Remonstranten, een Gereformeerden leraar te willen zwart maken en belasteren, 1. en hij tracht VAN Amsterdamse Predikant VAN DER HEYDEN,

1. Vergelijk wat hij schrijft in het bovenvermeld werk, bl. 453. "Dewijl nu BRANDT de enige is van alle de schrijvers, die aan GASPAR VAN DER HEYDEN, hardigheid, hevigheit en heerschzucht toeschrijven, is het te denken dat hij daartoe vervallen is door zijn gewone wraakzucht om alle, die omtrent de Remonstranten niet verdraagzaam zijn geweest, maar van welken zij achten beledigt te zijn, 't zij door hen zelven, 't zij door hunne nabestaanden en nakomelingen, wel vinnig door te strijken, en bij alle gelegenheden ten toon te stellen als mensen van ene harde, scherpe en moeilijke gesteltenisse."
"Nu is 't bekend, dat KASPAR VAN DER HEYDEN, Predikant te Amsterdam en zoon van onzen KASPAR VAN DER HEYDEN, de jeugdige drift van de Remonstrantse Hoogleraar SIMON EPISCOPIUS heeft beteugelt, toen hij als getuige met het kind zijns broeders ten doop komende, dien Predikant in de Kerke tegensprak en hem openlijk voor de gehele gemeente heeft vermaand en bestraft; 't welk de Remonstranten, die het verkeerdelijk voor ene belediging hielden zo bitter smart, dat zij dien braven Leraar deswegens in gedrukte schriften, bij zijn leven en na zijn dood dikwerf hebben gelasterd. Dog 's mans beroemde zoon ABRAHAM VAN DER HEYDEN heeft zijns vaders behandeling omtrent EPISCOPIUS met vele nadrukkelijke bewijzen als rechtmatig verdedigt, in de voorrede van zijn onwederleglijk boek de Causa Dei." "Schoon nu BRANDT waarschijnlijk daarvan niet onkundig zal

zijn geweest, heeft hij echter, volgens de regels zijner verdraagzaamheid niet willen nalaten de voor de gewaande hoon aan EPISCOPIUS gedaan, en de Leidse hoogleraar VAN DER HEYDEN, voor zijne, tot nog toe onbeantwoorde wederlegging van EPISCOPIUS dwalingen te betalen, door hunnen lofwaardige Vader en Grootvader, zo lang na zijn dood te honen en te beschimpen en dus de weg te banen tot verdediging van EPISCOPIUS en der Remonstranten, tot welk einde zijn gehele Historie der Reformatie enkel geschreven en geschikt is."

DER HEYDEN geheel en al van deze blaam van hardheid en onverdraagzaamheid te zuiveren, door er op te wijzen dat niemand vóór BRANDT hem daarvan ooit heeft beschuldigd. Wat betreft de bedreiging van excommunicatie, deze acht hij daarom onmogelijk, omdat VAN DER HEYDEN zelf, als voorzitter der synode te Emden (gelijk wij later zullen zien), het eerste artikel dier synode heeft helpen ontwerpen en bekrachtigen, hetwelk aldus luidt: "Gheen kercke sal over een ander kercke, gheen dienaer des woorts, gheen ouderling noch diakon, sal de een ouer de ander heerschappije voeren, maer een yegelyck sal hem voer alle suspicien ende aenlokkinghe om te heerschappijen wachten."

Het is waar, dat de geest van dit artikel zich moeilijk met de bedreiging tot excommunicatie rijmen laat, doch afgezien nu nog hiervan, dat de synode te Emden eerst in 1571, dus vijf jaren na het te Amsterdam voorgevallene, gehouden is, blijft het waar dat de Amsterdamse gemeente, door zich bij de Lutherse leer aan te sluiten zich metterdaad van de Gereformeerden afscheidde, en het kan ons dan ook niet verwonderen, dat de Antwerpse Calvinisten, die de Luthersens wantrouwden en "voor hunnen aanwas zeer bezorgd waren, alle krachten aanwendden om dien overal te stuiten, en bij de minste inschikkelijkheid op enig punt der leer,- de ergste gevolgen schenen te vreezen. Men vergete niet, dat toen de confessies zich eerst vestigden, een strikte handhaving van de uitgesproken beginselen een natuurlijk vereiste was. De "rekkelijkheid" VAN BRANDT kon toen geen dienst doen, en wat VAN DER HEYDEN, betreft, of schoon hij ons overal tegemoet treedt als een zacht, vredelievend man, wie allerminst de hevige aard van een MODED of DATHEEN eigen was, toch was ook hij een ijveraar voor hetgeen hem naar Gods Woord voorkwam de zuivere leer te zijn, en schroomde hij niet hen, die naar zijn mening dwaalden, dikwijls op vrij gevoelige wijze die dwaling te verwijten. Het Rijk van Christus ging hem boven alles ter harte, en waar dat, volgens zijn oordeel, gevaar liep, streed hij er voor met al de kracht die in hem was. Het is dus zeer wel mogelijk, dat hij zich te Amsterdam enige woorden heeft laten ontvallen, die van hardheid niet vrij te pleiten waren, en waarvan wij de verdediging niet op ons zouden willen nemen, maar tot zijn verontschuldiging bedenke men, wat hij zelf vóór weinige jaren in Frankfort van de Luthersens had moeten verduren, en dat het dus geen wonder was zo hij hunne heerschappij vreesde. 1.

1. Als bewijs, dat GASPAR VAN DER HEYDEN, althans tien jaar later, niet voor excommunicatie was, kan dienen wat wij in een brief leze dien hij de 10den December 1576 aan zijn vriend ABNOLDUS CORNELII, predikant te Delft, schreef. (Bijlagen B, No. 16) Deze had hem bericht gezonden aangaande de treurige toestand der kerk te Emden, die in die dagen zeer door libertijnen werd beroerd. GASPAR VAN DER HEYDEN antwoordt hem daarop, en schrijft: "litteras tuas accepi, ac tristissimum statum ecclesiae Emdanae ex illis intellexi, quem ego ex animo deploro. Quod vero ad remedium attinet, quomodo hoc malum sit sanandum, non video, nisi ut ad Deum nostris precibus curramus, ut dignetur huic scandalo mederi, aliqua via nobis incognita. Apud Emdanos resultados esse libertinos, plus satis scio. *Ego optarem perfractus non esse excommunicatus*, nam inde magis, magisque obdurantur, neque Anglicanae ecclesiae in turbis illorum, excommunicatione multum perfecerunt; sed quandoquidem nos latent causae et circumstantiae Emdanorum, malo hac in parte tacere, quam aliquid pronuntiare."

En verder: "Ego desiderarem in D. POLYANDRO majorem modestiam et discretionem, nam Emdani jamdiu proclives fuerunt ad libertinorum errores. Ille vero e contrario durior est, quam illi possunt ferre,

cum omni modestia ac prudentia nobis est ambulandum apud tales, sed non audeo Pol. scribere neque admonere, eo, quod uti scribis, plus acquo suspicax sit," etc.

Men ziet, dat dit niet getuigt van grote heftigheid, en dat de eigen woorden van VAN DER HEYDEN ons bevestigen in het vermoeden, dat het verhaal van BRANDT wel wat overdreven zal zijn. Buitendien een gemeente kon wel een ouderling of diaken uit haar midden excommuniceren, maar dat dit door een zuster gemeente geschiedde, is eenvoudig ondenkbaar.

Nog vóór het einde van het jaar 1566 keerde VAN DER HEYDEN in Antwerpen terug, en bleef er tot in April van het volgend jaar, ten minste wij hebben gene berichten, dat hij zich in die tussentijd naar elders zou hebben begeven. En mocht, als zijnde een inboorling van het land, de gemeente te Antwerpen dienen, volgens een der artikelen van het verdrag, de 2de September tussen de Calvinisten en de Prins VAN ORANJE gesloten, waarbij bepaald werd, dat alle vreemdelingen buitengesloten zouden worden, zodat b.v. FRANCISCUS JUNIUS, toen hij, na in de zomer van 1566 te Antwerpen gearbeid te hebben, aldaar in het najaar van een korte reis terugkeerde, de predikdienst in die stad niet meer mocht waarnemen, omdat hij Fransman van geboorte was. ORANJE was in Oktober 1566 van Antwerpen vertrokken, en in de aanvang van Februari van het volgend jaar derwaarts teruggekeerd. De Graaf VAN HOOGSTRATEN had gedurende zijn afwezigheid het bewind in handen gehad en de minste pogingen tot oproer, van welke zijde zij ook kwamen, met grote gestrengheid gestraft. zo had hij bij gelegenheid dat er een oploop in de kathedraal was ontstaan, waar het gepeupel de Rooms en eredienst bespotten, en beproefde te vernielen wat er nog aan beelden en sieraden was overgebleven, in eigen persoon drie der belhamels gedood, en met zijn gevolg de overigen allen doen gevangen nemen. Na de terugkeer van de Prins, oordeelde deze het geraden, dat HOOGSTRATEN zou blijven, en met hem het tijdelijk bewind over de stad delen. zo gingen de zaken voort, doch de toestand der Gereformeerden binnen Antwerpen verbeterde niet. Reeds in December had de Landvoogdes aan de Regering ten sterkste aangeraden, de predikatiën der Protestant en te doen staken, om de ongenade des Konings te voorkomen, en later herhaalde zij gedurig dezen eis, doch men begreep, dat men het verdrag, met de Calvinisten en Luthers en gesloten, niet op eens kon verbreken, daar hun aanhang te machtig was. de 12de Februari werden er door de Regering twee nieuwe artikelen ontworpen, waarbij de Protestant en beloofd werd, dat, indien zij hunne godsdienst oefeningen staakten, niemand van hen die bleven, zoude worden gemoeid of vervolgd, terwijl men hun die vertrekken wilden, de tijd van drie maanden toestond, om met vrouw en kinderen en have zich naar elders te begeven. 2. De Prins begreep wel, dat de inhoud dezer artikelen aan de Landvoogdes niet zoude behagen, doch hij

1. .MOTLEY, the Rise of the Dutch Republic, II, page 49.

2. UYTENHOVEN a. w. b1. 265.

wenste te onderhandelen en tijd te winnen. Hij had goed gezien; de 20ste Februari werden door haar enige andere artikelen aan de Regering voorgeslagen, waarin o.a. voorkwam, dat alle predikatiën, godsdienst oefeningen, consistories, enz. moesten ophouden, de predikanten terstond onder vrij geleide vertrekken, de kerken worden afgebroken, enz., waarbij dan tenslotte beloofd werd, dat niemand om de godsdienst vervolgd zou worden, tot tijd en wijle de Koning daarin mocht hebben voorzien. Deze laatste clausule gaf weinig troost, want men kende de Koning en men wist wat zijn genade en grote toegevendheid, waarop hij zich altijd beroemde, te betekenen hadden. Deze artikelen werden, gelijk men zich kan voorstellen, niet gunstig door de Protestant en opgenomen. Het was ook een schone beloning voor hun gematigdheid, hunne gehoorzaamheid, hun getrouwheid aan de Koning. Was het wonder, dat het

eindelijk tot een opstand kwam? De 13de Maart werd de slag bij Astruweel geleverd, waarbij JAN VAN MARNIX, heer van Tholouse, sneuvelde, en de drie volgende dagen had het bekende oproer te Antwerpen plaats, waarbij Roomschen, Lutherse en Gereformeerden gewapend tegenover elkander stonden, en dat op een verschrikkelijk bloedbad had kunnen uitloopen, indien de Prins het niet door zijn moed en vastberadenheid had gestild. 1.

1. Men vergelijkte MOTLEY II, page 51, Sq. MERTENS en TORFS, Gesch. van Antwerpen, IV, bl. 374, vgg.

De Landvoogdes weigerde echter haar goedkeuring te schenken aan het verdrag, dat de Prins VAN ORANJE met de Calvinisten gesloten had, en waarbij hij hun o.a. ook vrije godsdienstoefening beloofde. Zij vond het "afgryselijck tegen Godt en de conincklycke Majesteyt," en meldde aan de afgevaardigden uit Antwerpen, dat het haar plan was vreemd krijgsvolk in de stad te leggen, als het enige middel om de rust en de orde te handhaven.

Hiervan schijnt men te Antwerpen de lucht gekregen te hebben; althans het volk begon te morren en zeide: "Hadden wij eerst de Papen doot gesmeten, het waer al gedaen geweest; maer wij hopen daertoe noch te geraecken, ende sullen de Papisten wel verleeren, dat sij ons gedaen hebben in de Meir." 1. Het gevolg hiervan was, dat honderden van de rijkste burgers en kooplieden de stad verlieten, om elders een schuilplaats te zoeken. Dit vluchten hield verscheidene dagen aan; de meesten begaven zich naar Engeland. De Magistraat vroeg nog dringend aan de Landvoogdes, geen gevolg te willen geven aan haar voornemen, om vreemd krijgsvolk in de stad te zenden, doch het mocht niet baten; zij antwoordde, dat zij vastelijk daartoe besloten had. Op Paasdag, 30 Maart, werd er een plechtige mis gevierd in de kathedraal, waar de Graaf VAN HOOGSTRATEN met de Magistraat tegenwoordig was, doch de Prins liet zich daar niet vinden, hetgeen velen verwonderde en de Roomschen zeer ergerde. Op diezelfde Paasdag hielden de Gereformeerden hun laatste godsdienstoefening,

1. "De Meir," een langwerpig plein te Antwerpen, waar zich de Gereformeerden gelegerd hadden gedurende het oproer van de 15den Maart. Vgl. MERTENS en TORFS IV, bl. 395.

maar het Avondmaal deelden zij er niet bij uit, gelijk vroeger de gewoonte was geweest. "Men kan denken," schrijft UYTENHOVEN, 1. 'hoe droevig deze laatste bijeenkomst geweest zij, en met hoeveel ernst men zichzelve, de zijnen en de algemene zaak, Gode en Zijner genade zal hebben aanbevolen." De 10de April werden de predikanten der Gereformeerde en Lutherse gemeen ten door de Magistraat ontboden, die hun aanzegde dat het nodig was tot behoud der stad en om de ongenade des Konings te ontgaan, dat de predikatiën ophielden, en dat zijzelf met brieven van vrij geleide, die hun zouden verstrekt worden, vertrokken. Daar tegen was niet veel in te brengen; de nadering van het vreemde krijgsvolk maakte het blijven in de stad hoogst gevaarlijk. Toch lezen wij dat SYLVANUS voor de Magistraat een schone rede hield, waarvan de herinnering bewaard is gebleven in zijn "afscheid." 2. de 11de April vertrok de Prins uit Antwerpen en begaf zich naar Breda, vanwaar hij spoedig daarop naar Duitsland toog. De stroom der emigranten werd, toen hij het voorbeeld gegeven had, steeds sterker, en ook de predikanten begrepen dat zij niet langer moesten blijven.

1. Gesch. der Herv. kerk te Antwerpen, bl. 306.

2. Nederl. Gesch. Zangen I, bl. 315.

3. RAHLENBECK, l'Inq. et la Réf. en Belgique, p. 132, zegt: "le 10 avril les pasteurs des deux confessions d'Augsbourg et de Genève s'étaient présentés en corps a l'Hôtel de Ville, moins pour faire leurs adieux au magistrat, que pour lui adresser des reproches mérités. Il y eut sans doute plusieurs des ministres bannis, qui prirent la parole a cette occasion."

Terstond na hun vertrek werden de kerken waarin zij hadden gepredikt, verzegeld, en tijdens het verblijf der Landvoogdes in Antwerpen, dat de 28ste April aanving, werden zij met de grond gelijk gemaakt, terwijl men het als een bijzondere aardigheid beschouwde, van de balken dier afgebroken kerken galgen te maken, waaraan de ketters werden opgehangen. 1.

Zo was aan de vrijheid van het Evangelie in Antwerpen met geweld een einde gemaakt, en eerst tien jaren later zou zij worden hersteld. Dan, wanneer de stad haar poorten weder opent voor de predikanten die zij nu verjaagt, 2, zullen wij onder hen ook GASPARD VAN DER HEYDEN zien terugkeren.

1. MOTLEY II, page 81. "The new churches were levelled to the ground and out of their timbers gallows were constructed. It was thought an ingenious pleasantry to hang the Reformers upon the beams, under which they had hoped to worship God. Tevergeefs hadden de vleeshouwers van Borgerhout, die gaarne van de Ronde Kerk een vleeshal gemaakt hadden, voor dit gebouw een grote som geld geboden; de Regering weigerde dit aanbod aan te nemen, daar zij besloten had alle sporen der Reformatie te Antwerpen uit te wissen. Later bepaalde ALVA dat er een bibliotheek zou gesticht worden op de plek, waar de Walen hunne "preches reprouves" hadden gehouden. RAHLENBECK, page 134.

2. In de "Declaration des noms et surnoms de ceulx d'Anvers, qui ont esté banniz ou executez, dressée hors les copies authentiques reposans en la chambre des comptes du Roy nostre Sire, a Bruxelles," 1566-1569, komt "GASPARD VAN DER HEYDEN" ook voor onder hen, "qui ont esté banniz." RAHLENBECK, page 258.

Een drietal wegen stond de vluchtelingen open: Engeland, waar sedert de troonsbeklimming van ELIZABETH de gemeenten weer langzamerhand zich vestigden en in bloei toenamen; Emden, waarheen de meesten zich begaven, zodat hun aantal in het jaar 1567 op 6000 wordt begroot, 1.

En de Paltz, waar vooral de Gereformeerde ballingen op de hulp van FREDERIK III konden rekenen. Het kan ons niet verwonderen, dat VAN DER HEYDEN zich het meest tot zijn vroeger toevluchtsoord aangetrokken gevoelde en zich terstond weder naar Frankenthal begaf, alwaar zijn gemeente hem met vreugde ontving, en hij zijn gedurende een jaar afgebroken werkzaamheid weder kon aanvangen. TE WATER vermeldt dat hij in plaats van DATHEEN, die naar Heidelberg vertrok, wederom in zijn oude standplaats te Frankenthal werd beroepen. 2.

Dit is niet geheel juist, want in Juni 1569 vinden wij VAN DER HEYDEN en DATHEEN nog beiden als dienaren te Frankenthal. Dit blijkt uit hunne gezamenlijke ondertekening van een brief, uit die plaats aan de gemeente van Emden geschreven, en in de werken der Marnix-Vereniging opgenomen. 3.

Een Emdensch burger had 50 £ uit Engeland ontvangen voor de armen te Frankenthal. De diaconie te Emden vroeg nu verlof om die som voor haar eigene vreemdelingen te gebruiken, en de gemeente te Frankenthal stond haar het geld gewillig af, of schoon zij zelve ook verre van rijk was, gelijk uit de brief blijkt. Frankenthal lag denklijk aan de heirweg, 4.

- 1. MEINERS, Oost-Vriesl. Kerkgesch. I, bl. 414.
2. TE WATER, Ref. van Zeeland, bl. 399.
3. Werken der Marnix-Ver. III. II I. (Brieven uit ondersch. Kerkel. Archieven.) bl. 8.
4. Gelijk uit de brief op te maken is, waar wij lezen: "dewijle wy op d' openbare strate geseten syn, daer alle de werelt passeert, dien wy gern wouden helpen, wen wyt vermochten".

zodat men veel last had van al de voorbijtrekkenden, die steeds weder uit de schamele beurs der gemeente moesten ondersteund worden. zo hadden zij nu een "grote plage" gehad, niet alleen "doer die crychlieden, die wt Franckryk de Prince toequamen ende hier doer reysden, maer oock ende insonderheyt doer d'afreysen ende verscheyden desselven legers uit Franckryck, daer vele eerbare ende godsalige lieden in sulcker armoede ende cranckh. syn afgekomen, dat wij sulx in cleyne brieven niet soudon connen verhalen, sonder alle andere elendigen, die ons van desen overcomen sijn, ende daervan wij noch niet gansch ontslagen syn, maer hebbense geholpen ende begerent noch te doene, so lange als wy connen. Wat ons aber daer mit opgaet (beneven onse gewoonlycke huysarmen, crancken, etc.) mogen de broederen nadencken, insonderh. als men ansiet, wat oncosten onse gemeynthe (die cleyne int getal der personen is) gehadt heeft int bouwen der huysen voer de armen." Niettegenstaande dit alles, wilde de gemeente het geld wel aan Emden afstaan, doch wellicht zou zij het later teruggeischen, indien de nood te hoog klom. 1.

1. "Tot dat wy doer hogeren noot gedrongen werden v. 1. dieselve weder te heysschen, doer denselven onsen 1. b. WILLEM DE VISSCHER, doer weleken sy v. 1. nu uitgereyckyt sijn." In October 1571 schijnen zij het geld terug gekregen te hebben. Dit zou men kunnen opmaken uit hetgeen wij in een brief van VAN DER HEYDEN lezen: (Bijlage B.N°.1) "Ick versta hier, dat GILLES DE VISSCHER last heeft, om v. 1. te betalen de 50 f., daerom hope ick, dat ghyt geldt ontf. sult hebben."

Uit deze zelfde brief schijnt ook te blijken dat GASPAR VAN DER HEYDEN kort te voren naar Emden was geweest, waartoe is onbekend; althans in de aanvang lezen wij: "U L. schrijven is ons na de Franckf. misse toecomen, doer onsen b. CASPARUM HEYDANUM". Toen DATHENUS in 1569 of '70 naar Heidelberg vertrok, waar hij tot hofprediker van de Paltsgraaf JOHAN CASIMIR was aangesteld, 1, bleef VAN DER HEYDEN alleen over als predikant te Frankenthal, totdat hij in ARNOLDUS CORNELII enen ambtgenoot ontving. Wanneer dit precies geschiedde, is niet met volkomen zekerheid bekend; alleen weten wij uit een brief van VAN DER HEYDEN, dat CORNELII in Oktober 1571 tijdens de Synode te Emden, reeds in Frankenthal was. 2.

Het adres van dien brief toch luidt: "Den eersamen mannen, ARNOLDO CRUSIO, dienaer der gemeynthen" enz. 3.

Van de werkzaamheid van G. VAN DER HEYDEN te Frankenthal, gedurende dit zijn tweede verblijf aldaar, is ons slechts weinig bekend. Wij kunnen ons voorstellen, dat hij met ijver zijnen dikwijls moeilijken dienst heeft waargenomen, en de belangen zijner gemeente getrouw heeft behartigd.

1. J. F. HAUTZ, Geschichte der Universität Heidelberg, II. s. 83.
2. Bijlage B. N°. 1.
3. ARNOLDUS CRUSIUS en ARNOLDUS CORNELII, zijn een persoon. Meermalen zijn zij met elkander verward en dikwijls ook wordt CORNELII "VAN DER LINDEN" genoemd. Met welk recht, is niet bekend. VAN DER HEYDEN noemt hem in zijn brieven steeds "CRUSIUS" 'of "CRUSIUS CORNELII of alleen "CORNELII." Zie verder over hem GLASIUS, Godgeleerd Nederland, in voce "VAN DER LINDEN", die zich echter vergist, waar hij zegt dat CORNELII "in 1574 te Frankenthal beroepen werd en in datzelfde jaar weder naar Delft vertrok." Gelijk ik reeds opmerkte, was hij alreeds in 1571 te Frankenthal werkzaam, en in 1573 vertrok hij van daar.

Het is gedurende dit tweede verblijf van GASPAR VAN DER HEYDEN te Frankenthal, dat we voor het eerst zijn naam verbonden zien met de beroemde naam van PHILIPS VAN MARNIX, van St. Aldegonde. De 21 Maart 1570 toch

ondertekenden zij tezamen enen rondgaande brief, gericht aan de verstrooide gemeenten der vluchtelingen in Engeland en Duitsland. MARNIX woonde in 1570 te Heidelberg en het is niet onwaarschijnlijk, dat VAN DER HEYDEN hem aldaar heeft leren kennen en vereren. De vriendschap van deze beide mannen wien één zelfde doel, de uitbreiding van CHRISTUS' Rijk, steeds boven alles ter harte ging, heeft geduurd tot de dood hen scheidde, en later zullen wij nog meermalen in de gelegenheid zijn, daarvan de blijken op te merken. Een MARNIX tot vriend te hebben, strekt tot niet geringe aanbeveling en doet VAN DER HEYDEN te meer in onze achting rijzen. (1.) Het opschrift van de brief luidt: "Aen de Eerbare ende Godsalige mannen, de Dienaren ende Ouderlingen der Nederduytsche gemeeynten tot Londen, Zandwijck, Nordwijck, etc. (Emden etc.)" en de ondertekeningen: "PHILIPS VAN MARNIX, (toegenaemt VAN MONT SINT ALDEGONDE, uyt naeme ende bevel der Nederlandse broederen te Heydelberch," en: "CASPAR VAN DER HEYDEN, Kerckendiener te Franckenthal ende in de naeme der andere broederen aldaer etc."

 1. De brief is te vinden bij Dr. J. J. VAN TOORENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX van St. Aldegonde, Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften, Aangangsel, hl. 3-38.

Ofschoon de brief blijkbaar door MARNIX is opgesteld, zo getuigt toch de mede-ondertekening van VAN DER HEYDEN dat ook hem ernstig de daarin behandelde zaken ter harte gingen, en dat hij met de inhoud instemde. Wanneer wij dezen nagaan, zo blik ons dat de schrijvers drie zaken op het oog hadden, waarin zij verbetering wilden brengen, en die zij hier achtereenvolgens behandelen, nl. De opleiding van predikanten, de correspondentie der verstrooide gemeenten, en de verzorging van reizende geloofsgenoten. Na in het kort aangewezen te hebben, dat er geen ander middel is, om "het rijke des Heeren bloeiende ende machtich" te maken, dan de dienst des Woords, en dat die dienst geen voortgang kan hebben, dan door de "menichte der goede ende bequame dienaren des Woorts" vermanen de schrijvers alle Christenen om toch ijverig tot de uitbreiding van dat Rijk naar hun vermogen mede te werken, daar "Godessegen in alle mildicheyt gestrecket sal werden over de genen die de noodtruft der Kercke CHRISTI mildelick te hulpe komen. Daarentegen dit nu versuymende, hetzij door traecheyt of door eygensoeckelickheit ende giericheyt, so sal ons ontwyffelick de deure [van het land] gesloten werden, ende noch ten laetsten, so wij daerin geraecken, sullen de saecken also verwerret staen, dat wij noch jammerlick sullen beklagen desen tyt ende onse giericheyt, gelyckerwys wij hedensdaegs de exempelen voor ogen sien, der landen ende luden, die te vooren niet en hebben een tonne gouts of twee willen opbrengen tot bescherminge haers vaderlants, ende nu bedwongen werden tien ende twintich tonnen te geven tot onderdruckinghe desselvigen, welcke exempelen ons de Heere voorhoudet, opdat uit ons daeraen spiegelen ende in tyts toesien, dat wy in alsodanige straffen ooc niet en vallen." Daarna wordt uilvoerig aangewezen hoe veel nuttiger het was, dat men alle gelden, die tot het onderhoud der dienaren gestort worden, bijeenbracht in "ene algemeyne borsse," opdat daaruit diegenen souden ontvangen "die men soude bequaem vinden om in het genot deser handreyckinge angenomen te werden," dan dat, gelijk tot nu toe het geval geweest was, "een yegelycke gemeynte haer op haer eyghen handt besonder van Predicanten versiet."

Vijftien verschillende "swaricheyden ende ongheschicktheden," aan de laatste wijze van doen verbonden, worden daarop blootgelegd, en tien bezwaren, die men tegen een "ghemeyne handreyckinge" zoude kunnen inbrengen, achtereenvolgens uitvoerig weerlegd, waarna de schrijvers aldus hun betoog besluiten: "Siet so kan men dan alle

voorgheworpene ongeschicktheyden lichtelick alsoo nederleggen, ende derhalven blijft dat vast ende onbeweeght, dat de ghemeyne handtreyckinge aller ghemeynten in een, vele nutter is tot opbouwinge der Kercken CHRISTI, dan dese besonderde, die men tot noch toe ghebruyckt heeft, ja dat oock dese besonderde hinderlick ende der stichtinghe des lyfs CHRISTI nadeelich is, ende die ghemeyne ter contrarie seer voorderlyck ende nut." In de tweede plaats wordt, gelijk wij zeiden, gehandeld over de wenschelijkheid ener geregelde correspondentie tussen de verstrooide gemeenten onderling, of, gelijk de schrijvers het uitdrukken: "boven alle dingen hebben wij voor noodich aengesien, datter een ghemeyne overeenkominghe, intelligencie ende verkundschappinghe onderlincx ghehouden werde onder allen ghemeynten des Nederlants, die hier ende daer verstroyt syn." Dit zou dan bij gebrek aan Synoden kunnen geschieden door brieven, welke de gemeenten tot elkander richtten, en waarin nauwkeurig verslag werd gedaan van hunnen toestand. Bij wijze van model geven de schrijvers een aantal zaken op, waarnaar men bij elkander onderzoek zou moeten doen, en sporen de gemeenten aan om "tronwelyck ende eendrachtelyck daerinne te volherden."

Ten laatste worden nog een paar bladzijden gewijd, aan de wijze waarop men het best "den schamelen reysenden ende doortreckenden man, nae eens yeders standt ende nootdruft te hulpe soude kunnen komen." Daar het zo dikwijls voorkwam, dat "vele reysende ludens op ende afrekenen, ende der armen almissen tot sick cryghen, daer sy menighmael landloopers ende schaedlycke listige boeven syn," zo worden de gemeenten vermaand daartegen te waken, hetgeen het best geschieden kon door een getuigenisbrief te geven aan ieder, die uit de gemeente trok op hoop van bijstand te ontvangen, en die ondersteuning ook waarlijk waardig was.

De schrijvers geven aan, op welke zaken men voornamelijk moet acht geven bij het verlenen van dien brief en wat daarin moet vermeld staan, en eindigen aldus: "Dit is, L. broeders, dat wy hebben goet gedacht, U. L. mede te delen, biddende, dat gy het wilt in dancke nemen, ende samen met ons intghemeyne tot opbouwinge der Kercken CHRISTI met alle vlyt ende neersticheyt arbeyden, soo wy niet twyfelen, dat gy oock doen sult, als gy tot noch toe hebt ghedaen."

Uit de gehelen inhoud van dit schrijven zien wij ten duidelijkste, gelijk ook Dr. VAN TOORENENBERGEN opmerkt, (1.) dat reeds toen de stichting van een Nederlandse Gereformeerde kerk, het doel was waarnaar MARNIX, VAN DER HEYDEN, en velen met hen streefden. Als ballingen gedurende de zwaarste vervolgingen, terwijl alles verloren scheen, arbeidden zij met het oog op een beteren toestand in het vaderland, dien zij met vast vertrouwen tegemoet zagen.. Deze brief blijft dan ook een hoogst merkwaardig gedenkstuk uit die dagen. Het convent te Wezel in 1568 heeft VAN DER HEYDEN niet bijgewoond. PETRUS DATHENUS, waarschijnlijk de voorzitter dier vergadering, diende in dien tijd nog te Frankenthal, en men kon moeilijk de gemeente geheel onverzorgd achterlaten, doch in Oktober 1571 werd aan VAN DER HEYDEN de eervolle taak opgedragen de Synode, die te Emden gehouden zou worden, te leiden. 2.

Drie jaren waren voorbijgegaan, sedert men te Wezel was samengekomen. Opnieuw gevoelde men behoefte aan versterking van de gelegde band, en het was waarlijk geen wonder dat Emden werd uitgekozen, als de plaats waar de kerkvergadering zoude plaats hebben.

1. a w. Aanhangsel, bl. 16, bij deze woorden uit de brief: "om alle de ghemeynten der Nederlanden tot ééne lichaeme in te lijven."

2. Men vergelijkte over deze Synode: C. HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 54-82; MEINERS, Oost-Vriesl. Kerk. Gesch. bl. 425 vgg. en H. Q. JANSSEN, de synode te Emden in 1571, in "Voor drie honderd Jaren."

Wat Emden voor de zaak der Hervorming geweest is, hebben wij reeds een paar malen de gelegenheid gehad op te merken. Niet ten onrechte mocht die stad de "herberg der gemeente" genoemd worden, en niets dan de volle waarheid behelst het opschrift dat boven de Oosterdeur der kerk wordt gelezen:

*"Godts kerke, vervolgt, verdreven,
Heeft Godt hyr troost gegeven."*

Niet alleen als schuilplaats voor de vervolgdten, ook als moeder voor vele gemeenten was Emden bekend. Antwerpen gaf haar in 1576 deze schone getuigenis, dat de weldadigheid en liefde harer kerk bekend waren in schier "alle gemeeynten van European." Emden was voor de Nederlandse Gereformeerden wat Genève voor de Franschen van die gezindte was, zodat de Roomse die stad dan ook verafschuwden als "hereticorum asyllum et quasi seminarium." (HOOYER, a.w. bl. 58.)

In 1571 was Emden geheel veilig. Toen het convent te Wezel gehouden werd, was ALVA in het Noorden, en bedreigde na de ongelukkigen afloop van de slag bij Jemgum, ook Oost-Vriesland. Daarom had men toen te Emden, welke stad tevens door de pest geteisterd werd, niet kunnen vergaderen. Thans was de toestand geheel anders. Moeilijk ware thans een meer geschikte plaats dan Emden te vinden geweest. Buiten het gebied van de Koning van Spanje gelegen, was men beveiligd voor aanvallen van die zijde, terwijl de stad tevens, behalve de menigte vluchtelingen die zij reeds bevatte, ook gemakkelijk voor de andere vertegenwoordigers uit Duitsland en de verschillende streken van Nederland te bereiken was. In de Emdense kerkenraadarchieven van die tijd wordt met niet een woord melding gemaakt van deze toch zo hoogst belangrijke Synode. MEINERS, (1.) die ons dit bericht, spreekt als zijn vermoeden hiervoor uit "dat deze vergaderinge in alle stilte en als 't ware bedektelijk hier gehouden zij, om de Spaansche regeringe niet te zeer in 't oog te lopen." Het is zeer goed mogelijk dat dit de reden geweest is; immers de Regering van Emden, hoewel met het plan om aldaar een Synode te houden bekend, kan toch als haar begeerte hebben te kennen gegeven, dat die in stilte zoude plaats hebben, opdat zij niet daarvoor aansprakelijk zou kunnen worden gesteld.

Uit het opschrift boven de Handelingen der Synode (2) blijkt, dat tussen de 5den en 13den October de synodale vergaderingen gehouden zijn. De particuliere vragen zullen wellicht later of vroeger behandeld zijn. De 4de Oktober schijnt men toch ook reeds een vergadering gehad te hebben, blijkens enen brief, (3) dien VAN DER HEYDEN aan zijn Frankenthaalse gemeente schreef, drie dagen nadat hij in Emden

-
1. Oost-Vriesl. Kerk. Gesch. I. bl. 426: "t jaar 1571 hielden de verstrooide Nederlandse kruiskerken een Synode hier te Emden. Van de wijze en de omstandigheden, op en met welke dezelfde gehouden is, vinde ik in onze kerkelijke geschriften en in ons Protocol van dien tijd geen de minste naricht; alleenlijk wordt in 't Protocol de 30 Jan. 1572 ter loops van deze Synode gewag gemaakt."
 2. "Acta, ofte Handelingen der Versamelinghe der Nederlandtsche Kerken, die onder 't Cruys sitten, ende in Duytschlandt ende Oost-Vrieslandt verstroyt zijn, gehouden tot Embden, de 5 Octobris, Anno 1571." Aan het einde, boven de ondertekening, worden deze woorden gelezen: "Tot Embden, de 13 Octobris, anno onses Heeren 1571."
 3. Bijlage B. N°. 1.

was aangekomen. Over Wezel was hij gereisd, en bij zijn aankomst in Emden had hij "alle dinghen so raw" (1) gevonden, dat hij en zijn assessor TAFFIN handen vol werks gehad hadden om de zaak in gereedheid te brengen, doch "doer Godes genade,"

zo gaat hij voort, "hebben wy't so wyt gebracht, dat wij heden namiddagh d'eerste versamelinghe hebben sullen; de Heere wille ons daerin bijwoonen doer Synen Geest." De brief draagt tot dagtekening: "den 4 Octobris, in Embden," doch is zonder jaartal. Dat wij hier aan 1571 moeten denken blijkt duidelijk uit de verschillende toespelingen op de Synode, doch wordt ontwijfelbaar zeker, door hetgeen wij verder lezen: "hier es seker tijdinghe, dat THEOPHILUS ende ANTHONIUS te Nordwyck (2) hares dienstes ontset syn, ende verbannen syn; YSBRAND 3. es oock ontset, maer toegelaten met anderen te moghen vercoren werden" etc. Wij weten dat dit plaats had in September 1571, zodat de tijding daarvan juist in de aanvang van October te Emden moet zijn aangekomen. 4

1. "Zoo weinig gereed."
2. Norwich in Engeland.
3. Dit zijn THEOPHILUS RYCKEWAERT, ANTHONIUS ALGOET en YSBRAND BALCK, of TBABIUS, een der ambtgenoten van G. VAN DER HEYDEN te Antwerpen.
4. Zie "BURN, History of the French, Walloon, Dutch and other foreign protestant refugees, settled in England from the reign of HENRY VIII, to the revocation of the edict of Nantes, page 197-199," waar ij o. a. lezen: "The city assigned to the Dutch congregation the use of the quire of the Friars Preachers church. They soon afterwards prayed the Court, to confirm certain articles, made by the minister of the Dutch church.... which articles being put in execution caused great debates and differences among them, so that ISEBRANDUS BALKINS, the head minister and his party, openly contended with THEOPHILUS RICKWAERT and ANTHONY ALGOET, the two other ministers and their party, so much, that they were admonished by the Bishop and Mayor to be at peace.... A final decree was made in this matter bij the Archbishop and the rest of the High Commissioners on the 16th September 1571, by which all spiritual jurisdiction over them was acknowledged to be in the Bishop of Norwich. It was also decreed, that ISBRAND BALKINS, RICKWAERT and ALGOET should be displaced fom their ministry and seniority, and be hereafter incapable to be replaced, either in Norwich or London, onder pain Of imprisonment without redemption.... ISEBRANDUS BALKINS was afterwards appointed bij the Archbishop, as minister of the Dutch at Stamford."

Eerbiedig volgen wij GASPAR VAN DER HEYDEN in de geest op de altijd gedenkwaardige Emdense Vergadering, de eerste Synode der Gereformeerde Kerk van Nederland. In de vreemde werd zij gehouden, maar voor het vaderland heeft zij gearbeid, daar zij de grond heeft gelegd voor de ordening van de Kerk der toekomst, overeenkomstig de schets van beginselen, welke op het convent te Wezel ontworpen was. Hoe hoog VAN DER HEYDEN stond aangeschreven bij zijn medebelijders blijkt al aanstonds hieruit, dat hem het Presidium werd opgedragen. In bijzonderheden kunnen wij de invloed niet nagaan, dien hij daar persoonlijk gehad heeft, doch in het algemeen kunnen wij niet nalaten op te merken, dat de geest, die in de hoven vermelden rondgaande brief doorstraalt, ook deze Synode bezielt heeft, daar wij zien, dat zij zich bijzonder heeft beijverd, om de verstrooide gemeenten der Nederlandse Gereformeerden bijeen te houden en tot één groot

lichaam te verenigen, waartoe ook haar "verdeylinge der classen" strekken moest. Hierin is voorzeker de invloed van VAN DER HEYDEN niet te miskennen. Hoogst merkwaardig mogen wij ook de moed en de vastheid noemen, waardoor deze Vergadering zich onderscheiden heeft, "zodat men uit haar artikelen bijna niet zou opmaken, dat zij voor kerken geschreven zijn, onder het kruis gezeten." 1. "Inderdaad er is" gelijk een schrijver onzer dagen opmerkt, "iets profetisch in de stand en de uitspraken der Emders-Synode. Niet slechts heeft zij van die echte beginselen der kerkregering getuigd, die alleen een toekomst hebben, maar zij heeft ook, zonder op

haar kruis acht te geven, de verlossing der Kerk vooruit ziende, gesproken. Van daar haar blijvend gezag in de Nederlandse Kerk. Al de volgende Synoden hebben het door haar vastgestelde steeds in het oog gehouden, zoolang het kerkbestuur niet van de Gereformeerde beginselen afweek, en nu nog is de oude Kerk-ordening van 1571, om de nadruk, waarmede zij de presbyteriaanse beginselen huldigt, een baken, dat de wisseling van tijden en meningen en reglementen verduurt." 2. Tevens zij hierbij nog opgemerkt, dat VAN DER HEYDEN ook behoorde onder degenen, die door de Synode verkozen werden, om aan MARNIX VAN ST. ALDEGONDE inlichtingen te verschaffen tot het historisch werk, dat deze van plan was te schrijven over de

1. HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 59.
2. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, Vaderlandsche Herinneringen, III. "In de dankstond te Emden, de 4den October 1571." bl. 68 en 69.

gewichtigste voorvallen der laatste jaren. Gelijk men weet, is dit plan nimmer ten uitvoer gekomen. 1. Na afloop der Synode keerde VAN DER HEYDEN naar Frankenthal terug, waar hij nog bijna drie jaren de dienst des Woords bleef waarnemen. Doch wij moeten een paar maanden terug, om te zien wat er in de zomer van datzelfde jaar 1571 te Frankenthal was voorgevallen. Gelijk in ons vaderland, werden ook onder de uitgeweken Nederlanders vele Wederdopers gevonden. Zij vertegenwoordigden het radicale beginsel in de hervorming en vervielen daardoor tot uitersten. Het begrip van kerk, zoals de Gereformeerden dat verstonden, werd door hen veroordeeld, terwijl zij een "bond" van wedergeborenen zochten te vormen, weshalve hunne tegenstanders hun verweten, dat zij een op deze aarde onbereikbaar en onbestaanbaar ideaal najoegen. Er waren onder hen mannen van ongeveinsde vroomheid, die enen moed en een zelfopoffering ten toon spreidden, ook te midden der hevigste vervolgingen, welke ons tot bewondering stemmen, doch zij hebben al de ellende ondervonden van wat het is geholpen te worden door vrienden, die ijveren zonder verstand. 2.

1. Acten der Synode te Emden, artt. 48, 49, 50.
2. Vgl. Dr. A. W. BRONSVELD, Gesprek met de Doopsgezinden te Franckenthal, in "Voor Drie-Honderd Jaren." Men zie ook wat H.Q. Janssen schrijft in de "Kerkhervorming te Brugge" I, bl. 67: "Inderdaad schijnt de Doopsgezinde richting een oorspronkelijke, echt Nederlandse te zijn, diep gegrond in 't volkskarakter, welig tierende in Vlaanderen, de ankergrond der Hervorming, helaas! in kwaad gerucht gekomen door de uitpattingen der Munsterschen, daarom onderdrukt en onder de aanvallen des gewelds schier ten onder gegaan, eindelijk overschaduwed en verdrongen door vreemden invloed."

Onder de middelen, die aangewend werden om hunnen aanwas te stuiten, en hen zo mogelijk tot een andere denkwijze over te halen, behoort ook het godsdienstgesprek, waarmede wij ons thans moeten bezig houden, en dat vooral merkwaardig is, als proeve hoe men in die dagen ook zonder heftigheid en bitterheid kon strijden. "FREDERICK, van Godes genade Paltzgrave bij de Rijn, des H. Roomschen Rijcks Ertztruchses ende Cuervorst, Hertoge in Bayern etc, "gaf in 1571 bevel tot het houden van een godsdienstgesprek tussen Gereformeerden en Doopsgezinden. Als plaats waar men tezamen zou komen werd Frankenthal aangewezen, terwijl de keurvorst vrijgeleide en "herberghe, spijsse ende dranck" beloofde aan al de Doopsgezinde leraars, die het gesprek wenschten bij te wonen. Zelf benoemde hij twee of drie mannen, die de gehele samenspreking zouden leiden, opdat er geen confusie en werde." Het gesprek werd de 28sten Mei geopend, in tegenwoordigheid van de Keurvorst zelven, die zich, daar hij verhinderd was de volgende vergaderingen bij te wonen, dagelijks door de "verordenden post" bericht liet zenden van hetgeen er verhandeld was. Dertien verschillende stellingen werden achtereenvolgens besproken, die de meest fundamentele zaken van de Christelijken godsdienst raken; de 4 laatsten handelen over de bekende geschilpunten, (1.)

1. De negen anderen handelen: 1. van der heylicher Schrift. 2. van Godt. 3. van CHRISTO. 4. vander Erfsonde. 5. vande Keercke. 6. vande Rechtveerdichmakinge. 7. vande opstandinghe des vleeschs. 8. vande echt. 9. vande Gemeynschap der goederen.

- nl. "Of een Christen een Overheijt zijn, ende die boose met de sweerde straffen mach?"
- "Of de Christen toe ghelaten zij, rechtmatighe Eeden bij de naem Godes te doen: Dat is God tot ghetuyghenisse der Waerheijt aen te roepen."
- "Of de kinderen der Christenen behooren ghedoopt te werden."
- "Of dat heylich Auontmael alleen een bloot ende ledigh kentteecken ende vermaninghe tot gedult ende liefde, ofte dattet oock een crachtighe versegheinghe zij der Saligher ghemeynschap, welcke alle geloovighe met CHRISTO hebben tot de eewighen Leven."

Tot de 19de Juni duurde het gesprek voort. Van de zijde der Gereformeerden heeft bijna voortdurend DATHENUS het woord gevoerd, 1. en dat op een wijze die ons voor hem inneemt; van heftigheid en hardheid, die hem anders gewoonlijk kenmerken, bleef hij daar te Frankenthal vrij. Doch gelijk gewoonlijk bij zulke godsdienstgesprekken het geval is, dat namelijk beide partijen in hunne eigene meningen gestijfd worden en geen haar breed daarvan willen afwijken, zo ging het ook hier. De keurvorst liet de Doopsgezinden dan ook na het gesprek verbieden te leren en de Sacramenten te bedienen. GASPAR VAN DER HEYDEN woonde het gesprek bij, al behoorde hij niet tot de colloquenten, en hem werd opgedragen het Protocol, dat in het Duits gehouden was, en zeer spoedig daarna in diezelfde taal te Heidelberg het licht zag, in het Nederlands te vertalen.

1. De "Wederdoopersche Colloquenten" waren voornamelijk THIEBOLD WINTER en RAUF BISCH.

Nog in het zelfde jaar was deze vertaling gereed en uitgegeven. De titel is:

PROTOCOL

dat is

DE GANSCH E HANDELINGE DES GESPRECKS, TE FRANKENTHAL, IN DER
CUERVORSTELICKER PALTZ, MET DIEN, WELCKE MEN WEDERDOOPERS
NOEMT, de 28 MAY BEGONNEN, ENDE de 19 JUNI DESES, 1571 JAERS,
VOLEYNDICHT. UIT de OUERLANTSCHEN DUYTSCH E, IN
NEDERLANDTSCH DUYTSCH GHETROUWELICK OVERGESET, DOOR
GASPAR VAN DER HEYDEN,
DIENAER DER GEMEYNTE CHRISTI TE FRANCKENTHAL.
(Vignet.)

Wat voor Artyckelen des Christelicken Geloofs ende ander dingen, in deser
tsamensprekinghe verhandelt werden, salmen inde Registers, die achter op het eynde
deses Boecks gestelt zyn, seer bequamelick vinden.

ROM. 16, vers 17.

*Iek vermane v lieue Broeders, dat ghy toesiet, op die daer schueringhe, tweedracht,
ende ergenisse aenrichten, neuen de Leere, die ghy gheleert hebt: ende wycket
vanden seluen.*

Ghedrukt int Jaer 1571, de XXV Nouembris.

De voorrede van het zeldzaam boekje begint aldus: "GASPAR VAN DER HEYDEN, wenscht allen Christenen ende goethertighen lesers, Godes ghenade, ende vermeerderinghe der gauen des Heylighen Gheestes, door JESUM C'HRISTUM, Amen."

Daarna zet de schrijver uitvoerig uiteen om welke redenen hij de overzetting van dit Protocol, nadat hij daartoe aangezocht was, op zich had genomen, en hij deelt vervolgens het een en ander ter opheldering mede. Wij horen hier o. a. dat hij "by, ende inder Disputatie van de beginne totten eynde gheweest is," hetgeen hem natuurlijk tot grote hulp bij het vertalen moest verstrekken, en hem te meer vrijmoedigheid gaf, om hier en daar, waar "sommighe merckelicke Erraten ofte Fauten in't Hoochduytsche Exemplar misdruckt waren" die te verbeteren.

Tot hiertoe boezemt deze voorrede ons slechts weinig belang in, doch wat hierna volgt, acht ik merkwaardig genoeg om geheel over te nemen, vooral daar het ons toont, hoe het reeds in die dagen vaak met het uitgeven van een boek ging. "Desen arbeydt" aldus gaat dan GASPAR VAN DER HEYDEN voort "heb ick ter handt genomen, corts nadat het Duytsch Exemplar was begonnen te drucken, want men heeft mij daghelicx toeghesonden, watter gedrukt was, men heeft ooc in allen Gemeeynten ende oueral geschreven, dat ick het Protocol translateerde, opdat de begerigen wat getroost werden, ende wisten wat sy vander Disputatie te verwachten hadden. (1.) Ende ooc, opdat hem niemant lichtveerdelick onderwinden soude, dit werck (sonder daertoe beroepen te zijne) na te doene, opdatter alleen enerley Copye ware, ende also de ongelyckheyt vande ouersettinghen vermijdet, ende volghens alle occasien van lasteringhe, ontnomen werden mochten. Maer dit heeft bij sommighen niet moghen ghelden, want ick hebbe ouer een wyle Copijkens van mijn translatie

1. Een bewijs, ten eerste dat men algemeen deze disputatie zeer belangrijk oordeelde, daar er zo naar een overzetting verlangd werd, en ten tweede dat G. VAN DER HEYDEN bij alle gemeenten bekend en gezien was; men wist, indien hij "translateerde," was de zaak in goede handen.

gesien, diemen listelick van de Druckerye ghecreghen ende nagedrukt ende in ander Steden gesonden ende oueral getoont heeft, alsof men het selue woude nadrukken. Middelertijt so wert het Protocol van nieus ouergesett (in hoevele plaetsen dat sulcks gheschiet is my onbekent ende met wat getrouwicheyt ende vlyt, dat sal de tijt leeren) door welcken allen gheen geringhe confusie ontstaen en sal, tot nadeel vander eeren Godes, vander eeren onses Genadichsten Cuervorsten ende Heeren, ende der ghenen, dien dese Disputatie aengaet. Daerom wil ick allen Godsalighen ende goethertighen Lesers, hier voor ghewaerschout hebben, hier met betuyghende dat ick gheen Translatie voor de myne houden noch verantwoordten wille, dan die ghedrukt is met de Mediaen letter Anno 1571, de 25 Nouemb.

Met dat Teecken op het voorblat, de Leeuw wt de geslachte Juda, etc. Ofte die met deser Copye in alles overeencoemt, ende doorgaens gelyck luydet. Niet dat ick hier mede mij seluen verheffen ende ander verachten wil (want ick hadde wel moghen lyden, dattet een anderen opghelegt ende wel ghedaen geweest hadde) noch oock, dat ick min werck te seere rechtueerdighen wille, (want weet my yemant inder ouersettinghe te berispen, ick wilt geerne bekennen, ende beteren) maer segghe, dat men in sodanigen gewichtigen dingen Christelick ende stichtelick handelen soude, ende my (diemen wiste dat hiermede onledich was) aenghesproken hebben, opdat men malcanderen ten besten hadden beraden connen. Alleen voor ooghen hebbende Godes

eere ende de voorderinghe sijnder Gemeynthe, ende onsseluen. De Heere gheue allen goethertighen Lesers een ghesondt oordeel, ende een aendachtich herte, Amen."

Werkelijk kwam er de zesden December van hetzelfde jaar, dus slechts 12 dagen na het verschijnen van VAN DER HEYDEN'S vertaling, nog een andere overzetting van het Protocol uit, en wel, gelijk op het titelblad vermeld staat, "naer de warachtighe Copie wt dat Originael Protocol, ghedruct inde Churf. Stadt Heydelberch int Pfaltzgrauen Landt, wt de Ouerlantsche sprake inde Nederlantsche Tale getrouwelick ende onpartijdich ouergesteld. Ende wederomme met der Originale Copie ghecollationeerd, waeraf (so vele moghelic is) noch af noch toe ghedaen en is. By my HANS BRUYNINCX." (1.)

1. Deze uitgave is in octavo gedrukt en telt 291 bladzijden. Het is niet onbelangrijk de voorrede er van met die van GASPAR VAN DER HEYDEN te vergelijken. Zij luidt als volgt:

"Den Translateur totten Leser."

"Christelicke Leser. Ick heb de arbeydt om dese langhduerende Disputatie wt de Ouerlandsche in de Nederlantsche tale te translateeren, onuerdroten geerne aenghenomen, niet om eijghen bate, oft yemande te spijte (ken Godt) maer veel meer wt een sonderlinghe affectie, die ick totter Ghemeynte CHRISTI hebbe, haer hiermede dienst te bewijzen, daermede elck een van alles proeuen ende wat goet is behouden mach. Hoewel ick verstaen hebbe, dat U. L. gewaerschout zijt, dat dese mijn Translatie niet voor goet en behoort gehouden te worden, maer datmen een andere van groter formaet, (diemen ooc dructen dewyle ick in de arbeydt was) voor de beste soude houden. In de welcke om beters wille ende tot verlichtinge vander saken (so ick verstaen) hier ende daer wat af ende toeghedaen is, dat ick in mijn translateeren mij niet en heb doruen onderwinden (want anders en waer het gheen translatie) maer heb slechts het waerachtich Exemplaer, het welck in de Churf. Pfaltz. Stadt Heydelberch in druc wtgegaen is, gevolcht, ende daarna wederom metten Originale Exemplaer neerstich gecollationeert, de welcke so ic die te buytengegaen ben, ende men mij tselue bethoonen can, accordere ick beschuldicht te worden, maer die ouer mij oordeelt, eer hi gehoort ende gesien heeft die doet mij gewelt ende onrecht. Hoewel de aart der Translatien is, wel een woort te herstellen, ooc bywylen te veranderen om beters verstants wille, so is nochtans de sin ende meyninge onverandert bleuen, my dies op mijn Exemplaer ende Copie beroepende. Maer so het vrij stonde de woorden te verchieren oft te verbloemen, dat hadde ick wel connen doen etc. Doch en heb ick gheen ander Translatie ghesien, noch de Drucker ghegheuen, dan deselue, die ick wt der voorschreven Heydelberscher Copyen gestelt ende onpartydich gevolcht hebbe. Ende niet met subtylheyte yemants anders Copie wt andere Druckerije becomen, noch myn were daermede gevoordert hebbe, gelyck ick hoore, dat de Afgonstige wtgeuen. Hier toe ben ick inwendich nootsakelic gedronghen geweest my te excuseeren ende u dit niet connen bergen. Biddende U. L. desen mijnen arbeydt tot op een verbeteringhe in dancke te willen nemen. VALE."

De voorzorgen van VAN DER HEYDEN hebben dus weinig mogen baten. Wij vertrouwen echter, dat zijn waarschuwingen betreffende de echtheid en ongeschondenheid zijner "translatie," bij de lezers ingang zullen gevonden hebben, en zij zich zorgvuldig voor deze nieuwe uitgave zullen hebben gewacht.

Na de voorrede van VAN DER HEYDEN volgt een "Christelicke Vermaninghe der Cuervorstelicker Paltzsischer Kerckendienaren, die bij de Gespreke te Franckendale geweest hebben, aen die door misverstandt verstrichte ofte verwerrede, genoemde Wederdoopers," dan het Mandaat van de Keurvorst tot het houden van het gesprek en eindelijk het Protocol zelf, dat met een "Recapitulatio ende beslytreden" eindigt. Het boek, in 4° gedrukt, telt, behalve de beide registers (een "van de voorneemste stucken des Protocols" en een van de "Plaetsen des Ouden ende Nieuwen Testaments, die in desen Boeck verclaert werden"), 646 bladzijden.

Voordat wij het boekken uit de hand leggen, nog een enkel woord over de plaats waar het gedrukt is. Gelijk men uit de titel heeft kunnen bemerken, worden noch de naam van de drukker, noch die van de plaats, waar dit geschiedde, daarop vermeld. Het vignet stelt een staande leeuw voor, die een geopende Bijbel in de voorpoten omklemd houdt, met deze woorden er om heen: "Siet de Leeuw wt de Geslachte Juda, de Wortel Davids heeft overwonnen. Apoc. 5." 1.

TE WATER gist, naar dit titelblad te oordelen, dat JAN CANIN de drukker was, "tzij " zegt hij "dat die toen te Dordrecht woonde, of ook naar Embden gevluht was." 2.

Uit de brief, dien VAN DER HEYDEN de 4den October 1571 uit Emden naar Frankenthal schreef, krijgen wij meer licht. Daar lezen wij: "Ick bevlijtighe mij vroech ende spade in't ouersetten, maer ick vreesse, dat ickt hier niet al sal connen afdoen. Ick heb de broederen geschreuen, of ick soude moghen te Wesel blijven, totdat sulcks volmaeckt waere, anders tsal de druckers tot groten nadele comen, die van nu op mij wachten ende ick weet niemand, dien ickt soude dorven toebetrouwen, dus verwachte ick der broederen andworde hiervan."³.

Uit deze woorden wordt het waarschijnlijker, dat Dordrecht de plaats is, waar wij de drukker van het Protocol moeten zoeken; tussen Wezel en Dordrecht was de communicatie gemakkelijk en levendig. Bovendien is het bekend, dat JAN CANIN

-
1. Het is opmerkelijk dat deze afbeelding dezelfde is, als die ons als het kerkelijk zegel der gemeente te Norwich beschreven wordt. zie KIST en ROYAARDS, Kerkhistorisch Archief, I, bl. 484.
 2. Reform. van Zeeland, bl. 400.
 3. Bijlage B. N°. 1.

van 1570 tot 1636 te Dordrecht als drukker is werkzaam geweest; (1) dat het vignet van hem is, kan als zeker beschouwd worden. GASPAR VAN DER HEYDEN keerde dus na het einde der Emdensche Synode over Wezel naar Frankenthal terug. Van hetgeen er in de jaren die nu volgen, tot aan zijn vertrek uit die plaats, met hem voorviel, is ons weinig bekend. Slechts hier en daar, o. a. in de akten van de kerkenraad te Keulen uit die dagen, ontmoeten wij zijn naam, en wij vernemen er niet meer uit, dan alleen dit, dat hij in dien tijd nog te Frankenthal was. zo wordt op de vergadering der "Cuelsscher Classen, ghehouden tot Bortzut bij Aken, 2 Nov. 1572" o. a. besloten: "dat men soude schrijven aen Ds. CASPARUS OLEVIANUS ende aen CASPARUS VAN DER HEYDEN, haeres raets te hebben ende te genieten van weggen ende ouer die vander Cuelsscher Gemeynten, welcke sich nu ter tijt wegheren de articulen des Emdisschen Synodi Generalis te onderschrijven, om te weten, hoemen met deselve gemeynte te handelen sal hebben." 2. In December richtte de gemeente van Kenlen wederom een brief.

-
1. Zie A M. LEDEBOER, "De boekdruckers,boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland, sedert de uitvinding van de boekdruckkunst tot de aanvang der 19e eenw," bl. 137.
 2. Acten van Classic. en Synod. Verg. Der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht, van Kuelen en Aken, 1571-1589. Werken der Marnix-vereniging, II. II. bl. 23. Natuurlijk werd zijn oordeel gevraagd, als Praeses dier Synode. Men scheen toen reeds weder aan een nieuwe Generale Synode te denken, althans VAN DER HEYDEN had over de tijd wanneer, en de plaats waar men die houden zou, aan de Keulsche Classe geschreven. Marnix-Ver. II. II. bl. 24.

"Aen de seer vromen ende eersamen Mr. JASPER VAN DER HEYDEN, Dienaer des Woordts van der kercken tot Franckenthal," over enige gelden die zij moest ontvangen, doch die ons verder minder belang inboezemt. 1.

In 1573 verloor VAN DER HEYDEN zijnen ijverige ambtgenoot ARNOLDUS CRUSIUS. Deze was in de lente van dat jaar naar zijn vaderstad Delft gereisd, om zijn ouders te bezoeken, en na aldaar enige malen gepredikt te hebben, was hij er tot vast leraar beroepen. Hij schreef dit aan VAN DER HEYDEN, terwijl de kerkenraad van Delft tevens aan dien van Frankenthal van deze beroeping kennis gaf, met het verzoek de jeugdigen leraar te mogen behouden. CRUSIUS had bij zijn vertrek uit Frankenthal, vast beloofd daar te zullen terugkeeren, maar toen reeds had VAN DER HEYDEN hem gewaarschuid, dat hij, eenmaal in het vaderland zijnde, "syn selfs meester niet sijn soude," en daarom zijn belofte "niet soude connen volcomen," en het was geschied, gelijk hij gedacht had. Wat het aan de gemeente en aan VAN DER HEYDEN in zonderheid kostte hem te moeten missen, kunnen wij opmaken uit de drie ons bewaarde brieven, die deze hem naar Delft geschreven heeft, waarvan een uit naam van het consistorie te Frankenthal. 2.

Hij spreekt hem daarin aan als "zeer lieve ende in mijn hert gewenschte broeder" en schrijft o. a. verder: "Ick heb v. 1. brief dick met tranen gelesen, ende desen niet daersonder geschreuen; denck hoet mij bedroeven moet, dat ick dus dickmale veranderinge der mithulperen onderworpen ben; alsnu daar sonder sittende, de sorge allene draghende, alsdan enen cryghende die myns sins niet en is, en v. 1, die myns herten lust was, moet ick derven.

-
1. Werken der Marnix-Vereniging III V.I. (Brieven uit ondersch. Kerkel. Archieven.) bl. 69. Vgl. ook Marnix-Veren, I. III. (Handelingen der Nederlandse Gemeente te Keulen van 1571-1591.) bl. 41,
 2. Bijlage B. N° 2. 3. 4.

Het soude mij haest verdrieten meer collegas te begeeren, so ick wederom niet dochte, dat ick anderlieden gauen wier gemeynthen sluyten, ende haer daervan beroouen soude. Och mochte mij de Heere noch soo geluckich maken, dat ick by v. oft ghy by my waeret." Het blijkt dus wel dat, gedurende de tijd dat zij te zamen gearbeid hadden, een vaste vriendschapsband tussen hen was ontstaan; ofschoon zij later nimmer weder de dienst des Woords in dezelfde plaats hebben waargenomen, zo is deze vriendschap niet verflanwd en tot aan het einde toe hebben zij een geregelde en intieme correspondentie met elkander onderhouden. Door de gemeente van Frankenthal werd besloten CRUSIUS te Delft te laten, maar hem zijn definitief ontslag toch nog niet te geven, totdat zij zouden zien hoe het hun ging en of men enen goeden plaatsvervanger zou kunnen vinden. Dit was echter niet zeer gemakkelijk, gelijk wt ook uit een brief van 12 October 1573 bemerken.

Ofschoon VAN DER HEYDEN er reeds met OLEVIANUS over gehandeld had, had men nog niemand kunnen vinden, bereid en geschikt de plaats van CORNELII in te nemen. Hij klaagt dan ook dat de arbeid in de gemeente hem bijna te zwaar wordt, "dewijle sij daghelycks wasset, ende ick wasse niet, maer neme af," en hoopt nog steeds, dat CORNELII terug zal keeren. "Condy weder tot ons comen, wij hadden geen dingk lieuer," maar ook in het tegenovergestelde geval troost hij zich, als hij de "glorie Goits ende tvaderlant" bedenkt. 1.

ARNOLDUS CRUSIUS GORNELII kwam echter nimmer weder te Frankenthal terug, en spoedig zou ook VAN DER HEYDEN zijn voorbeeld volgen en aan het "vaderland zijn diensten, waar die hem gevraagd werden, niet onthouden.

 1. Ofschoon natuurlijk niet alle bijzonderheden in deze brieven ons even veel belang kunnen inboezemen, zo ontmoeten wij hier en daar dikwijls een opmerking, die wel waard is, dat men er bij stilsta. zo vermeldt VAN DER HEYDEN in zijnen brief van 25 Sept. 1573 terloops, dat hij vernomen heeft dat de Prins VAN ORANJE niet ingenomen was met de Synode te Emden. "'t Wondert mij seere" zegt hij "dat Syn Excel. Synodum Embdanam soude misprysen, daar ons D. ALD. eer wyer henen ginghen, anders geseyt heeft, ende het doet nu vele achterdenckens hebben, wat dat bediedt. Ick sorge wel ten dele, dat het quaet is, dat hij niemand bij hem heeft, die CHRISTI saken wat meer diene. Ick wil met DATH. en TAF. daervan spreken." Wat mag hiervan de reden geweest zijn? Achttte de Prins deze Synode wellicht ontijdig ?

HOOFDSTUK III.

In de gevestigde Kerk.

Sedert 1567, het jaar waarin VAN DER HEYDEN voor de tweede maal naar Frankenthal was vertrokken, was de toestand in het vaderland zeer veranderd. De inneming van Den Briel en de vrijwillige overgave van verscheiden steden aan de zaak der vrijheid hadden de hoop bij de welgezinden doen herleven, en ofschoon de zon van voorspoed niet altijd aan een even onbewolkte hemel scheen, maar slechts al te dikwijls door zware tegenspoeden en rampen verduisterd werd, zo was toch de verwachting van betere tijden te zien aanbreken algemeen. Wij zullen thans niet algemeen bekende historische bijzonderheden herhalen, maar ons slechts met datgene bezig houden wat voor de kennis van het leven van GASPAR VAN DER HEYDEN belangrijk is, en vestigen daarom het oog op Middelburg. 1.

Reeds vroeg had zich in die stad een gemeente gevormd van hen die belijders waren der nieuwe leer, en sedert 1559 hadden zij in GELEIN JANSZ. D' HOORNE een trouw en ijverig leraar (2) die even als VAN DER HEYDEN in der tijd te Antwerpen,

1. Men zie, voor alles wat op Middelburg betrekking heeft: A.'s GRAVEZANDE, Tweede eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vrijheid.

2. Zie over hem: 's GRAVEZANDE a. w. passim, en E. NAGTGLAS, De algemene kerkenraad der NederDuits-hervormde gemeente te Middelburg, bl. 4. vgg.

het schoenmakershandwerk beoefende, om der gemeente niet tot last te zijn. Tot in 1566 werden de bijeenkomsten in stilte gehouden en wel meestentijds ten huize van zekeren BOUWEN de Makelare, die evenals de voorganger D' HOORNE zelf, onder de door ALVA gebannen voorkomt.

In Juli 1566 begon men op Walcheren met de openbare prediking en in Augustus van datzelfde jaar werd men in Middelburg ook moediger en koos, daar de plek waar men gewoon was geweest in stilte tezamen te komen te klein was geworden voor het aantal belangstellenden, een pakhuis binnen de stad "achter het huis genaamd de gouden Leeuw in de Langendelft." Doch zodra de overheid hiervan kennis had gekregen, werd de prediking aldaar gestuit en de predikant bevolen het rechtsgebied der stad te verlaten. Daarop volgde de beeldstorm, waarvan ook Middelburg niet gespaard bleef, en het stedelijk bestuur was nu niet langer bij machte het prediken met geweld te beletten, maar poogde het door zachte middelen tegen te gaan. Dit alles was echter te vergeefs, want de openbare bijeenkomsten namen van dag tot dag toe en werden zelfs door de aanzienlijkste personen bijgewoond.¹ Een kerkenraad vormde zich en de gemeente nam zeer in bloei toe. Men verkreeg van de regering vergunning om in een schuur buiten de Zuid-Dampoort, zeer gelukkig gelegen, de godsdienstige samenkomsten te houden, terwijl de overheid zelve met een wacht voor de veiligheid der vergaderingen zorg zou dragen.

1. NAGTGLAS, a. w. bl. 6.

Doch deze tijd van rust duurde slechts kort. Reeds in Februari 1567 werden de predikatiën verboden, en D' HOORNE week naar Engeland.

Toen Vlissingen in April 1572 de zijde van de Prins had gekozen, waren zeker de meeste burgers van Middelburg zeer geneigd dat goede voorbeeld te volgen, waartoe zij nog door een brief van de Prins van 1 Mei werden aangespoord, maar de gouverneur, ANTONY VAN BOURGONDIË heer van WACKENE, was hiertoe niet te bewegen en liet strenge wacht houden omdat hij een aanval uit Vlissingen vreesde, die dan ook weldra plaats had, doch niet met gunstige afloop. Toen men zag dat men door overrompeling niets vermocht, begon men Middelburg in te sluiten, hopen de het door de honger tot de overgave te dwingen.

Het is hier niet de plaats dit gedenkwaardig beleg, dat bijna twee jaren duurde, nauwkeurig na te gaan. 1. De Spanjaarden deden hun uiterste best om de stad voor de Koning te behouden en offerden er zeer veel voor op, maar de nood klom al hoger en hoger, en toen de 29ste Januari 1574 bij Roemerswael door de Prinselijke vloot, onder admiraal BOYSOT, een schitterende overwinning op de Spaanse was behaald, die gekomen was om Middelburg te ontzetten, toen begreep MONDRAGON, die binnen de stad het bevel voerde, dat het tijd werd aan de overgave te denken. Zeer gunstige voorwaarden werden hem toegestaan, en de 18den Februari 1574 was de Prins

1. Men vergelijkte daarvoor: VAN VLOTEN, Nederlands Opstand tegen Spanje, II. bl. 147 vgg. MOTLEY, I I. page 443 en 's GRAVEZANDE, a.w. die allerlei bijzonderheden over dit beleg mededeelt.

Meester van de hoofdstad van Zeeland, en hield er de 24ste van dezelfde maand zijn *Blijde Intocht*.

Men zong: (Wijze Wilhelmus)

*"Wilt nu, ghy Nederlanden,
Te samen zijn verblydt,
Middelburch is in handen
Des Princen, nu ter tydt.
Den Prince van Orangien
Met zijn vorst'lyck ghemoedt,
Dryft het krijchsvolk van Spaengiën
Uit Middelburgh met spoet. 1.*

Het is te begrijpen, dat spoedig na do overgave der stad, de Gereformeerde godsdienstoefeningen in ere waren hersteld. Ook GELEIN D' HOORNE liet niet lang op zich wachten, maar keerde terstond uit Engeland terug, en predikte waarschijnlijk voor het eerst op Zondag 7 Maart. Hij werd geholpen door de predikanten van Vlissingen, JACOBUS BASEBIUS en JOHANNES GEROBULUS, 2. en door dien van Veere, JOHANNES VAN MIGGRODE, 3. totdat er een ander vast leraar in Middelburg zou beroepen zijn. Zij predikten, behalve des Zondags, nog tweemaal in de week, des Dinsdags en Donderdags, en wel over de Lijdensgeschiedenis, dewijl het nog vóór Pasen was, dat in dat jaar op 11 April inviel. 4 De kerk hiertoe gebezigd was de St. Pieterskerk, gewoonlijk Noord-monster genaamd, waar ook de vergaderingen van het consistorie in vervolg van tijd werden gehouden. Deze kerk werd ook het eerst

1. Nederlandse Geschiedz. II, bl. 116.

2. Zie over hen, VROLIKHERT, Vlissingse Kerkhemel, bl. 12 vgg.

3. Zie over deze werkzame leraar, GLASIUS, Godgel. Nederl. in voce.

4. 's GRAVEZANDE, a.w. bl. 492.

"gereinigd," dat is, van de Roomse sieraden ontdaan, terwijl korte tijd daarna ook de St. Maartens- of Westmonster en de Abtdijkerk of Oostmonster, voor de Gereformeerde godsdienstoefeningen geschikt werden gemaakt. 1.

Daar er nog geen vaste kerkenraad gevormd was, werd door de Prins VAN ORANJE, in overleg met de hierboven genoemde leraren van Vlissingen en Veere, die toen de classis van Walcheren uitmaakten, een tweede predikant voor Middelburg benoemd, en hunne keuze viel op GASPAR VAN DER HEYDEN de 8ste Maart, dag waarop de eerste vergadering werd gehouden van het door D'HOORNE tezamen geroepen provisioneel consistorie, werd aan hem reeds een beroepsbrief naar Frankenthal afgezonden. 2.

Men kan zich voorstellen, dat het VAN DER HEYDEN moeilijk moest vallen de gemeente van Frankenthal, die hem zeer lief geworden was, 3. te verlaten, en dat dit in werkelijkheid zo was, zien wij o. a. ook uit de voorwaarden, die hij te Middelburg bij het aanvaarden van zijn ambt aldaar stelde, maar hij kon bezwaarlijk weigeren te trekken, waar het vaderland hem riep, te minder dewijl hij daardoor aan een der bepalingen van de Emdense Synode ontrouw zou worden, die hij zelf als voorzitter had helpen vaststellen en bekrachtigen, en waarbij de predikanten in de vreemde

-
1. Men vergelijkte voor de geschiedenis dezer kerken, F. NAGTGLAS a. w. bl. 27, vgg.
 2. 'S GRAVEZANDE, a. w. bl. 229. J. W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 401, noemt bij vergissing 8 Mei, als de dag waarop dit geschiedde.
 3. Men vergelijkte hetgeen hij schrijft in zijn brief van 6 Sept. 1674: "Sunt ex fratribus Franckenthalensibus, qui huc transcurrunt Gandavo, meque invisant, quod mihi sane volupe est, *nam hanc ecclesiam prae omnibus aliis, amo.*" Bijlage B, N° 7.

werden vermaand, een beroeping naar het vaderland toch vooral niet te weigeren. 1.

Hoe het zij, hij besloot te vertrekken, maar eerst alleen, terwijl zijn vrouw de zaken in Frankenthal regelen en hem later naar Middelburg zou volgen, indien zijn voorwaarden door de gemeente aldaar werden goedgekeurd. Hoe hebben wij nu te denken over het bericht, dat wij bij HOOGSTRATEN, KOK e. a. vinden, en dat ook TE WATER vermeldt, zonder het echter vast te durven verzekeren, dat VAN DER HEYDEN door Keurvorst FREDERIK VAN DE PALTZ tot hofprediker van diens zoon CHRISTOFFEL werd aangesteld en deze vergezelde op zijn tocht naar de Nederlanden, waar hij met de Graven LODEWIJK en HENDRIK VAN NASSAU op de Mookerheide de dood vond. 2.

TE WATER voegt er bij, dat er te Middelburg tijding kwam "dat Mr. GASPAR voorzeker met Graef LODEWIJK en de andere geconfedereerde Heeren was opgezeten om in de krijg te trekken." 3.

-
1. Dit artikel, het 55ste., luidt aldus: "De Kercken-Dienaren, geboren uit Nederlant, die zich in vreemden kerckendienst hebben begeven, zo zy wederom van de Nederlantsche kercken geroepen werden, sullen neersticheyt doen, datse die beroepinghe volgen, haren kercken een sekeren tyt bestemmende, in welcken sy haer met anderen kercken-dienaren versien moghen. Ende die zich noch aen niemandt verbonden hebben, sal men vermanen, datse haar vryheit behouden, opdatse connen volgen, zo se beroepen werden." HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 72.
 2. HOOGSTRATEN siert de zaak nog enigszins op, en vermeldt, dat HEIDANUS met moeite ontsnapte op een paard, dat zijn meester verloren had, en blootshoofds naar Holland en van daar naar Zeeland vluchtte.
 3. J. W. TE WATER, Ref. van Zeeland, bl. 401.

Het is niet waarschijnlijk, dat dit bericht in de wereld zou zijn gekomen, zo er althans niet enige waarheid aan ten grondslag lag. Ik stel mij de zaak aldus voor. Zeer waarschijnlijk is het dat VAN DER HEYDEN, alvorens zich naar Zeeland te begeven,

eerst naar Heidelberg vertrokken zij, om de Keurvorst verlof te vragen tot het aannemen van de beroeping, die hij uit Middelburg had ontvangen. Wij weten toch, dat de predikanten in de Paltz zeer afhankelijk waren van de Keurvorst, die hen aanstelde, hun waarschijnlijk grotendeels het traktement deed uitbetalen en hen ook weder uit hunne bediening moest ontslaan. In Heidelberg kan de keurvorst de betrekking van hofprediker bij de jonge Hertog aan VAN DER HEYDEN hebben opgedragen, of misschien bood deze zichzelf daartoe aan, daar hem tevens daardoor een geschikte gelegenheid werd aangeboden, om naar Holland te reizen. 2.

Na de treurige afloop van deze veldtocht, heeft VAN DER HEYDEN dan alleen zijn reis moeten voortzetten en is denkelijk in Mei of Juni te Middelburg aangekomen. 3.

1. Vgl. De brief van de gemeente van Frankenthal aan ARNOLDUS CORNELII, van 1573, waar wij lezen: "Ende verder en is hij (nl. CORNELLII) oock van onsen genadigsten Heere Hertoghe FREDERIK, Paltzgraue, Churfurst etc, niet losgelaten, dan op het goet bedencken onser gemeeynten, gelyck ons geschreuen is." Bijlage B. N°. 3.

2. Wij weten, dat het ook in het plan van Graaf LODEWIJK lag, om naar Holland te trekken en zich aldaar met Prins WILLEM te verenigen, toen hij bij Mook onverwachts in zijn verderen voortgang gestuit werd. Vgl. VAN VLOTEN, Nederlands Opstand tegen Spanje, II, bl. 152.

3. Indien onze gissing juist is, dan was zijn aanstelling tot hofprediker bij Hertog CHRISTOFFEL ook alleen voor de tijd van de reis naar Holland; ware zij voor langer geweest, dan had waarschijnlijk de Keurvorst er wel melding van gemaakt in een zijner brieven. Daarin komt echter niets aangaande deze zaak voor.

Na een paar predikatiën te hebben gehouden, verzocht hij de 8ste Juni om een buitengewone kerkenraadsvergadering, waarin hij zijn brieven toonde en de volgende voorwaarden stelde: 1° dat, indien Middelburg al mocht voorzien zijn, hij gaarne naar Frankenthal wilde terugkeren; 2° gaf God opening in Antwerpen, dan keerde hij liever daarheen weder; 3° ook wilde hij vrijheid hebben om te vertrekken, indien hij in deze landen door kerkelijke twisten of om enige andere reden niet aarden kon, en 4° ook indien de Frankenthaalsche kerk om wettige redenen hem terug eiste. 1.

De kerkenraad, die VAN DER HEYDEN gaarne hebben en behouden wilde, trachtte hem te bewegen deze voorwaarden te laten varen, doch daartoe liet hij zich niet vinden. Tevens meldde hij dat TAFFIN hem gebeden en bevolen had, niet alleen om ten bestemden dage bij de weldra te houden Synode tegenwoordig te zijn, maar enige dagen vroeger bij hem te komen, daar hij verschillende zaken met hem wilde verhandelen. Dit werd goedgevonden, terwijl de Staten het nodige geld tot de reis verschaften. Als ouderling "tot Mr. GASPARS behulp ende beraetsaemheit" werd hem JAN D' HOORNE 2. toegevoegd.

1. J. W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 402.

2. Deze was een broeder van de predikant GELEIN D'HOORNE, en met hem in ballingschap geweest. De 8sten Maart 1574 was hij tot een der leden van het provisioneel consistorie benoemd. Later, in Augustus, tot ouderling verkozen, werd hij niet aangenomen, daar zijn ambt, dat door velen gehaat was, (hij was namelijk chercher van de schepen) hem en het consistorie misschien in oneer zou brengen. NAGTGLAS, a. w. bl. 110.

Zo spoedig mogelijk vertrok VAN DER HEYDEN dan ook naar Dordrecht, alwaar van de 16de tot de 28ste Juni de Synode der kerken van Holland en Zeeland gehouden werd. 1. Hij werd er tot Voorzitter benoemd, en zijn vriend en vroegere ambtgenoot CORNEILII tot Scriba. TAFFIN was in die dagen hofprediker bij de Prins VAN ORANJE, die in November van het vorige jaar tot de Gereformeerde religie was overgegaan, en het is dus te begrijpen, dat hij voor de opening der Synode met VAN DER HEYDEN nog enige zaken afzonderlijk wilde verhandelen, die hij wellicht eerst

met de Prins had besproken en waarover deze zijn wil of begeerte had kenbaar gemaakt. TAFFIN had zich ook veel moeite gegeven, om deze Synode tot stand te brengen; reeds in Februari 1574 was hij er mede bezig en spoorde de overige predikanten er toe aan.' Dat TAFFIN VAN DER HEYDEN "bevelen" kon, moeten wij verklaren uit zijn betrekking bij de Prins VAN ORANJE; wij kunnen hieruit tevens bemerken, dat deze Synode werkelijk met goedkeuring van de Prins is gehouden. 3

1. Men zie over deze Synode, de eerste op vaderlandschen bodem, Dr J. J. VAN TOORENENBERGEN, "De eerste Synode der Gereformeerde Kerk in Holland en Zeeland," in "Voor Drie-Honderd Jaren"; verder c. HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 83. vgg.

2. Dr. C. SEPP, "Drie evangeliedienaren uit de tijd der hervorming," bl. 34.

3. Hoezeer TAFFIN hoopte dat VAN DER HEYDEN komen zou, blijkt ook uit een brief, de 20.sten Mei 1574 door hem aan ARNOLDUS CORNELII geschreven, waarin wij lezen: Utinam frater noster GASPARUS Middelburgensem vocationem amplcetur, et Synodo nostrae intersit " M. S.

Ongeveer in de helft der maand Juli keerde VAN DER HEYDEN naar Middelburg terug, waar hij nu zijn dienst werk begon. Hij woonde er in de Noordstraat, in het huis van JAN de FISCAEL. 1. De 16de Juli had de eerste openbare belijdenis des geloofs plaats en twee dagen daarna werd het Avondmaal gevierd, waaraan meer dan 300 personen deelnamen; men ziet dus dat de gemeente reeds vrij talrijk was. 2 Op het einde van 1574 was het aantal gemeenteleden geklommen tot 660, vooral door de terugkomst van vele vluchtelingen uit Engeland. Omstreeks dezelfde tijd (Juli 1574) werd op voorstel van VAN DER HEYDEN door de kerkenraad bepaald, dat ieder der predikanten achtereenvolgens een geheel boek des Bijbels zou uitleggen; D' HOORNE kreeg de Handelingen der Apostelen, terwijl VAN DER HEYDEN zelf het evangelie van JOHANNES nam. 3.

1. NAGTGLAS, De algemene kerker. van Middelburg, bl. 50.
2. 'S GRAVEZANDE, a. w. bl. 34, en NAGTGLAS, a. w. bl 9. Vgl ook de brief van G. VAN DER HEYDEN aan ARNOLDUS CORNELII, van 18 Juli 1574 (Bijlage B, N°. 5,) waarin hij schrijft: "Celebravimus hic Sacram Coenam Domini, cum 370 plus minus communicantibus, sane non sine fructu et acdificatione." .

3. In de Synode van Dordrecht was bepaald (art. 40), "dat men aldermeest wt de Nieuwen Testamente de Volcke leeren sal. Het sal oock wel inde vryheit der dienaren staen, wt de Ouden Testament te prediken, doch met raet ende advis des Kerckenraets."

Eenzoo in artikel 39: "Aengaende de Sondaegschen Euangelium, diemen int Pausdom plag te gebruycken, is besloten, datse in de kercken niet en sullen gepredict werden, maer datmen nuttelyck een gants boeck der Heyligher Schrift ordentlyck naer malcanderen wtlegge, opdat de predicatiën, door te vele texten, niet te lang en vlen." HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl 103.

Des Zondags ten 7 uren werd door D' HOORNE gepredikt, en ten 9 uren door VAN DER HEYDEN, terwijl des namiddags met de kinderen werd gecatechiseerd. De 14de Augustus kwam de vrouw van VAN DER HEYDEN met hun zoontje uit Frankenthal te Middelburg aan. Zij waren over Antwerpen gereisd, doch de koffers waren de 22ste Augustus, toen VAN DER HEYDEN dit aan CORNELII schreef, nog onderweg. 1. Vóór haar vertrek had zij alles geregeld en ook de zaken van CORNELII bezorgd, terwijl zij zijn boeken naar Wezel had gezonden, vanwaar zij gemakkelijk de plaats hunner bestemming konden bereiken. Uit dezen brief zien wij tevens, dat het traktement van de dienaren in de steden 50 £ bedroeg (ongeveer f 300), benevens een vrije woning. Dit komt ook overeen met hetgeen daaromtrent in dat jaar door de Prins bepaald werd, die ten stelligste als zijn overtuiging had uitgesproken, dat de inkomsten der predikanten niet lager behoorden te zijn dan die der militairen. 2.

Aan het einde van zijn brief, klaagt VAN DER HEYDEN dat de gemeente te Middelburg zo langzaam in aantal toeneemt, en dat velen van degenen, die eerst onlangs uit Engeland waren gekomen, daarheen terugkeren. Dit kwam voornamelijk

1. Bijlage B, N°. 6.

2. Dr C. SEPP. Drie evangeliendienaren, bl. 36. In November 1574 werd bij resolutie der Staten van Holland bepaald, dat de jaarwedden der predikanten in de steden hoogstens f 300, en in de dorpen f 200 zouden bedragen, benevens voor ieder vrije woning. De inkomsten der geestelijke goederen zouden daartoe worden gebezigd. HOOYER, Oude Kerkordeningen bl. 88. De predikanten van Dordrecht kregen sedert 1580 nog f 100 meer. SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, I, bl. 100.

door de overlast, die de soldaten de burgers aandeden. 1. Gewoonlijk schrijft VAN DER HEYDEN niet veel over de zaken van de oorlog; in dezen brief vermeldt hij echter, dat door sommigen de Spaanse vloot geacht werd te naderen en dat de schepen der onzen bijna allen gereed waren, terwijl door de omroeper was, bekend gemaakt, dat allen, die als "vrijbuyteren" wilden dienst nemen, naar Vlissingen moesten komen. Dit was de vloot die, door BOYSOT aangevoerd, de 18de September tot ontzet van Leiden aan kwam zeilen en, nadat het land onder water was gezet, zulke voortreffelijke diensten aan de belegerde stad bewees. 2. In het begin van September werd er in Middelburg een vast- en bededag gehouden, vooral met het oog op Leiden, dat "in summa oppressione" was, gelijk VAN DER HEYDEN schrijft. 3. In Delft waren zij daarin voorgegaan. Toen de blijde tijding van het ontzet van Leiden te Middelburg kwam, in de avond van de 4den October, werd op bevel van de gouverneur BOYSOT door VAN DER HEYDEN in de Westmonster ene dankzegging

1. Men vergelijk ook hetgeen hij de 6 Sept. 1574 schrijft: "cives paulatim et lente festinantes accedunt, suffusi magnis oppressionibus a militibus et actionibus; perpauci inveniuntur, qui convertuntur ad eum, a quo castigantur." Bijlage B. N°. 7.

2. Vgl. MOTLEY, the Rise of the Dutch Republic, II, p. 472 en Dr. J. VAN VLOTEN, Nederlands Opstand tegen Spanje, II, bl. 184.

*"Uit Zeeland kwam tot onser baten,
BOISOT, de vromen Capitein,
Met bootsgesellen en soldaten,
Wel zevenhondert, groot en klein."*

3. Bijlage B. No 7

gedaan, waartoe het volk door het gelui der klokken van alle zijden tezamen geroepen werd. (J.W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 403.)

Door de vrij geregelde correspondentie tussen VAN DER HEYDEN en CORNELII, zijn wij vrij goed op de hoogte van hetgeen er gedurende deze tijd met de eerstgenoemde voorviel. Het zoude te lang ophouden, zo ik hier al de bijzonderheden uit die brieven wilde vermelden; velen zijn bovendien van te particulieren aard, dan dat zij ons nog even veel belang zouden kunnen inboezemen, als aan hem, voor wie zij bestemd waren; toch zijn brieven altijd zo veel waard, daar zij ons meer dan iets anders in staat stellen enen blik te slaan in het karakter van de schrijver, terwijl zij ons met de omstandigheden van zijn dagelijks even bekend maken; een korte zinsnede, een kleine bijzonderheid, die ons bij de eersten aanblik weinig of niet belangrijk voorkomt, blijkt bij nadere overweging ten volle onze aandacht te verdienen, daar zij dikwijls nieuw licht over het een of ander verspreidt. Slechts hier en daar wens ik dus een greep te doen, om wat mij voorkomt het belangrijkste te zijn, te doen uitkomen.

Er was bepaald, dat de predikanten, ouderlingen en diakenen de geloofsbelijdenis en de artikelen der Emdensche en Dortsche Synoden zouden ondertekenen; naar het schijnt hadden de ouderlingen der gemeente van Delft dit geweigerd, waarover VAN DER HEYDEN zich verwondert. Hij geeft aan CORNELII de raad, om aan TAFFIN daarover te schrijven en te zien wat het beste was, óf de zaak een tijdlang te laten gaan, óf op de ondertekening aan te dringen "nam est res malae consequentiae, quod aliqui nolunt subscribere iis, quae eorum nomine sunt constituta." 1.

In een zijner volgende brieven komt hij op deze zaak terug en schrijft: "nostri seniores et diaconi confessioni et articulis Synodi subscripserunt; vestros idem facere optarem; qui autem nunc subscribere confessioni attramento recusant, quomodo sanguine proprio obsignarent?" 2.

Uit deze woorden blijkt duidelijk hoe VAN DER HEYDEN (en zeker hij niet alleen) die ondertekening der geloofsbelijdenis verstond. Het was een van harte instemmen met de eeuwige waarheden die daarin werden geleerd, en een verklaren tevens, dat men bereid was die waarheid met zijn bloed te bezegelen, iets wat in die dagen waarlijk geen ijdele klank was. Zó had VAN DER HEYDEN zelf haar vroeger ondertekend en hij had bewezen dat het hem met die ondertekening ernst was geweest. Hoe velen van hen, die thans de geloofsbelijdenis ondertekenen, zouden bereid zijn haar ook "proprio sanguine obsignare"? In zijnen brief van 16 October 1574. 3. bespreekt VAN DER HEYDEN met CORNELII, wien de gemeente van Delft tot opvolger zoude beroepen van haren ontslapen leraar COPINUS. Hij beveelt vooral de edele THOMAS VAN TIL (4.) aan, maar twijfelt er toch aan, of deze zal willen komen, daar hij gelooft dat VAN TIL liever de gemeente van Antwerpen zal willen dienen.

1. Bijlage B. N°. 7.

2. Bijlage B. N°. 9.

3. Bijlage B, No. 8.

4. Men zie over deze merkwaardige man: JANSSEN Kerkherv. in Vlaanderen, I. bl. 71, en zijn uitvoerig levensbericht bij TE WATER, Historie der Hervormde Kerk te Gent. bl.. 250-270.

In een volgende brief horen wij, dat TILIUS beroepen is, daar VAN DER HEYDEN schrijft: "vos vocasse Dominum TILIUM intelligo, vestrumque studium et diligentiam magnopere laudo, sed eum venturum vix credo; noris enim quam fixe sedem in Schriesheim posuerit. Dominus moveat cor ejus, ut non sibi, sed Deo et Ecclesiae viuere et inseruire valeat." Dit bericht omtrent zijn verblijf te Schriesheim (een klein stadje in de Paltz, in de nabijheid van Heidelberg) is daarom zo belangrijk, omdat juist tot heden niet bekend was waar TILIUS zich had opgehouden, sedert hij in 1567 predikant te Haarlem was, totdat hij in 1575 het leraarsambt te Delft aanvaardde. 2.

Waarschijnlijk is hij dus, eer het beleg van Haarlem een aanvang nam, naar de Paltz geweken en heeft in Schriesheim het Woord verkondigd, totdat hij naar Delft geroepen werd. Hij nam dit beroep aan en in Februari van het volgend jaar (1575) horen wij VAN DER HEYDEN zijnen vriend ARNOLDUS met de komst van zijnen nieuwen ambtgenoot geluk wenschen. 3.

Ik heb dit voorbeeld hier aangehaald, om te doen zien hoe deze brieven ons dikwijls zijdelings helpen, om de levensgeschiedenis ook van andere beroemde personen uit die dagen samen te stellen. Iets dergelijks vinden wij in een brief van 3 Sept. 1577. (4)

1. Bijlage B. N°. 9.

2. Vgl. TE WATER Hist. Der Herv. Kerk te Gent, bl. 259 en JANSSEN a. w. 1. bl. 72: "In 1567 nog was hij predikant te Haarlem, natuurlijk in 't geheim. Hierna schuilt hij enige jaren in het duister. Eerst in 1575 zien wij hem optreden als predikant te Delft."

3. "Gratulor tibi propter aduentum Domini TILII; habebis sane collegam bonum, integerrimum et strenuum symmystam. Deus benedicat laboribus."

4. Bijlage B. N°. 18.

Daar lezen wij: "HERMANNUS MODED, ut mercenarius, ecclesiam suam cui erat obligatus reliquit, ac hinc, illinc vagatur, quod illis summopere displicet, sicuti ex eorum literis intelligimus". Tot nu toe wist men alleen, dat hij gedurende dien tijd in Engeland verblijf had gehouden, en vermoedde men, dat hij aldaar als vast leraar te Norwich was werkzaam geweest, maar van dat heen en weder zwerven was niets bekend. Dit bericht komt met zijn woelzieke natuur beter overeen.

Keren wij nu tot de Middelburgsche gemeente terug.

Het jaar 1574 was ten einde gelopen, zonder veel belangrijks meer op te leveren; in het begin van November was er nog een vastendag gehouden, doch met welk bijzonder doel, heb ik niet kunnen nagaan. 2.

In Januari van het volgend jaar kwam de Prins in Middelburg met TAFFIN, die de "Coetus Zelandiae," aldaar in die maand gehouden, bijwoonde en de vergadering o. a. aanmaande, zich in het houden van avondmalen, bedestonden enz, naar de wensch der overheid te schikken. 3.

In het begin van de maand Februari vertrokken zij weder naar Delft. Van dezen zelfden tijd dagtekent een brief van VAN DER HEYDEN, waarin hij schrijft dat hij al zijn boeken verloren heeft. Waarschijnlijk waren dezen verongelukt op de reis tussen Frankenthal en Middelburg. Nu verzoekt hij zijn vriend ARNOLDUS om voor hem

-
1. Vgl Dr. BRUTEL DE LA RIVIÈRE, Leven van H. MODED, bl. 35.
 2. Deinde nos praeterita septimana jejunium celebrauimus, magno cum fructu. Deus exaudire preces suorum dignetur, ut omnia ad ipsius gloriam tendant." Bijlage B. No. 9.
 3. Men vergelijkte: Dr. C. SEPP' Drie Evangeliedienaren, bl.37. Het is opmerkelijk dat reeds zo vroeg de benaming "coetus" voor de vergadering der Zeeuwsche Kerkelijken gebruikt werd. Zie over de "Coetus Zelandiae" van later tijd: W. A. BACHIENE:, KerkeL Geographie, III. bl. 1. vgg.

enige werken van CALVIJN en BEZA uit de nalatenschap van Ds. COPINUS, terug te kopen. 1. Tegen het einde van Mei 1575 vertrok VAN DER HEYDEN naar Dordrecht, waar zich toen het hof bevond en dus ook TAFFIN, met wie hij "over de bezwaren der kerk moest handelen" gelijk TE WATER ons meldt (2) de 11den Juni werd te Brielle een declaratie uitgevaardigd, door vijf predikanten, waaronder ook TAFFIN en VAN DER HEYDEN, ondertekend, waarbij het huwelijk van Prins WILLEM met CHARLOTTE: DE BOURBON voor volkomen wettig werd verklaard. (3.)

Waarschijnlijk dus stonden hier mede die "bezwaren" in verband. Het huwelijk werd de 12den Juni, eveneens in Den Briel gesloten, waarheen de bruid door MARNIX was geleid. 4.

Eerst in het begin van Juli is VAN DER HEYDEN naar Middelburg teruggekeerd, gelijk wij uit een brief van hem aan CORNELII, de 8sten dier maand geschreven, vernemen. 5.

Deze laatste had gedurende VAN DER HEYDEN'S afwezigheid Middelburg bezocht, en de beide vrienden hadden elkander dus misgelopen, hetgeen de schrijver zeer betreurt. Veel belangrijks komt er verder in deze brief niet voor,

1. Bijlage B. N°. 10.
2. Reform. van Zeeland, bl. 403.
3. Deze declaratie is te vinden bij GROEN VAN PRINSTERER, Archives de la Maison d'Orange, v. page 223. De overige drie ondertekenaren waren: J. MICHAEL, THOMAS TILIUS en JAN MIGGRODIUS' predikanten te Dordrecht, Delft en Veere.
4. MOTLEY, the Rise of the Dutch Republic, III, P.21.VAN VLOTEN. Nederlands Opstand tegen Spanje, H, bl. 215.
5. Bijlage B. N°. 11.

behalve de mededeling, dat de gemeente de 6den Juli weer *een vasten* gehouden heeft, daar men algemeen enen hevige vijandelijke aanval op Zeeland verwachtte. 1. Daarvan is echter in werkelijkheid niets gekomen.

Kort daarop verloor de Middelburgse gemeente haren oude leraar GELEIN D'HOORNE. Reeds sedert lang was deze ziekelijk geweest verscheiden malen horen wij VAN DER HEYDEN in zijn brieven daarover klagen, (2) en thans overleed hij de 23ste Juli. (3) Hij had getrouw en ijverig gearbeid, zoolang het hem mogelijk was geweest, doch reeds in de aanvang van het vorige jaar was de behoefte aan een derde predikant dringend gevoeld. Eerst had men zich tot DATHENUS en later tot GERARD VAN CULEMBORG gewend, doch te vergeefs. 4

In September 1574 werd besloten JOHANNES BOREEL te beroepen. Deze predikte in Middelburg op de 17den Oktober en werd de 12den Juni van het volgend jaar tot vast predikant verkozen. Hij werd eerst de 5de April 1576 bevestigd, maar schijnt

 1. Exspectamus indies hostem, qui multis navibus, immo omnibus viribus instructus, nos vult oppugnare. Deus destruat ejus conatus, nosque liberet ex manibus ejus. In een volgenden brief (Bijlage B. NO, 12) meldt hij dat de Vlissingse vrijbuiters reeds zeven rijkbeladen vijandelijke schepen hadden bemachtigd.

2 Men zie Bijlage B. N°. 7. "Ceterum ego certe valeo; sed hic solus fere omnia onera sustinco, quoniam collega valetudinarius est et claudicus."

3 "NOS amisimus nostrum GYSLENAM collegam meum ante 7 dies ita ut jam solus onera totius Ecclesiae sustineo." Bijlage B. N°. 12. Reeds de 24ste werd hij begraven. 's GRAVEZANDE, Middelburgsche Vrijheid, bl. 442.

4. F. NAGTGLAS, a. w. B1. 110

toch vóór die tijd VAN DER HEYDEN reeds nu en dan in de dienst geholpen te hebben, ten minste na het vermelden van de dood van zijn ambtgenoot schrijft deze: "BORELIUS, me juvat, quem pro tertio ministro decrevimus habere," (1) terwijl hij ook reeds vroeger een paar malen zijn naam vermeldt op een wijze, die ons zou doen vermoeden, dat BOREEL toen reeds in Middelburg werkzaam was. 2.

Slechts zeer kort heeft de gemeente zich in het bezit van haren nieuwe leraar mogen verheugen. Reeds in de aanvang van 1577 overleed hij, tot grote droefheid ook van VAN DER HEYDEN, die in hem veel verloor, gelijk blijkt uit de woorden waarmede hij aan CORNELII de dood van BOREEL bericht: "nos amisimus magno cum dolore et Ecclesiae nostrae damno, BORELIUM nostrum, juvenem sane doctum, pium et diligentem." 3.

Tot aan de bevestiging van BOREEL bleef VAN DER HEYDEN alleen de dienst waarnemen; te vergeefs had men de Delftse gemeente aangezocht, voor enige tijd een

 1. Bijlage B. N°. 12.

2. Bijlage B. N°. 11.

3. Bijlage B. N°. 17. Men zie ook wat VAN DER HEYDEN over hem aan VAN TIL schrijft, kort na de bevestiging van BOREEL: "Wij hebben JOANEM BORELIUM hier inder stadt beroepen; de Heere gheeft hem daghelijckschen wasdom in syner gauen, so dat hem niet schijnt t'ontbreken dan actatem." Bijlage B, N°. 14. Men vergelijkte verder over BOREEL, TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 108 en 181. Hij was ook een van de "adellijke" predikanten van die dagen. Zijn vader, PIETER BOREEL,

werd door ALVA gebannen en stierf te Norwich in 1568, terwijl diens zoon (de oudste broeder van JOHANNES) JACOB BOREEL, heer van Westhoven en Duinbeke, meermalen burgemeester van Middelburg is geweest, en gezant bij JACOBUS I van Engeland, door wie hij ook tot Ridder geslagen is.

predikant aan Middelburg te willen uitlenen, gelijk dat in die dagen meermalen geschiedde; dit verzoek was geweigerd.

Daarop schreef men naar Engeland om enen leraar, en wel om VAN DER HEYDEN'S vroegere ambtgenoot te Antwerpen, GEORGIUS SYLVANUS, 1. die sedert 1569 predikant te Londen was, doch deze verontschuldigde zich "om sijne geduerige swackheyt. 2.

Weinige maanden later kwam de tijding van zijn dood te Middelburg aan. De gemeente liet toen het oog vallen op JOANNES SEU die, gelijk VAN DER HEYDEN wist, reeds sedert lang begeerde aldaar te komen (3) en dan ook de beroeping, die de 29sten Juni op hem werd uitgebracht, aannam en in December van dat zelfde jaar bevestigd werd. Hij wordt genoemd als iemand, "die zich in des Heeren wijngaard zonderling gekweten heeft," en heeft de Middelburgse gemeente tot aan zijnen dood in 1613 gediend, terwijl hij bekend staat als een hevig tegenstander der Doopsgezinden, die hij niet alleen met woord en daad, maar ook in vele geschriften bestreden heeft.

1. Exspectamus indies vel responsum ex Anglia, vel ipsum GEORGIUM SYLVANUM." Brief van 23 Maart 1576. (Bidlage B, No. 13)

2. Bijlage B, N°. 14. Men vergelijkte ook de "Geschiedenissen ende Handelingen, die voornemelick aengaen de Nederd. natie ende Gemeynten in Engeland, door SIMEON ROYTINCK, enz." in de Werken der MarnixVereniging III, I' bl. 119, alwaar wij zijn doodsbericht vinden: "Alhier (in Londen) is in de Heere ontslapen GEORGIUS WYBOTIUS, alias SYLVANUS, die ettelycke jaren een treffelyck licht in dese Gemeente gheweest is, de 24 Junii 1576, tot grote droefheyt der vromer Christenen alhier, die hem met grote menichte in syn cranckheyt quamen besoecken ende met veel tranen, gestorven synde, begraven hebben.

3 Bijlage B, N°. 8. "JOANNES SEU fuit Antverpiae; vellet apud nos esse; jamdiu est ex quo obivit munus ecclesiasticum in Meurs meliusque concionatur quam solebat."

Van het tijdsverloop tussen 14 Juli en 10 December 1576 zijn ons geen brieven van VAN DER HEYDEN bewaard. Waarschijnlijk is hij gedurende dien tijd rustig in Middelburg zijn dienstwerk blijven waarnemen.

Op andere plaatsen was het minder rustig geweest. Gewichtige gebeurtenissen hadden er in het politieke, vooral in de laatste maanden des jaars plaats gegrepen. De 4de November was de datum van de verschrikkelijke Spaanse Furie te Antwerpen, daags te voren reed Don Juan van OOSTENRJK de straten van Luxemburg binnen, en de 8sten van dezelfde maand werd de pacificatie van Gent gesloten.

De Prins bevond zich in het najaar van 1576 te Middelburg, waar hij tot in het volgend voorjaar bleef. Geheel Zeeland was nu ook door de Spanjaarden ontruimd, nadat MONDRAGON in het begin van November de stad Zierikzee, die met zoveel moeite genomen was, aan HOHENLO had moeten overgeven.

Ook voor de Paltz was dit najaar gewichtig geweest. De 26ste Oktober toch was de Keurvorst FREDERIK III te Heidelberg ontslapen, en nu was het voor de Gereformeerden van zijn gebied, die in hem steeds hun beschermer gevonden hadden, de grote en angstige vraag: zullen wij onzen godsdienst hier vrijelijk mogen blijven uitoefenen, of zal ons het verblijf in dit land verder ontzegd worden? En die vrees was niet ongegrond. LODEWIJK namelijk, de oudste zoon van de Keurvorst, ijverde even sterk voor de Lutherse Kerk als zijn vader voor de leer van CALVYN geijverd had.

1a. En men begreep dat onder diens beheer het vonnis der Gereformeerde gemeenten getekend zou zijn.

 1. Men zie verder over J. SEU: TE WATER, Reformatie van Zeeland, bl. 181-183.
 1a. AUG. , FRIEDRICH der Fromme, II. s. 452.

De andere zoon, JOAN CASIMIR, was Calvinist en daarom ook de lieveling van zijn vader; deze was ook tegenwoordig geweest bij de dood van de Keurvorst, terwijl LODEWIJK in Amberg gebleven was, alwaar hij zijn residentie had. Men hoopte, en er waren er die dit ook verwachtten, dat JOAN CASIMIR een gedeelte van de Paltz als apanage zou krijgen, welk deel dan natuurlijk tegen de aanvallen der Lutherse partij beveiligd zou zijn. Wij kunnen ons voorstellen dat ook VAN DER HEYDEN (2.) zeer getroffen is geweest door het overlijden van de Keurvorst, zijnen vroegere vriend en beschermer, en dat ook hij bezorgd was voor die gemeenten in de Paltz die hem nog steeds zo na aan het harte lagen. Wij zien dan ook uit zijn brieven van dien tijd, dat hij zeer met deze zaken bezig was. In December schreef hij aan CORNELII dat alles nog in goeden staat verkeerde, daar Graaf LODEWIJK nog niet in Heidelberg was aangekomen, 3. maar reeds de 11den Januari van het volgend jaar

 2. J. W. TE WATER, waar hij op bladzijde 409 van zijn Reformatie van Zeeland, de literarische nalatenschap van VAN DER HEYDEN vermeldt, voegt er nog bij: "Behalven deze geschriften wordt nog vermeldt, Christelijke Confessie van FREDERIK DE DERDE, Paltzgrave bij de Rhijn, de 26 October 1576 daer op in de Heere ontslapen, overgezet door CASPARUS HEIDANUS, Dordrecht 1577, in 8°, welk werkje zo zeldzaam is, dat men het nergens weet te vinden en alleen uit de catalogus van LE LONG, N°. 1647, bekend is." Het is mij even min mogen gelukken dit boekje te ontdekken.
 3. "Nondum accepi literas ex Germania, ex quo bonus ille Princeps Palatinus obiit. Intellecti autem ex Domino ZULEGERO et aliis, omnia esse. adhuc in bono statu, Comitem LUDOVICUM nondum descendisse, etc," Bijlage B, No. 16.

moest hij minder gunstige berichten geven: "Status Ecclesiarum in Palatinatu non est ex sententia piorum. NOVUS Elector fere omnia turbat; ablegavit OLEVIANUM depositum Senatam ecclesiasticum, prohibuit nostros ministros posthac concionare in templo S. S. Elector rursus profectus est in superiorem Palatinatum. Ecclesia Franckenthalensis vivit adhuc quiete, et in locum fratris substitutus est DUX CASIMIRUS, donec redierit. Sunt qui putant Electorem defunctum condidisse ditionem Neostadiensem CASIMIRO; si hoc ita esset, Ecclesia Franckenthalensis maneret salva." 1.

CASIMIR had werkelijk Neustadt en Lautern tot erfdeel ontvangen, zodat Frankenthal niet slechts ongemoeid bleef, maar weldra een toevluchtsoord werd voor de Gereformeerden, die LODEWYK uit zijn gebied had verdreven. 2.

De Middelburgse gemeente was in de drie jaren, waarin zij zich vrijelijk had kunnen uitbreiden, zeer toegenomen, doch het aantal leraars, dat na veel moeite, sedert de bevestiging van JOHANNES SEU, tot drie geklommen was, was na één maand door het overlijden van BOREEL weder op het oude getal van twee teruggebracht. Daarom wendde men weder het oog naar Engeland, om te trachten een der daarheen uitgeweken leraars, in het vaderland terug te krijgen. Reeds vroeger, bij de beroeping van SYLVANUS, had men in Engeland zich bereid verklaard iemand te zenden, maar de Middelburgse gemeente was niet gezind af te wachten wie tot haar zou komen,

 1. Bijlage B, N°. 17.

2. Men verg. Dr. L. HAUSSER, Geschichte der rheinischen Pfaltz. s. 95.

maar wilde liever zelve een keus doen. (1) Tot dat doel werd VAN DER HEYDEN op het einde van Januari 1577 naar Engeland gezonden. Hij kreeg geloofsbrieven mede

van de kerkenraad en de overheid der stad Middelburg, terwijl ook MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, die zich sedert het najaar van 1576 met de Prins aldaar bevond, een aanbevelingsbrief voor hem schreef aan de Neder-Duitse Gereformeerde gemeente te Londen, waarin hij sterk aandrong dat deze het verzoek van Middelburg niet zou afslaan en haar aan het einde de verzekering gaf, dat ook de Prins haar daarvoor dankbaar zou zijn. (2) Deze brief van MARNIX is gedateerd van 27 Januari, zodat wij mogen veronderstellen, dat VAN DER HEYDEN omstreeks die tijd uit Middelburg vertrokken is.

Hij bleef in Engeland denkelijk tot het einde van Februari, daar hij in de eerste week van Maart weder in Middelburg terug was. Zijn zending was niet vruchteloos geweest. Te Norwich had hij in MICHIEL PANEEL iemand gevonden, geschikt en bereid het leraarsambt te Middelburg te aanvaarden, en bij zijn terugkeer stelde hij dezen vrijmoedig aan de kerkenraad voor. PANNEEL werd de 13den April beroepen en de

1. "SYLVANUS ontschuldicht hem op sijne geduerige swackheyt; hy wilde wel dat wy in genere schrijven wilden om enen minister, sy souden ons enen senden wt harer collegie, maar wy sijn also niet gesint " Bijlage B. N°. I4.

2. Deze brief is uitgegeven door Dr. J.J. VAN TOORENENBERGEN, in het Aanhangsel op PHILIPS VAN MARNIX Godsd. en Kerkel. Geschriften, bl. 43.

3den November bevestigd, en bleef tot zijn dood in 1604, ijverig in de gemeente werkzaam. 1. Niet tot de Middelburgse gemeente en het behartigen van haar zaken alleen, bepaalde zich de werkzaamheid van GASPAR VAN DER HEYDEN gedurende zijn verblijf in die stad; ook waar het gold de belangen der gehele Kerk voor te staan, werd zijn medewerking dikwijls gevraagd en nooit te vergeefs ingeroepen. Wij zagen reeds hoe hij, korte tijd na zijn komst in Middelburg, geroepen werd de Synode van Dordrecht in 1574 te leiden, en thans weder vinden wij hem als "beleider" der kerkvergadering, die vier jaren later in dezelfde stad zou gehouden worden. "Door de Pacificatie van Gent en door afsterven des groten Commandeurs, doen Gouverneur der anderen Nederlanden, is het geschiet, dat niet alleen in Hollandt en Zeelandt het Pausdom meer afghestelt werde, de Predicatie des Euangelii toenemende, maer dat oock de goede Ondersaten in Brabant, Vlaenderen, Gelderlandt,

1. Men zie over hem J. W. TE WATER, Reformatie van Zeeland, bl. 183.vgg. Niet de belangen van Middelburg alleen had VAN DER HEYDEN in Engeland behartigd. JOHANNES CUBUS, die geruimen tijd in Londen het Woord had verkondigd, werd door zijn bemiddeling voor Antwerpen verkregen. Men vergelijkte SIMEON RUYTINCK, Geschiedenissen ende handelingen, enz." in de Werken der Marnix-Vereniging III ,I,I,bl.133, alwaar wij omtrent VAN DER HEYDEN'S komst te Londen het volgende vinden: "Den waren Godsdienst wierd door de voorgenoemde Pacificatie in Nederland zeer verbreydet. Men ontbood van alle canten Leeraers, om de gemeenten aldaer te planten. CASPARUS HEYDANUS, Leeraer tot Andwerpen (lees: Middelburg), quam alhier tot dien eynde, ende vercreegh van hier CUBUM, Leeraer deser gemeente, met conditie van hier weder te mogen keeren, zo de nood der gemeente sulcx verhiesch."

Vrieslandt, int Sticht van Utrecht, int land van Overijssel, etc. na der waerheyt hebben beghinnen te haecken: waer over tot enige plaetsen gantsch openbaerlick, inden anderen, hoe wel noch heymelick in de huysen, nochtans met grote vergaderinghe van volck, ende genoech by weten ende consent van de Overheden, Godts Woord gepredikt is worden. Is daeromme raetsaem en noodich geacht, om veelderley voorvallende oirsaken, en voornemelick opdat de nieuwe Christelicke Ghemeynten inde voorgaende Provinciën opgericht en op te richten, inde reyne leere ende ghelyckformighe bedieninghe, als in Hollandt en Zeelandt ghestichtet ende soveel moghelick met trouwen Predicanten besorget souden worden, wederomme een

Synode te houden, daer niet alleen verschijnen souden de Predicanten en Ouderlingen ghedeputeert uit allen Classen in Hollandt en Zeelandt, maer oock uit allen de voorgenoemden Provinciën, en van gelycken uit de Kercken, die inde Nederlantsche en Walsche sprake in vreemden lande (duerende de strenghe vervolghinge) vergadert waren." 1.

Met deze woorden verklaart de Provinciale Synode van Haarlem (1582) in haar "Cort, eenvoudich ende waerachtich verhael" de aanleiding en het doel der Nationale Synode, die van de 2den tot de 18den Juni 1578 in de stad Dordrecht gehouden is. Van de wenschelijkheid ener nieuwe Synode was men dan ook reeds in het vorig jaar diep overtuigd. Op de classicale vergadering in het najaar van 1577 te Gouda gehouden, was deze zaak ter sprake gebracht en had men een brief aan de classis van Walcheren gericht, om haar gevoelen te hooren over het voornemen, nog in datzelfde jaar een Provinciale Synode te doen plaats hebben.

 HOOYER, Oude kerkordeningen, bl. 138.

Het antwoord dat deze classis, door bemiddeling van GASPAR VAN DER HEYDEN, op deze vraag gaf, is ons bewaard gebleven. In een brief toch van 20 September 1577, 1. gericht "aen de eersamen CHRISTIANO SYNAPIO 2. predikant te Dordrecht, mitsgaders de anderen ministers vande classe Delft", bespreekt VAN DER HEYDEN uitvoerig de gehele quaestie en geeft op alle punten duidelijk zijn gevoelen en dat zijner ambtgenoten te kennen. Wel betuigen zij hunne instemming met het plan om weder samen te komen, "opdat vele dinghen inder kercken Gods mochten gebetert werden", en verklaren "niet geerne so een heylige ende Christelycke sake te sullen verhinderen," maar om verschillende redenen achten zij het beter een Generale Synode te zamen te roepen, en dat wel tegen de zomer van het volgend jaar. Een groot bezwaar is in hun oog allereerst de omstandigheid, dat de winter zo nabij is, waardoor de onkosten voor hen die van verre komen zooveel hoger worden, terwijl zij in de tweede plaats hunne vrees uitspreken dat "onse tsamencomste van de papistischen (die sulcks sonder twijfe vernemen souden) seer qualyck soude geduydt werden, even als oft wy niet anders dan tegen hen raedtslaegden, daerdoer het beginsel tussen Syner Excell. ende de Staten moghelyck enichsins soude connen verhindert, ende derhalven sulcks ons soude moghen qualyck afgenomen werden."

 Bijlage B. No. 19.

2. Men vergelijkte over hem: Dr. SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, I. bl. 111-116.

Eindelijk zijn zij evenzeer bezorgd dat de afwezigheid van de Prins VAN ORANJE 1. hunnen zaken "niet voorderlyck, maer moghelyck seere hinderlyck wesen soude." Om alle deze redenen achten zij het verkieslijker het voorbeeld van Emden te volgen en in de zomer van 1578 te vergaderen.

Na in het brede over de wenselijkheid ener Generale boven een Provinciale Synode gehandeld te hebben, wordt de plaats, waar deze gehouden zal worden, besproken. De schrijvers zijn er zeer voor dat het in Holland of Zeeland zij, en inzonderheid "in enighe geleghen plaetse ende die so stille sy alst moghelyc is, dat is, niet al te na by de hove, opdat de vergaderinge van sommigen misgongstigen genen aanstoot of hindernisse lijde." Het is bekend dat de Synode te Emden bepaald had, dat "de classis van de Paltz de Synodum Generalem soude beroepen." 2.

In die van Dordrecht (1574) was deze bepaling herhaald, en besloten "dat de Dienaren van de Classe van de Paltz het Synodum Generalem beroepen sullen, zo haest als sy

bevinden sullen dat het nut ende noodich wesen sal, ende bequamelick gedaen sal moghen wesen." 3.

Doch sedert dien tijd was, gelijk VAN DER HEYDEN terecht aanmerkt, "hare" (namelijk van de Paltzisehe classis) "ende onse conditie verandert."

1. In het voorjaar van 1577 was de Prins uit Middelburg vertrokken en had, na een reis door de andere Provinciën, zich in het najaar naar Antwerpen en Brussel begeven. MOTLY, *the Rise of the Dutch Republic*, III. page 224.

2. Particuliere vraag N°. 24. HOOYER, *Oude Kerkordeningen*, bl. 79.

3. Slotbepaling achter de particuliere vragen. HOOYER, *Oude Kerkordeningen*, bl. 112.

Inderdaad, terwijl men vroeger de gemeenten uit het vaderland naar de vreemde moest nodigen, kon thans de Generale Synode op eigen, vaderlandse bodem gehouden worden. Bovendien was de toestand van de Paltz zelf, na de dood van FREDERIK de Vrome, ook een andere geworden en de meeste leraars, die gedurende zijn leven aldaar hadden gearbeid, waren thans naar de Nederlanden teruggekeerd. Daarom achtte de classis van Walcheren het beter zelve, tezamen met die van Delft, de taak van het bijeenroepen der Synodo op zich te nemen, terwijl "de gedeputeerde classen tsamen aan de overgheblevene kercken inder Paltz conden schryven ende ons van het Emdisch besluit ontschuldigen."

Omtrent de uitvoering van alle deze voorbereidende maatregelen tot het bijeenroepen en houden der Synode bericht ons het hierboven aangehaald "Cort, eenvoudich ende waerachtich verhael" het volgende: "Tselve is dan vooreerst zijn P. Ex. aenghegheven, de welcke dit voornemen goetgevonden en favorable brieven aan de Heeren Staten van Hollandt en Zeelandt geschreven heeft, en haar Edelheden sulcks oock goetvindende, hebben goetwillichlyck daerinne gheconsenteerd en de stadt Dordrecht benoemt, om de Synodum aldaer te houden, last ghevende enen Predicant, noch in leven synde, de Synodum ofte vergaderinghe teghen het beghin Junii Anno LXXVIII, doen naestcommende uit te schryven." 1.

1. Geheel onjuist is dus het beweerden van BRANDT (*Historie der Reformatie* 1. bl. 603), dat "deze Synode sonder wettelyk verlot der Heeren Staten gehouden is." Op zijn voetspoor beweert ook Dr. LECHLER, "*Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation*," dat zij gehouden is 'ohne Erlaubniss der Generalstaten.'

Op welke predikant de keuze der Staten is gevallen, is niet bekend, doch het is niet onmogelijk dat GASPAR VAN DER HEYDEN de door hen aangewezen persoon geweest is; immers reeds de 5de Februari 1578 werd hij, naar TE WATER ons meldt, "door de Classis gelast naar Holland te reizen, ter bevordering van de Nationale Synode, doch de 6den werd die reis uitgesteld wegens Don JOHAN's invallen en de 'beroerden staat.'" 1. Het is echter even goed mogelijk, dat hij die reis slechts moest ondernemen, om de belangen der classis, die hij vertegenwoordigde, in Holland te behartigen. De 2den Juni nam de Synode een aanvang. Tot haren voorzitter werd PETRUS DATHENUS verkozen. Deze, des tijds predikant te Frankenthal, was afgevaardigde van de Overlandse classis en kreeg van de Paltzgraaf JOAN CASIMIR een credentiebrief mede, waarin deze "seinem Kirchendiener und lieben getreuen

1. *Reformatie van Zeeland*, bl. 103. Op het einde van Januari was het leger van Don Juan uit Namen opgetrokken, terwijl de Prins zich nog te Brussel bevond, en de 1ste Februari had PARMA de Staatse troepen bij Gemblours geheel vernietigd, welke overwinning door de verovering van verscheidene

kleinere steden gevolgd werd. MOTLEY page 208. Wellicht vreesde men toen voor een inval in Zeeland en begreep een gunstiger tijdstip te moeten afwachten.

2. Hiertoe behoorden volgens het 10de Artikel der Synode van Emden: "Beide de Franckfortsche gemeeynten, die Schoonausche, die Franc tot Hcydelbergh, die Franckenthaalsche ende die van St. Lambert." HOOYER, Oude Kerkordenimgen. bl. 132.

PETRO DATAENO" verlof gaf de Synode bij te wonen. 1.

De reden waarom hem het voorzitterschap werd opgedragen, is niet moeilijk te gissen. Allereerst mogen wij daarin zien een eerbetoning aan de Overlandse classis gebracht, en een soort vergoeding voor de wijze waarop men haar, die de Synode had moeten samenroepen, was voorbijgegaan, doch het was ook een hulde, die men aan DATHEEN zelve bracht, die in die dagen en om zijnen ijver én door zijn geschriften, algemeen bekend en geacht was. 2.

De ereplaats na de praeses, die van assessor, werd, en te recht, aan VAN DER HEYDEN toegekend, die de beide vorige Synoden geleid, en in het beschikken van zulk een werkzaam aandeel gehad had. Onder de overige vier en twintig leden, die in de vergadering zitting hadden, merken wij ook TAFFIN en ARNOLDUS CORNELII op; deze laatste bekleedde er de waardigheid van scriba. - In deze Synode is herzien hetgeen in de beide vorigen was vastgesteld, zodat wij hier dan ook dezelfde beginselen als vroeger aantreffen, terwijl enige bepalingen breder uitgewerkt en anderen soms een weinig veranderd zijn. Uitvoerig is behandeld al wat op de "regering der kerk" betrekking heeft, en sommige bepalingen die daarbij gemaakt

1. H.Q. JANSSEN, PETRUS DATHENUS, Een blik op zijn laatste levensjaren, vooral op zijn twistzaak met ORANJE, bl. 2. De credentiebrief van de Paltsgraaf is te vinden in hetzelfde werk, bl. 103.

2. Men vergelijke wat Dr. TER HAAR aanmerkt in zijn "Specimen historico-theologicum PETRI DATHENI vitam exhibens" p. 69: "Haud prorsus improbabile est habendum, hujus Synodi socios de tali viro, qualem se in Germania practitarat DATHENUS, sperasse fore ut ille, prae ceteris, jura Ecclesiae ac libertatem antistitum adversus politicis, GULIELMUM imprimis strenue propugnaret."

werden doen ons duidelijk zien, hoe ook deze Synode getracht heeft de kerk vrij te houden van een invloed der Magistraten, die verder ging dan het verlenen van handhaving en ondersteuning, 1.

De 22sten Juni werd aan Aartshertog MATTIAS en de Raad van State een gedenkwaardig verzoekschrift ingediend, "par les habitans des Pays-Bas' protestants vouloir vivre selon la réformation de l'Évangile" hetwelk de 7den der volgende maand werd gevolgd door een tweede, eveneens gericht, "à Son Altêze et Messieurs du Conseil d'Etat, par les protestans, sur le fait de l'assurance en l'exercice de l'une et de l'autre religion." Daarop stelde de Prins VAN ORANJE het ontwerp van Religievrede op, dat in naam van de Aartshertog en de Raad van State uitgevaardigd, de 27ste AUGUSTUS te Antwerpen werd afgekondigd.

1. HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 140. Dit blijkt o. a. daaruit, dat geen woord gerept wordt van aan de overheid toestemming te vragen tot het houden van grote kerkvergaderingen. De tweede particuliere vraag luidt: "Of de Articulen des Synodi moeten van de Magistraat bevestigd worden?" Hierop is geantwoord "dat men aen de Magistaat versoecken zal, dat sy haar autoriteit gebruyke tot uitvoeringhe der Articulen wanneer dat sulcks nodich sal syn, tot welck een eynde twee personen sullen bestemt worden, die het selve met Requeste aen de Ed. Heeren Staaten versoecken." Werkelijk is deze Kerkordening door twee predikanten aan de Staten van Holland en Zeeland gepresenteerd, "dwelck alst geschiede, so syn de Heeren Staaten metter presentatie tevreden gheweest, segghende in effect, als haar E.E. die begheerden te sien, souden sy die dan wel vereyschen." "Cort, eenvoudich ende waerachtig verhaal," bl. G. Men ziet, de Staten hielden de eer aan zich.

Het is de vraag of de Synode van Dordrecht enig aandeel gehad heeft aan het indienen van de bovengemelde verzoekschriften. Bij BOR, 1. die de beide rekestten in hun geheel mededeelt, vinden wij daaromtrent niets, doch HOOFT (2) en na hem BRANDT (3) melden, *dat het met de toestemming* der Synode geschied is. Mr. GROEN VAN PRINSTERER schrijft: "le 22 Juin les Réformés (déterminés, à ce qu'il parait, *par l'avis du Synode de Dordt*, présidé par DATHENUS) présentèrent leur première requête, et déjà quinze jours plus tard une seconde à l'Archiduc et au (Conseil d'Etat." (4) Laat ons zien wat hiervan zij. In de zomer van 1581 werd er een Generale Synode te Middelburg gehouden. Deze achtte het een harer verplichtingen te trachten het geschil bij te leggen, dat sedert 1578 tussen de Prins VAN ORANJE en DATHENUS was ontstaan, en om de zaak nauwkeurig en naar eis te behandelen,

1. Oorspronk der Nederlandse Beroerten, XII, fol 37.

2. Nederlandse Historiën XIII, bl. 680: "Tot Gent quam men bij vier, vyf, zeshonderden teffens aan verscheyden oorden te hoop; met zo luttel ontzichhs, oft het oopentlijk veroorloft geweest waar. Neemende de loop van dagh tot dagh toe; behaaghden hun eyndlijk hunne menight en midlen zo wel, dat men zich verstoutte vrije oeffening te verzoeken; op aanraaden der genen, dien 't alleens was in wat wyze zy hunnen Godsdienst vorderden. Ik zoude gelooven, ook luyden daaronder geweest te zyn, die enen afkeer hebbende van de arghernis der daatlykheit, daar 't anders naa uit zagh, liever dezen wegh ingingen. 't Zelfste werd goedt gevonden, by een der Nederlandse, Hooghduytsche en Walsche, zo inheemsche als uitheemsche kerkenvergaadring, aangevangen tot Dordrecht de tweeden van Zoomermaandt."

3. Historie der Reformatie I, bl. 603.

4. Archives de la Maison d'Orange Nassau, VI page 386.

werden alle getuigen door haar gehoord, die daarover enig licht konden verspreiden. Ook het oordeel van VILLIERS 1. werd gevraagd, de bekenden hofprediker en Raad van Prins WILLEM, en deze schreef een merkwaardige brief aan de Synode terug, waarin o. a. De volgende woorden voorkomen: "Quant au faict de Monsieur DATHENUS, j'ai tousjours esté marri de veoir le train que ces affaires prenoient, et s'il lui eust pleu croire des le commencement le conseil que Messieurs EYDANUS, TAFFIN et moi lui donnions, *qui estions élus avecq lui par le Synode de Dordrecht pour la requeste*, il se fust tenu en Anvers, et ne fussent pas ensuivi tant de mauls, etc." 2.

VILLIERS spreekt hier van het najaar van 1578, toen DATHEEN zich tegen de begeerte van de Prins naar Gent had begeben. Wij horen hier dus van hem het hoogst belangrijk bericht, dat de Synode van Dordrecht hem met DATHEEN, VAN DER HEYDEN en TAFFIN had verkozen om het rekest, waarmede niets anders dan het verzoekschrift voor de Godsdienstvrede kan bedoeld zijn, aan de Aartshertog aan te bieden. Dit stemt overeen met hetgeen wij bij TE WATER lezen, dat namelijk GASPAR VAN DER HEYDEN na het einde der Synode, op haar bevel naar Antwerpen is gereisd, hoewel deze schrijver blijkbaar niet wist met welk doel dat geschied was. 3 TAFFIN, die ook op de Synode aanwezig was, was destijds predikant

1. PIERRE L'OTELEUR, Heer van Villiers en Westhoven. Hij was hoogstwaarschijnlijk de steller van de beroemde tweede apologie van de Prins VAN ORANJE.

2. H. Q JANSSEN, PETRUS DATHEHUS, bl. 120.

3. J. W. TE WATER, Reformatie van Zeeland, bl. 404.

bij de Waalse gemeente te Antwerpen, en VILLIERS zelf, die deze kerkvergadering niet heeft bijgewoond, bevond zich met de Prins in diezelfde stad. Wij zagen dat het eerste rekest werd aangeboden de 22sten Juni. In dit belangrijk stuk werd als het enige middel, om "tot een goede enigheid te komen, alle quaed vermoeden weg te nemen en

alle mistrouwen uit te blusschen" aanbevolen, de Protestanten de "vrije oeffeninge der Religie" toe te staan en beide gezindten (Roomsen en Onroomsen) zooveel mogelijk met gelijke rechten te begiftigen. Met klem van redenen en door tal van voorbeelden, aan andere volken en staten ontleend, wordt aangetoond dat twee verschillende godsdienstvormen zeer wel in een land naast elkander kunnen blijven bestaan, en dat het slechts is om hunne tegenstanders te beter ten onder te kunnen brengen, dat vele roomschgezinden dit voor onmogelijk houden. "Dat het U dan believe," aldus eindigen de supplianten, "mitlijden te hebben over die, welke hen tussen uwe armen begeven hebben, en naest God van niemand anders verlichtinge verwachten dan alleen van U. Maekt daerom dat door een heilige Wet van vergevinge en vergetinge alle saken voor henen geschied ter eender en ter ander sijden begraven werden, also dat namaels niemand ondersocht noch beswaert werde om enige saken, die uit oorsaken van der verscheidenheid der Religiën geschied zijn. So sullen de Protestanten beloven hen allen redelijke conditiën te onderwerpen, ja dat se die onverbrekelijk sullen houden, dat het uwer Hoogheid believe sal voor te stellen en dat sy daarvan sulke versekeringe geven sullen die men vinden sal hen mogelijk te wesen." Het tweede rekest bevatte hoofdzakelijk een ontwerp van maatregelen, welke dienstig zouden kunnen zijn, om enen mogelijken Godsdienstvrede door beide partijen ongeschonden te doen bewaren, terwijl de schrijvers aan het slot beloofden "aen enige Princen en grote Heeren te suppliëren, dat het hen believe voor haar getrouwigheid te verantwoorden, de welke sy ook verhoppen te verkrijgen."

Het antwoord op deze beide rekesten was, gelijk wij reeds opmerkten, het ontwerp van **Religievrede door Prins WILLEM** opgesteld, dat na langdurige beraadslagingen aan het oordeel der verschillende gewesten onderworpen werd. Wanneer wij de verschillende punten, waaruit dit merkwaardig stuk bestaat, nauwkeurig nagaan, dan treft het ons terstond, dat daarin in hoofdzaak juist datgene aan de Protestanten wordt verleend, waarom zij in hunne verzoekschriften hadden gebeden. Alle mishandeling, ter zake van de religie sedert de Gentse vrede bedreven, zoude vergeven en vergeten zijn; elkeen zoude aangaande de twee religiën vrij en vrank mogen blijven, en God dienen naar het verstand hem gegeven. Overal waar honderd huisgezinnen van de een of andere gezindte vrije openbare godsdienstoefening begeerden, zou die worden toegestaan, terwijl men in het begeven van ambten niet op gezindte, maar slechts op bekwaamheid letten zoude. 1.

Men mocht dus verwacht hebben dat deze Godsdienstvrede, althans door de Protestanten, met vreugde en dankbaarheid zoude zijn ontvangen, doch het tegenovergestelde had plaats.

1. Men zie het gehele stuk bij E. VAN METEREN, Historie van de Oorlogen en de Geschiedenissen der Nederlanderen, Bitg. 1750, Dl. III, bl. 169 vgg.

Terwijl de Roomsen er niet van wilden horen, omdat men volgens hen de kettters te veel had toegegeven en het gehele ontwerp tot schade van hun heilig, oud, katholiek geloof moest verstreken, beweerden juist de Gereformeerden, dat zij te weinig hadden ontvangen en "dat Gods eer niet bevorderd werdt, waar men openbare afgodendienst toeliet." 1.

En wat was het oordeel van DATHEEN? In zijn verantwoording verklaarde hij zes jaren later, "dat hij noyt in der Schrift ofte Kerkelijke Historiën gelesen hadde, dat enig Christelyck Potentaet die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom opgericht hadde, off dat 't selve met goeder conscientie geschieden conde," 2. en hij verzette zich dan ook met de grootste heftigheid tegen de invoering van dien Godsdienstvrede

te Gent. Van DATHEEN verwondert dit ons niet; wij kennen zijn karakter en het zou eerder onze bevreesding opwekken, indien hij met de Godsdienstvrede had ingestemd, doch hoe is dit gedrag te rijmen met het feit, dat hij deel uitmaakte der commissie, die het verzoekschrift tot invoering van dien zelfden Godsdienstvrede moest indienen? Ziedaar een duister punt dat enige opheldering eist.

1. "On en était venu au point, oh tout nuit et rien ne profite. L'exaltation, de part et d'autre, ne permettait plus les termes moyens. Également en horreur à la plupart des Catholiques et des Réformés, le projet ne put être momentanément admis que la ouï, se trouvant à peu près en forces égales, on désirait une Trêve, pour avoir ensuite plus de chances de succès. GROEN VAN PRINSTERER, Archives, VI page 389. Dit laatste had bij voorbeeld te Antwerpen plaats.

2. Verantwoording van PETRUS DATHENUS, antwoord 17, bij 's GRAVEZANDE, Tweehonderdjarige Gedachtenis van het Synode te Wesel, bl. 156.

De Prins VAN ORANJE had sedert lang gewenst enen Religievrede tussen Rooms en Onrooms tot stand te brengen; zijn doel was steeds geweest ook voor deze laatsten volkomen vrijheid te verkrijgen en het recht van in het openbaar hunnen godsdienst te plegen hun toe te staan; doch hij had de tijd voor dusdanige bepalingen nog niet rijp bevonden. Thans, nu de spanning tussen de beide gezindten overal vermeerderde, begreep hij dat er gehandeld moest worden en stelde zijn ontwerp op, om daardoor zo lang mogelijk de vrede in de reeds zo fel geschokte provinciën te bewaren. 1.

Hij wist echter dat zijn voorstel niet aangenaam zoude wezen aan de Aartshertog, die dan ook moeite schijnt gedaan te hebben om de uitvoering er van te verhinderen, 2 en begreep daarom dat het niet ondienstig zijn zoude indien hij gesteund werd door de Gereformeerden, die in een rekest MATTHIAS om datgene zouden verzoeken, wat hij, Prins WILLEM, voornemens was hun aan te bieden. Ik aarzel dan ook niet als mijn overtuiging uit te spreken dat deze beide verzoekschriften *niet van de zijde der*

1. Men vergelijk GROEN VAN PRINSTERER, ARCHIVOS, VI page 391. "S'il proposa entre les deux Religions un accord, ce fut parceque, cédant à la force et sans se faire illusion, il désirait retarder, aussi longtemps que possible, le choc désormais inévitable des fureurs civiles."

2. "Quidam dicunt, MATTHIAM et eos, qui sunt ipsius factionis, maxime impedire ne ea libertas in religione concedatur." En verder: "Austriaca factio id impedit, quantum in se est, ita ut multi jam existiment ideo praecipue in eas regiones venisse Archiducem, ut purioris religionis progressum impediatur." Lettres de LANGUET. Zie GROEN VAN PRINSTERER. Archives VI, page 387.

kerkelijke afkomstig zijn, doch in de naaste omgeving van de Prins VAN ORANJE zijn opgesteld. Vragen wij dan nu naar de opsteller zelven, zo vestigt zich onze blik terstond op VILLIERS.

Hij, later de schrijver der beroemde apologie, was volkomen voor die taak berekend, terwijl wij mogen aannemen dat PHILIPSVAN MARNIX mede een belangrijk aandeel in het opstellen der rekesten zal hebben gehad. Dat bijbrengen van voorbeelden uit vreemde staten en godsdiensten, dat wij in het eerste rekest aantreffen, en waarop ik reeds met een enkel woord wees, is geheel naar de wijze van doen van deze laatste, terwijl wij bovendien nog de aandacht kunnen vestigen op het feit, dat MARNIX onlangs van de rijksdag te Worms was teruggekeerd, en onder de steden, die tot voorbeeld moesten strekken van het door de schrijvers betoogde, ook Worms wordt aangetroffen. Bovendien, het tweede verzoekschrift met zijn menigvuldige wettelijke bepalingen verraadt een hand, die zich op dat gebied te huis gevoelt, terwijl Wij sommigen van die bepalingen, in hoofdzaak althans, in het ontwerp van de Prins terugvinden.

Waarschijnlijk is dus, naar de wens van Prins WILLEM, door VILLIERS de Synode aangezocht enigen harer in vloedrijkste leden te willen afvaardigen tot het aanbieden van een rekest aan de Aartshertog, waarop, gelijk wij zagen, de keuze van drie hunner volgde, de Praeses, de Assessor en enen vertegenwoordiger der Waalse kerken. Ofschoon de Synode het rekest zelf waarschijnlijk niet in handen heeft gehad, maar de commissie dat bij hare aankomst te Antwerpen 1. gereed gevonden heeft, zal zij toch

1. Men vergelijkte: "Vie de MARNIX DE SANTE ALDEGONDE, par THÉODORE JUSTE, page 56.

met de hoofdinhoud wel bekend zijn geweest; wij kunnen immers niet veronderstellen dat zij afgevaardigden zou gezonden hebben tot het indienen van een verzoekschrift, waarvan zij niet wist wat het inhield. Wellicht heeft DATHEEN terstond te kennen gegeven dat hij met de inhoud niet instemde; dit zou verklaren, waarom wij hem de 22sten Juni, dag waarop het rekest werd aangeboden, nog in Dordrecht vinden, waar hij het Avondmaal bediende, 2 terwijl hij eerst enige dagen later naar Antwerpen vertrokken is. 3.

Dat niet alle leden der Synode er evenzo over dachten als hij, blijkt uit een brief van JOHANNES CUBUS, de tweeden scriba dier vergadering, de 29sten Juni 1578 uit Antwerpen aan ARNOLDUS CORNELII te Delft gericht, waarin wij het volgende lezen: "Op onse overghegheven requeste verwachten wij goede antwoorde,

1. Daar het rekest zeer lang is (het beslaat ongeveer 8 kolommen folio bij BOS) en reeds vier dagen na het scheiden der Synode werd ingediend, is het niet waarschijnlijk dat het na aankomst der commissie te Antwerpen nog vervaardigd is. Men zou ook kunnen aannemen, dat VILLIERS het gehele rekest aan de Synode heeft gezonden, opdat deze van de inhoud kennis name, doch dan blijft het hoogst vreemd, dat met geen enkel woord daarvan in de Acta dier vergadering wordt melding gemaakt.

2. Dr. SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, I, bl. 181.

3. Terwijl DATHEEN in Antwerpen vertoefde, schijnt hij zich ook niet naar de begeerte der overigen gevoegd te hebben, blijkens hetgeen VILLIERS verder in zijn boven aangehaalden brief schrijft: "mais des lors" (nl. bij zijn komst in Antwerpen) "il commença a suivre son conseil et mespriser celui de ses frères, ce qui a continué jusques à la fin, qui ne m'a guères esté agréable." H.Q. JANSSEN, PETRUS DATHENUS, bl. 12

ja sij sullen ghedwonghen sijn goede antwoorde te gheven, wt dien dat sij enighe beroerte vreesen wt oorsake van de groten toeloop totte predicatien. De selve onse requeste wordt nu ghedruct ende verhope v. 1. corts een cotype of twee te seynden". 1.

Heeft deze zaak ons enigszins lang bezig gehouden, het was, omdat ik helder de grote belangrijkheid wilde doen uitkomen van de taak der commissie, waarvan GASPAR VAN DER HEYDEN een deel uitmaakte. Zij toch baande door het indienen van het rekest de weg, waarop Prins WILLEM straks met zijn ontwerp van Religievrede zou kunnen voortgaan.

Deze zijn bemoeiingen omtrent de Synode van 1578, met hetgeen daaruit voortvloeide, behoren tot de merkwaardigste werkzaamheden van VAN DER HEYDEN in de jaren van zijn verblijf te Middelburg. Onder hetgeen hij in deze stad zelve voor het belang der Kerk deed, verdient vooral onze aandacht zijn verzet tegen de Doopsgezinden, waartoe hij zich gedurende al de tijd, dat hij het leraarsambt aldaar waarnam, geroepen achtte. Ik wens al die gelegenheden, waarbij zijn naam in betrekking tot hen genoemd wordt, achtereenvolgens te behandelen, daar zij te zeer verspreid zijn en aan de anderen kant ook weder te nauw samenhangen, om iedere keer chronologisch in zijn levensbeschrijving te kunnen worden ingevlochten.

 1 Werken der Marnix-Vereniging III. III. (Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen) bl. 8. Uit dezen zelfden brief blijkt nog ten overvloede dat DATHEEN en VAN DER HEYDEN zich toen te Antwerpen bevonden, daar wij in het "post-scriptum" lezen: "Dominus DATHENUS et CASP. HEYD. te salutant."

Reeds spoedig na de overgave van Middelburg aan de Prins VAN ORANJE in de aanvang van 1574 waren, gelijk wij zagen, vele Gereformeerden daar weder binnengestroomd, en met hen natuurlijk ook een menigte uitgewekenen van andere gezindten, die vrijheid in de nu voor hen veilige stad kwamen zoeken. Doch een onbepaalde vrijheid van godsdienst behoorde niet tot hetgeen mogelijk of oorbaar geacht werd in de zestiende eeuw, en zo geschiedde het dan ook dat de Calvinisten, die toen de sterkste aanhang in Middelburg hadden, spoedig andere gezindten, met name de **Doopsgezinden**, begonnen te belemmeren en, kon het zijn, uit hun stad te weren. Men was altijd bevreesd dat het met hen nog eens "op sijn Munsters" mocht toegaan, en achtte hunne weigering om de eed af te leggen gevaarlijk voor de Staat als een mogelijk deksel der leugen, terwijl hunne weigering om de wapenen te dragen diegenen verbitterde, die hun leven veil hadden voor de verdediging van het vaderland. 2 Wij moeten dus niet voorbijzien, dat niet altijd onverdraagzaamheid of

 1. Vgl. De notulen van de Middelburgschen kerkenraad van 31 Maart 1574, waar wij o. a. lezen: "Dagelicx siende de grote menichte der Wederdooperen, die dagelicx openbaerlic inder stadt quamen,..... soo was verordeneert, dat men (uit compassie van der lieden sielen, oock uit vreesse, oft op syn Munsters mocht toegaan) met requeste de Magistraet soude waerscuwen...." etc. Zie F. NAGTGLAS, de Kerkenraad der Neder-Duitse Hervormde Gemeente te Middelburg, tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten, van 1574-1608, opgenomen in de Bijdragen tot de Oudheidk. en Gesch., inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen, VI, bl. 240. Aan dit belangrijk stuk ben ik vele der nu volgende bijzonderheden verplicht.

2. In 1578 dienden de gilden van Middelburg een verzoekschrift in bij de Magistraat, waarin zij klagen over de vrijstelling der Doopsgezinden van de wacht, en ijveren tegen "die voorgewende heiligheit van seeckere ingesetenen, die sich aen 't wacht houden onttrecken." F. NAGTGLAS, a. w. bl. 241.

haat tegen andersdenkenden de grond was van de vervolging, tegen hen ingesteld, en waar wij mannen als TAFFIN, VAN DER HEYDEN, ja zelfs MARNIX VAN ST. AIDEGONDE tot harde maatregelen tegen hen geneigd zien, moeten wij de drijfveer, die hen daartoe aanzette, elders en dieper zoeken.

Wij kunnen ons ook begrijpen, dat deze mannen bevreesd waren beginselen te zien zegevieren die, consequent doorgevoerd, de gehele Kerk, op zooveel bloed en tranen gegrondvest en hun zo dierbaar, te gronde moesten richten. Reeds in Maart 1574 werd door de kerkenraad van Middelburg het vermoeden geuit, dat er vele Doopsgezinden in de stad moesten zijn, daar er veel meer kinderen geboren dan gedoopt waren, en in Mei staken er zeer velen uit Engeland naar Walcheren over, daar zij door Koningin ELIZABETH uit haar rijk waren gebannen. 1.

De 22sten Augustus van dat zelfde jaar schreef dan ook VAN DER HEYDEN aan CORNELII: "Auditorium nostrum Middelburginum paulatim quidem augetur, verum non ex sententia. Gravantur cives insolentia militum plus satis, ita ut multi indies

1. Op het vernemen van de tijding, dat er een "scip vol Wederdoopers" in aantocht was, begaf zich GELEIN D' HOORNE (de predikant van Middelburg) met een ouderling naar de Magistraat, "biddende dat die Heeren in desen toesaghen, dattet ons op geen Munstersche murderie uitquam, maer dat sy, soo met de eedt, als met andere middelen, de secte bedwongen." NAGTGLAS, a.w. bl. 242.

nostrorum fratrum revertantur in Angliam, et interea locus impletur Anabaptistis." 1. Anderhalf jaar later was de toestand nog niet verbeterd, blijkens hetgeen hij toen aan zijn vriend schreef: "Status nostrae Ecclesiae mediocriter est; Anabaptistae indies fiunt audaciores." 2.

Zeer dikwijls treffen wij de naam van GASPAR VAN DER HEYDEN, in de notulen van de kerkenraad van Middelburg met betrekking tot de Doopsgezinden aan, hetzij om hen te vermanen en te bestraffen, hetzij om bij de stedelijke regering enige maatregel ten hunnen opzichte doorgevoerd te krijgen. 3.

Een voorname rol speelt hij bij de behandeling der zaak van HENDRIK VAN HENSBERGEN, een onrustig man, die, van Antwerpen afkomstig, zich te Middelburg aan de zg. *Voetwassers* (ene afdeling der Doopsgezinden) aansloot en de gemeente "seer perturbeerde," doch zich later met de Gereformeerden verzoende, en vele jaren achtereen het predikambt bij deze kerk waarnam. Verscheidene malen werd hij door VAN DER HEYDEN "vermaent," totdat hij eindelijk betuigde "dat het hem leet was, dat het met hem soo verre ghecomen was." Hij beloofde "van nu voortaan niemand meer ontrust te maken, maer het woord Godts te onderzoeken ende so het meughelyck is, hem met de ghemeinte te versoenen." Hij schreef een schuldbelijdenis, en werd de

1. Bijlage B, N° 6.

2. Brief van 23 Maart 1576. Bijlage B, N°. 13.

3. zo bv. 26 Juli 1575. "Dewyl dat bet ergherlick is, dat men Mr. GERMAIN, een openbaeren Wederdooper, laet schole houden, is goet gevonden, dat men dese saek metten eersten HUGO JOOSSE sal aengheven, hem biddende, dat hij dit inden Raet wilde voorstellen; dit is Mr. JASPER opgelegd." NAGTGLAS, a. w. bl. 244.

17de November weder bij de Gereformeerde gemeente aangenomen. 1. TE WATER vermeldt, dat aan VAN DER HEYDEN in Middelburg, onder "andere zaken van gewicht", ook het "houden van een gesprek met de Wederdoopers" werd oppedragen. 2.

In de Kerkenraadnotulen van het einde van 1577 en het begin des volgenden jaars vinden wij daaromtrent meer. Wij lezen daar: 2. "Dewijl dat CRYNTGEN verclaert heeft, in teghenwoordigheit van Wederdooperen, dat sy ongherust was in 't stuk der menswerdinghe CHRISTI, daerover sy de dispute begheerde te hooren, tot haerder gherusticheit tussen ons en deselve Wederdoopers, waarmede de Dopers wel te vrede syn, ende presenteren sulx te doen, als't CRYNTGEN begheeren sal, so is verordent, dat dese dispute uitgesteld wert tot naer het anstaende Nachtmael, ende dan sal Mr. CASPAR de dispute wtvoeren, in 't bijwesen van Mr. JAN SEU, MICHIEL PANEEL, JEREMIAS ACKERMAN en JACQUES VAN BERTHEM, met nog twee andere broederen van buten der consistorie, te wetene CORNELIS CLAESSE ende ANTONIE BOLLAERT. Item is goet ghevonden, dat tot dese dispute ghenomen wert enen notarius, die de redenen van beider syden getrouwelick opschryven sal. En is daertoe verordent Mr. RYCHARD VAN VARENT."

1. F. NAGTGLAS, a.w. bl. 249.

2. Reformatie van Zeeland, bl.403.

3. Notulen van 18 Dec. 1577. Zie NAGTGLAS, a. w. bl. 250. "CRYNTGEN" is zekere CRYNTGEN JANS. VAN ESSEN, "lakencooperster in de langhen delft."

Dit dispuut heeft echter niet plaats gehad. Na vele onderhandelingen is men wel de 4den Januari 1578 tezamen gekomen, maar nadat de Doopsgezinde leraar HANS BOSSCHAERT (Ook HANS DE WEVER genoemd) een "predicatie" gedaan had, "heeft HEYDANUS, veel dynghen opghetkent hebbende, de leeraer ghepresenteert, van de menswerdynghe ofte ander puncten, die de leeraer valschelycke gheleert hadde, te disputeeren, present een of twee notaryen 't welck de leeraer gantsch afgheslaghen heeft, alleen bereyt synde, sonder notarius ofte ander ghetuyghen te verantwoorden wat hij daer gheleert hadde. Allegeerende seecker waerschouwuynghe van de hooghe overheyt, van gheen gherucht ofte beroerte te maken. Somma niet te willen disputeeren, ten ware van de overheyt gheconsenteert of verordent."

Nadat men verlof van de overheid gevraagd en verkregen had, om gedurende drie dagen te disputeeren, in 't bijzijn van "2 notariën, die alles soudent opteekenen" werden de Doopsgezinden weder daartoe aangezocht, maar zij weigerden, bij monde van bovengemelden BOSSCHAERT. Van dit verzoek en deze weigering werd door de notaris VAN VARENT acte opgemaakt, en "dewijl dat de Memmonyten niet af en hielden tot Syriczee, (Zierikzee) Andwerpe, en elders leughenen te stroyen, segghende dat de ministers der kercke tot Middelburgh niet en hebben durven jegens HANS BOSSCHAERT haeren Bisschop disputeeren, hoewel het van de overheyt toeghe laten was, so is goetghevonden, dat men copie van de handelynghe senden sal tot Syriczee, tot Andwerpe ende tot elders, opdat haere leughenen daerwt blycken moghen."

Hiermede eindigt de zaak van dit dispuut, en wij weten niet of zij later nog weer is opgenomen. Onnodig acht ik het hier verder al de gevallen met betrekking tot de Doopsgezinden te vermelden, waarbij VAN DER HEYDEN, hetzij alleen, hetzij in gezelschap zijner mededienaren, in de Middelburgse kerkenraadsnotulen voorkomt; zij zijn daarvoor niet belangrijk genoeg en komen meestal ongeveer op hetzelfde neder; liever wens ik thans een ogenblik stil te staan bij een brief, dien onze leraar in Maart 1577, naar aanleiding van hetzelfde onderwerp, van MARNIX VAN St. ALDEGONDE ontving. De stedelijke regering van Middelburg had de Kerk ijverig gesteund in haar pogingen, om de Doopsgezinden aldaar te bemoeilijken. zo had tegen het einde van 1576 de Magistraat dier stad hunne winkels doen sluiten, onder voorgeven dat zij door het weigeren van de eed de burgerlijke orde en de band der maatschappij verbraken, en alzoo niet langer als burgers geduld konden worden. Hierover dienden de Doopsgezinden een beklag in bij de Prins VAN ORANJE, die reeds de 26 Januari 1577 een gunstig antwoord daarop gaf en ordonneerde, dat de "Supplianten bij de Magistraet soudent mogen bestaan met haer jae in plaetse van eede, mits dat d' overtreeders van dien als eedbrekers ende meyneedigen soudent gestraft worden," terwijl zij weder hunne winkels mochten openen "ende neringe genieten, gelijk sy van te vooren gedaen hadden." (1) De predikanten behaagde deze handelwijze des Prins niet, gelijk zich laat denken, en zij deden hun uiterste best,

1. BRANDT, Hist. Der Ref. I. bl. 588.

om de zaak nog veranderd te krijgen. TAFFIN, die een opstel had geschreven ter bestrijding van der Anabaptisten onwil om de eed af te leggen, had er met de Prins en VAN DER HEYDEN over gehandeld. De eerste was echter niet te bewegen iets aan zijn besluit te veranderen, en zag ongaarne dat er tegen de Anabaptisten geschreven werd, de tweede keurde dit bepaald nodig, en had er bij TAFFIN op aangedrongen. 1.

In de vergadering der Staten van Holland en Zeeland, in Maart 1577 te Dordrecht gehouden, werd de zaak opnieuw met de Prins besproken, en uit de brief (hierboven gemeld) dien MARNIX de laatsten van die maand aan VAN DER HEYDEN richtte, zien wij dat de Prins bij zijn vroeger besluit volhardde, en de zachteren weg bleef verkiezen. 2. MARNIX bleef evenzeer bij zijn gevoel en achtte dat men hen, die de eed weigerden, niet als burgers moest beschouwen, doch de Prins had verschillende

1. Dr. C. SEPP, Drie evangeliedienaren, bl 46.

2. Zie de brief in de Oeuvres de PH. De MARNIX, Correspondance et Mélanges VIII, page 226.

3. Vgl. wat MARNIX schrijft: "Negotium Anabaptistarum heri, post acceptas tuas et TAFFINI literas, cum Principe illustrissimo tractatur, et comperi certa multo esse difficilium, quam sperabam: fecerat enim magnam mihi spem, cum essem Mittelburgi, excludendos esse civitate, qui sacramentum obire nollent, aut certe haud esse solenniter admittendos. Jam causatur, statui id non posse, nisi cum nova Ecclesiarum convulsione, propterea quod Ordines baud sint passuri legem ejusmodi praescribi, quam ex usu Reipublicae plane non esse statuunt: imo asseverat, hanc unicam fuisse olim causam, quamobrem consistoria in tantam invidiam apud Ordines venerint, ut prope abfuerit, quin senatus consulto facto penitus tollerentur. Jam denuo tandem rem agi, et quidem quo tempore non dublum sit ex pontificia farragine multos frigidam suffusuros. Omnino se existimare maxime id fraudi Ecclesiae fore. Hic ego, cum vehementer urgerem, politico ac civili praetextu posse rejici eos, qui omnis humanae societatis vinculum abrumpant, et simul adderem, quam grave ex hujusmodi decreto, et quidem per se impio, periculum et Reipublicae simul immineat et Ecclesiae, satis acriter respondit, affirmationem illis fore pro jurejurando: neque debere amplius urgeri, nisi una opera, et nos fateamur, aequum esse, ut a Pontificiis ad eam cogamur, quae conscientiae nostrae religio aversatur; neque plane consensuros passurosve esse Hollandos Borcales, ut id fiat.

Breviter, video vix quicquam in hoc negotio nos esse profecturos. Quid mihi certe eo dolet magis, quo magis video multorum piorum animos nescio quibus objectis importunis scrupulis ita exacerbari, ac prope dixerim vulnerari, ut minus bene velint iis, qui rem Ecclesiae pro suis viribus nituntur promovere, etc."

redenen, waarom hij weigerde de Doopsgezinden te vervolgen. Niet slechts omdat zij, waar zij weigerden zelve de wapenen op te vatten tot verdediging van het vaderland, hem meermalen met geld hadden bijgestaan, maar ook en vooral omdat hij een afkeer had van alle vervolging ter oorzaak van de godsdienst, en zeer vreesde dat men door op dezen weg voort te gaan, in plaats van het juk van het Pausdom, waarvan men pas was bevrijd, een nieuw juk zich op de hals zou zien geschoven, de heerschappij der bovendrijvende Kerk. 1.

1. Dat dit zo was, blijkt nog uit hetgeen MARNIX in deze brief er bij voegt, waar hij schrijft: "His vero in Ecclesiis, ecquid est vulgatius, ecquid pronius et magis in promptu, quam praecipuos quosque ex nobilitate atque Ordinibus viros, in plebe etiam infinitos, hoc uno nomine a nostris se continere coetibus, quod metuant novam jurisdictionis Ecclesiasticae jugum atque Imperium? Ipse Princeps, cum ad se venissem, per aliquot annos omnibus meis telis, hoc unum tamquam AJACIS objecit clypeum."

Men vergelijk vooral wat Dr J. J. VAN TOORENENBERGEN Schrijft in de inleiding op het 2de deel van PHILIPS VAN MARNIX Godsd. en Kerkel. Geschriften, naar aanleiding van diens "Ondersoekingende ende grondelycke wederlegginge der geestdrijvische leere, enz.": "MARNIX wist de Nederlandse Doopsgezinden niet zo scherp van de Wederdoopers te onderscheiden, als dat in onzen tijd geschied is door de rustige achtbare volgers van MENNO SIMONSZ. zelve. Prins WILLEM I, hun beschermer, ging in dezen toch ook meer met een wijze politiek te rade, dan dat hij dat onderscheid toen reeds zo helder vond." (a. w. bl. K.) En verder op bl. XX, naar aanleiding van het volgende, dat Jonkheer DE LYERE in zijnen openbaren brief aan de Staten-Generaal schrijft: "Ik kan zeggen, dat ik de eer gehad hebbe van tegenwoordich te wesen, daer over een volle tafel wijlen mijn Heere de Prince Hoger Ged. Deselve contrarie opinie" (op het punt van het bestraffen der ketters) "gedisputeerd heeft tegens myn Heere VAN ST. ALDEGONDE, denwelcken niet onbewust conde wesen, dat dese wyse van fortsich rigeur, de hy voorgeeft, niet ontfangen soude worden bij U. E.," schrijft Dr. VAN TOORENENBERGEN.

"Dit bericht heeft alle schijn van waarheid in zich zelf. Inderdaad was MARNIX, hoezeer ook getrouw handhaver van de Gentse Pacificatie en zelfs voorstander van de Godsdienstvrede, niet zo afkerig van alle uitwendige maatregelen tot beteugeling van leringen, die de godsdienst en de maatschappelijke

orde bedreigden, als WILLEM I. Deze was zijn tijd ook in dit opzicht vooruit. Hij hield het woord van Keizer MAXIMILIAAN II, dien hij ook in dit opzicht zijn vader mocht noemen, als staatsmaxime in al zijn consequentiën vast: "Nullam esse tyrannidem intolerabiliorem, quam conscientis velle dominari." Wat allengs ook in de Gereformeerde Kerk de leus werd: "Verbis, non verberibus, doctoribus non tortoribus," dat was in de 16e eeuw de overtuiging van zeer weinigen in Kerk en Staat. Dat zij, die als MARNIX VAN ST. ALDEGONDE (en wij kunnen er bijvoegen GASPAR VAN DER HEYDEN)""zooveel vervolging geleden hebben om hun geloof, die leer niet predikten, strekt hun tot onverwelkelijke eer, want het bewijst, dat zij hun overtuiging niet lieten leiden door hun belang."

Het is zeer te betreuren, dat wij de brief van GASPAR VAN DER HEYDEN, die dit antwoord van MARNIX uitlokte, niet meer bezitten, daar wij dan wellicht nog beter en uitvoeriger het gevoelen van dezen leraar met betrekking tot de Doopsgezinden zouden kennen, doch althans enigermate wordt ons dit gemis vergoed, door hetgeen wij in een zijner brieven van het jaar 1579, aan ARNOLDUS CORNELII gericht, lezen. 1.

MENSO ALTING 2. had hem een uitvoerig schrijven gezonden "aengaende de Wederdoperen, die van Emden t'Amsterdam dagelycks comen ende aenwassen," waarop de schrijver achtte dat men "sich in tijts behoorde te versien." 3.

Verder riep hij de hulp van VAN DER HEYDEN in, voor het geval dat er weder een godsdienstgesprek zou gehouden worden. Nadat VAN DER HEYDEN in zijn brief een gedeelte van dien van ALTING heeft weergegeven, gaat hij aldus voort:

1. Bijlage B, N°. 21. De datum ontbreekt, doch waarschijnlijk is deze brief op het einde van 1579 uit Antwerpen geschreven.

2. Deze MENNO ALTING was predikant te Emden en in meer dan een opzicht een merkwaardig man. Men vergelijkte over hem MEINERS Oost-Vrieslands Kerkgeschiedenis I, bl. 461-478.

3 "Amstelredamum hinc turmatim confluent nefarii homines et istam urbem invadere conabuntur, nisi prudenter et in tempore eis obviam eatur..... In Occidua Frisia non minus quam in Hollandia grassantur pestes istae, et quidem nomine oppugnante, nam magistratus quilibet eis permittit et ministri fere nulli sunt, qui eis se opponant; reete aut ego nihil video, aut isti homines in persequendis fidelibus, et Arrianos et Donatistas, quos per omnia imitantur, superabunt... Si igitur Ecclesiam conservatam et paratam cupimus, cogitemus fratres de legitimis mediis hosce furores compescendi et reprimendi, idque in tempore."

"Domini MENSONIS discours is noch veel langer, maer dit heb ick v. 1. willen afschryven, opdat v. 1. op de sake mach dencken ende v.l. meyninghe, deser saken aengaende, overschryven. So veel mij aengaet, ick achte, dattet noch alte vroeck is wederom te disputeeren, daer dese dispute (1.) noch so onlangs geschiet, ende noch yegelycken niet bekend is, datmen daerom wt derselver siet haar boosheyt; die niet gansch blint wil wesen, ende die doer deselve niet gesticht is, sal langsaem doer een nieuwe ter waerheyt gebrocht werden."

Van het nutteloze van het disputeren was VAN DER HEYDEN dus vrij wel overtuigd; hij had dat trouwers te Frankenthal in 1571 leeren inzien. Hij schrijft dan ook: "al disputeerde men 100 mael, so sal mense daerdoer niet hinderen connen, maer stouter maken, doch," voegt hij er bij, "salt niet schaden, dat men op middelen bedenckt, of mogelyck d'ouerheyt van Amsterdam sulcks begeert, dat men dan niet ongewapent sy." Het middel volgens hem, "om de secten alderbest te hinderen, is doer de eedt ende d'waken hen op te leggen, want daerdoer wordense in haer opiniën gequetst, ende vlytich toetesien, dat men haar leeraers weere, so vele als men can."

1. Het dispuut dat VAN DER HEYDEN hier op het oog heeft, had van 27 Febr. tot 5 Juni van het vorig jaar te Emden plaats gehad. Van de zijde der Gereformeerden was het voornamelijk MENSO ALTING die het woord had gevoerd, terwijl wij onder de Doopsgezinde colloquenten ook HANS

BOSSCHAERT aantreffen, dezelfde die, gelijk wij zagen, in het begin van dat jaar te Middelburg geweigerd had met VAN DER HEYDEN te disputeren.

Men vergelijkte hierover verder: MEINESS, Oost-Vriesl. Kerkgesch. II, bl. 11, vgg.

Verloochent VAN DER HEYDEN hier zijn Calvinistische gevoelens niet, evenmin is dit het geval, waar hij zich uit omtrent datgene wat de christen al of niet geoorloofd is. Wij weten dat de leraars van die dagen op dat punt gewoonlijk zeer streng waren, en dat vooral het dansen ten strengste door hen werd veroordeeld, zodat zij, waar zij konden, het zochten tegen te gaan. PHILIPS VAN MARNIX deelde hierin de overtuiging van VAN DER HEYDEN niet; in zijnen boven aangehaalde brief aan dien leraar bespreekt hij, na de zaak der Doopsgezinden te hebben afgehandeld, uitvoerig die van "het dansen" en verzekert dat hij zelf nooit de "choreas ac ludos modestos" heeft kunnen veroordelen, zodat hij dan ook, zo dikwijls de gelegenheid zich daartoe aanbood, door woord en voorbeeld daarvan te blijken heeft gegeven. 2.

Naar wij uit de brief kunnen opmaken, had VAN DER HEYDEN hem hierover geschreven en MARNIX beantwoordt enigen zijner tegenwerpingen. 3.

1. Bij de feestelijkheden, die bij gelegenheid van het huwelijk des Prinsen met CHARLOTTE DE BOURBON in Juni 1575 te Dordrecht plaats hadden, wordt bijzonder vermeld, dat dit "zonder danssen" geschiedde. GROEN VAN PRINSTERER, Archives V, page 226.

2. "Sane non possum videre," schrijft hij, "quid in illis choreis, quibus sineeris animi exhilarati candor, et quaedam hymenaeorum congratulatio declaratur, insit mali, si cum honestis matronis ac rirginibus ad citharae modulos, vel ambulatur, vel in gijrum curritur, saltaturve." Men ziet dat MARNIX niet alle dansen onvoorwaardelijk goedkeurt en over vele dansen van de tegenwoordige tijd een gestreng oordeel zou uitgesproken hebben.

3. "Ais tamen, haud probari posse saltationes hujus regionis ab exemplo veterum prorsus dissimiles. Ego vero contra censeo, nostras saltationes veterum saltationibus longe moderatiores graviusque, propter formam pie ae lioite usurpari Sed ais, meae gravitati saltationes haud convenire," etc.

Het laat zich horen dat velen zeer geërgerd waren over deze zienswijze van de groten Staatsman, doch deze verontwaardigt zich over die "impunitas eorum, qui quod Dominus non vetarit, pro sna auctoritate interdicit" en meent dat hunne "pracpostera gravitas sanctitasque, non longe a Pharisaeicis moribus dissidens," veel groter ergernis geven zal dan alle dansen der wereld. 1 "Tu tamen," aldus eindigt hij, "quaeso statuas, tuam ~rappraia~ longe omnium gratissimam, tum per se, quod a tuo candore ac pietate proficiscatur, tum etiam quod occasionem praebuerit apertius tecum disserendi de hoc negotio. Interim non desinam me quoad potero ita gerere, ut inter utrumque moderate ambulans, nemini offencilum praebeam."

Voor de kennis en van MARNIX en van VAN DER HEYDEN levert deze brief ons dus niet onbelangrijke bijdragen; waar hij aan de een zijde een merkwaardig getuigenis aflegt van de onbekrompen begrippen van de eerste, wijst hij ons tevens op de vrijmoedigheid en nauwgezetheid in beginselen van de laatste, terwijl hij ons weder gelegenheid geeft een blik te werpen in de hartelijke vriendschap, die deze beide grote mannen verbond.

1. "Imo vere plane eenseo, non modo nullam esse in hac importuna morositate, et revocata ad humanae opinionis placitum censura, aedificationem, sed incredibile etiam scandalum. Ut enim omittam reliqua, vix dici potest quantopere ipse Princeps offensus fuerit, ubi audivit, non potuisse honestis choreis nuptias sine reprehensione et virgula censoria decorari: cum constet, et LUTHERUM et MELANCHTONEM et infinitos alios viros pios ac bonos haud refugisse saltationem."

Wij hebben GASPAR VAN DER HEYDEN te **Antwerpen** achtergelaten, waarheen hij, gelijk wij zagen, op het einde van Juni 1578 door de Synode Generaal was afgevaardigd.

Reeds in April van datzelfde jaar was, na een verzoek van de Antwerpse gemeente aan de classis van Walcheren om een of twee dienaren gedurende enige tijd ter leen te mogen ontvangen, VAN DER HEYDEN aangewezen om dien liefdedienst te vervullen, doch daar hij zo spoedig naar de Synode zou moeten vertrekken, had men een ander in zijn plaats gezonden. Wij kunnen ons voorstellen, dat de Antwerpse gemeente hem thans, nu hij in haar midden was, niet zo spoedig wilde laten gaan, en hij zelf zal ook met vreugde hebben medegewerkt aan de opbouw dier gemeente, die hij onder zo verschillende omstandigheden, meer dan elf jaren te voren, had moeten verlaten.

Hoe was het haar gedurende die tijd gegaan? Niettegenstaande de strenge maatregelen van ALVA, bleef de gemeente onder 't kruis te Antwerpen, gedurende de jaren van zijn schrikbewind, toch in leven, ofschoon zij natuurlijk een kommervol bestaan leidde, en haar leden niet dan met de grootste omzichtigheid konden tezamen komen.

1. J. W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl 403. Vgl. ook een brief van DENIS NIYT, "uijt name van de dienaren, ouderlinghen ende diakenen der ghereformeerde kercke CHRISTI binnen Antwerpen," de 21 Mei 1578, waarschijnlijk aan de Delftsche gemeente gericht, waarin zij weder om enen predikant verzoeken, daar de broeder hun door de classe van Walcheren "voor enen tijt van dry weken gheleent" weder moest vertrekken, zodat zij in groten nood zaten, te meer daar een hunner eigene predikanten, JOHANNES CUBUS, die door VAN DER HEYDEN uit Engeland voor hen was medegebracht, ook naar de Synode was afgevaardigd, en zij dus bijna niemand overhielden. Werken der Marnix Vereniging, III, III, (Bescheiden aang. De Kerkherv. in Vlaanderen) bl. 5.

Van 26 April 1573 is ons een brief bewaard, welken "de ouderlingen ende diakenen der kercke Christi onder 't Cruijs" aan de kerkenraad te Emden zonden, en waarin zij om andere predikanten verzochten, daar de hunnen te zeer bekend waren geworden. Om dezelfde reden veranderden zij ook het zegel, dat zij tot nu toe gebezigd hadden, in een dat uit een lelie in het midden der doornen bestond, met het opschrift: "Gelijk een lelie onder de doornen, Cant. 2." 1. Langzamerhand was de gemeente, vooral door het vertrek der meer gegoede leden, zóó verarmd, dat zij in Juli 1576 nogmaals een brief aan Emden moest richten, waarbij zij om ondersteuning vroeg. Deze gemeente collecteerde daarop voor haar de som van 165 gulden. 2. Reeds spoedig na de Pacificatie van Gent kwam er verademing, maar vooral in 1578 trad de gemeente van Antwerpen moedig in het openbaar te voorschijn. Op Zondag 16 Maart werden er vijftien predikatiën gedaan, en in veertien daarvan het Avondmaal bediend, terwijl de 23sten derzelfde maand de tafel des Heeren op drie verschillende plaatsen binnen het kasteel werd aangericht.

1. Deze brief is te vinden bij MEINERS, Oost-Vriesl. Kerk. Gesch.II, bl. 39. Vgl. ook H. Q. JANSSEN, Kerkherv. in Vlaanderen, I, bl. 63.

2. MEINERS, a. w. II bl. 42. "Voertyts," schrijven zij "wasset ons een cleyne saecke enen goeden penninck te vergaderen, en de andere kercken te helpen, maer nu de rijkste meestal vertrocken syn, ende noch daghelycks vertrekken, isset ons niet moghelic sonder hulpe van anderen onse Kercke te onderhouden. Godt gheve, dat de tyt eens mochte veranderen, dat wy mochten andere helpen, gelyck wij voer tyden geerne ende ghewillich ghedaen hebben."

Ten gevolge van de Religievrede, waren de Calvinisten vier plaatsen toegestaan waar zij hunne godsdienstoefeningen mochten houden, namelijk de Jezuïtenkerk, gewoonlijk het *Huis van Aken* genoemd, het Suikerhuis, de *Firmery* en de kapel op het

kasteel, die ALVA voor zijn soldaten had doen bouwen, om welke reden de Gereformeerden haar de naam van *Moabiten-kerk* gaven. 2.

Doch, daar deze plaatsen ongedekt waren, en de gemeente dus bloot stond aan regen en sneeuw, vroegen de Calvinisten nog drie kerken, die der Minderbroeders, Predikheren en de St. Andries. Dit verzoek werd de 4den October door de Magistraat ingewilligd, onder voorwaarde dat die kerken door middel van een muur in twee delen zouden worden gescheiden, en dat het koor de kloosterlingen zou blijven voorbehouden. De 5den van die maand reeds predikte THOMAS VAN TIL in de Predikheren-kerk. 3.

1. BOR, Nederlandse Oorlogen, I. bl. 968.

2. In deze Moabiten-kerk werd het huwelijk gesloten tussen de Prins van ORANJE en LOUISE DE COLIGNY, de 12den April 1583. RAHLENBECK, l'Inquisition et la Réforme en Belgique, page 226.

3. MERTENS en TORFS, gesch. van Antwerpen. V. bl. 86. Vgl. ook de brief van PETRUS DATHENUS, van 31 aug. 1578, waarin hij schrijft; dat de predikatiën door een talrijke schare werden bezocht, en dat de vergaderplaatsen, hoewel sommigen zeer ruim, toch veel te klein waren zodat men hoopte dat weldra de openbare kerken voor de Gereformeerden zouden worden ingeruimd. KIST en ROYAARDS, Archief VIII, bl. 450.

Nadat VAN DER HEYDEN ongeveer een maand in Antwerpen had vertoefd, beschreef de kerkenraad van Middelburg hem op 23 Juli, om weer naar zijn eigen gemeente terug te keren, aan welk verzoek hij de 30ste van die maand voldeed. Doch slechts kort bleef hij aldaar, want dewijl de nood zo groot was in Antwerpen, verzocht hij verlof om weder naar die stad te vertrekken, hetgeen hem werd toegestaan, terwijl de Middelburgse gemeente er tevens in bewilligde dat hij in Antwerpen blijven zoude, totdat het Heilig Avondmaal gevierd en ouderlingen en diakenen verkozen waren. 2.

Spoedig echter geschiedde wat wel te voorzien was geweest; de 18de Oktober 1578 benoemde de Antwerpse gemeente VAN DER HEYDEN tot vaste leraar. In die stad werd, bij het steeds wassend aantal Gereformeerde gemeenteleden, het gebrek aan een voldoende getal leraars steeds duidelijker gevoeld. Op het einde van Augustus waren er nog niet meer dan twee vaste predikanten werkzaam, en naar alle zijden wendde men zich om hulp. 3.

1. Vgl. een brief van JOHANNUS CUBUS onder dagtekening van 29 Juni 1578 aan ARNOLDUS CORNELII te Delft gericht, waarin de schrijver ook op de "groten noot" de aandacht vestigt, "dewyle wy," gelijk hij zegt "vast beginnen wt te breken, ende soo vele als openbaerlick te predicken, in ghehuerde packhuysen, te seker ghesette tijden tweemaal des daeghs, met wonderlieken groten toeloop van volcke, hetwelke wij niet continueeren en connen, sonder meer predicanten te hebben." Werken der Marnix-Vereniging, III. III. (Bescheiden aang. De Kerkherv. in Vlaanderen) bl. 7.

2. J.W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 404.

3. In een brief der Antwerpsche gemeente aan die van Delft, van 22 Aug. 1578 lezen wij o. a.: ".....de dienaren, die hier nu twee allene syn, hoe connen die selve genoech syn, om soo menig dusent hongerighe zielen te spysen. Ook der Martinisten hoop wasset alle daghe meer ende meer, soowel van dienaren als van menichte: soodat te bevreesen is, dat sij sullen indringen tot groten albreucke onser kercke ende ghemeynte....." Werken der Marnix-Vereniging, III, III. (Bescheiden aang. De Kerkherv. in Vlaanderen) bl. 10. J. W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 404.

Het kan ons dan ook niet verwonderen dat VAN DER HEYDEN ernstig door de Antwerpse gemeente werd aangezocht om zich voor goed aan haar te verbinden, en evenmin, dat hij zelf zich gedrongen gevoelde aan dat verlangen gehoor te geven. Hij toch gevoelde zich steeds het meest tot deze zijn eerste gemeente aangetrokken, waar hij onder zo verschillende omstandigheden het Woord had verkondigd, zo vele gevaren had doorstaan en nu vrij uit van CHRISTUS kon getuigen. Hij beriep zich

dan ook op de voorwaarde, die hij bij zijn komst te Middelburg had gesteld, "dat hij naar Antwerpen wilde terugkeren, zo de Heer opening aldaar gaf," en ook de Prins VAN ORANJE richtte een schrijven aan de Middelburgse kerkenraad, om aan het verzoek van Antwerpen klem bij te zetten.¹ Het kostte moeite de Middelburgse gemeente te bewegen hem af te staan en nog in Maart van het volgend jaar was de zaak niet tot een beslissing gekomen.

1. Toen THOMAS VAN TIL door Delft aan Antwerpen was uitgeleend en deze gemeente hem gaarne wilde behouden, schreef de Prins eveneens twee brieven naar Delft, een aan de kerkenraad en een aan de burgemeester, beiden daartoe strekkende, om het verzoek van Antwerpen te ondersteunen. Deze brieven zijn opgenomen in de Werken der Marnix:-Vereniging III, III. (Bescheiden aang. De Kerkherv. in Vlaanderen) bl. 11, vgg. VAN TIL was destijds hofprediker van de Prins, en ten zijnen opzichte kan het ons dus minder verwonderen; doch dat het ook ten behoeve van VAN DER HEYDEN geschiedde, toont ons weder hoe hoog deze bij de Prins stond aangeschreven en tevens hoe zeer de Prins het wel zijn der Kerk ter harte ging.

Verscheidene malen reisde VAN DER HEYDEN tussen Middelburg en Antwerpen heen en weder, en verdeelde aldus zijn werkzaamheid in zekere zin tussen die beide gemeenten, doch deze toestand kon niet voortduren, want, gelijk hij zelf de 11den Maart 1579 schreef, nadat hij weder drie volle maanden in Antwerpen had doorgebracht: "ick bemerc, wat schade ick hier doe met dit ouer ende weder ouer reijsen," terwijl hij als zijn overtuiging uitspreekt, dat hij toch zal moeten eindigen met te gaan, ofechoon hij tevens vreest, dat de kerk te Middelburg "alsdan seer qualijck versien blijft." "Mij aengaende," aldus eindigt hij, "ick geue mij gansch de Heer ouer ende wil hem dienen, waert hem belieft."

Eindelijk werd besloten, dat VAN DER HEYDEN voor goed naar Antwerpen zou vertrekken, en de 2den October 1579 predikte hij zijn afecheid te Middelburg. In Juli 1579 had Antwerpen zich bij de Unie van Utrecht aangesloten, "hetwelk," merkt TE WATER aan, "ene geduurzame vrijheid van Godsdienstoefeningen voor de Hervormden aldaar scheen te beloven."² En inderdaad, de bloei der Gereformeerde gemeente nam dagelijks toe. Dit blijkt ook uit het aantal kerken, dat zij

1. Bijlage B, No. 20. Uit dezen brief blijkt ook, hoe zeer VAN DER HEYDEN zich verheugde in het vooruitzicht van te Antwerpen naast THOMAS VAN TIL te mogen arbeiden. Hij schrijft: "Dominus TILIUS is t' Handwerpen wat sieckelyck, ick dencke van te vele arbeys te doene, want daer nimmermeer gedaen werck is; de stadt ende gemeynthe van Delft hebben een Christelyck werck gedaen, dien van Antwerpen dien man vergonnende. De Heere wille hen laten behouden. Warensel al gelyck hy, de bouw souder noch meer voortganck gewinnen, ende ick, dieder toch oock eyndelijck sal moeten gaen, souder te lieuer comen." 2 Reform. van Zeeland, bl. 405.

Langzamerhand in gebruik ontvingen. Na de St. Andries, vroegen en verkregen zij de helft der St Jacobskerk, waarin IJSBRAND BALCK op Nieuwjaarsdag 1581 de eerste prediking hield, en reeds de 1sten Juli van dat zelfde jaar werd, bij decreet van de Breeden Raad, de Roomsche-Catholieke eeredienst in geheel Antwerpen verboden. Toen hadden de Gereformeerden, behalve bovengenoemde kerken, nog die der Predikheeren, der Jezuiten, der Begarden en de Cathedraal, de prachtige Onze Lieve Vrouwe kerk, in bezit.

GASPAR VAN DER HEYDEN zal waarschijnlijk meestentijds in de Predikherenkerk het Woord verkondigd hebben; wij weten ten minste dat hij in het klooster daarnaast, waarvan een gedeelte ook tot gasthuis was ingericht, zijn verblijf hield. 1.

In de Synode van 1578 waren de "kerck van Delft en Antwerpen vercoren, om de toecomenden Synodum Nationalem te beroepen;" dit is de reden dat wij de naam van

 1 Vgl. MEERTENS en TORFS, Geschiedenis van Antwerpen, V, bl.116: "Een Calvynsch predikant had toen reeds (in 1581) de kerk en sacristy van dit klooster in bezit, onder de bescherming van een kapitein, die met zijn volk het binnenplein des gestichts, met de daerom liggende kamers en vertrekken betrok." Uit een besluit van de Raad blijkt, dat die "Calvynsche predikant" niemand anders dan GASPAR VAN DER HEYDEN was. "Geordonneert de Amonitiemeesters, dat sy van stonden ane sullen doen vertrekken vuyt de Predicheerencloostere, de busschieter, jegenwoordich hem aldaer, omtrent de huuse vanden minister, Meester JASPAR houdende, mits redenen, ende de selven te logeeren in Sinte Michielscloostere, volgende de designatie hun gedaen." Antwerpsch Archievenblad, VII, bl. 1. De Predikheerenkerk draagt thans de naam van St. Paul des Dominicains.

VAN DER HEYDEN vinden onder de brieven, die daartoe strekken moesten. 1. Zelf is hij echter niet in deze Synode, te Middelburg in 1581 gehouden, tegenwoordig geweest; zijn ambtgenoot IJSBRAND BALCK werd door Antwerpen afgevaardigd. Ook te Antwerpen bleef VAN DER HEYDEN werkzaam voor de algemene belangen der Kerk. Hij arbeidde er aan de tekst van de Heidelbergse Catechismus en aan de bundel der Liturgische Schriften bij de Gereformeerden in gebruik. In verband met deze werkzaamheden hebben wij het oog te vestigen op bijzonderheden in zijn brieven vermeld, waaruit blijkt dat hij ook aan de samenstelling van die geschriften groter aandeel gehad heeft dan hem tot hiertoe door de geschiedschrijvers is toegekend. Van het een en het ander moge de beschouwing van een exemplaar der oorspronkelijke uitgave en van een autographon van VAN DER HEYDEN het nodige aan het licht

 1. Twee dezer convocatie-brieven zijn mij onder de aandacht gekomen; een naar Emden, die door E. Meiners in zijn Kerkelijke Geschiedenis van Oost-Vriesland, II. bl. 69, is opgenomen, en een in het archief der Hollandsche gemeente te Londen, die woordelijk met de eerstgenoemde overeenkomt. (Zie bl. 6, in de noot.) In een brief aan COBNELII gedateerd 4 Januari (vermoedelijk 4 Februari) 1581, (Bijlage B, N° 22) bespreekt VAN DER HEYDEN uitvoerig een verandering die door de Delftsche gemeente gemaakt was in het oorspronkelijk plan, om de Synode op 17 April van dat jaar te doen plaats hebben, nadat reeds alle convocatie-brieven waren rondgezonden. Zij wilde eerst de 29sten Mei beginnen, en blijkens de acten der Synode heeft dit ook werkelijk plaats gehad. Dit verklaart waarom én de gemeente van Emden én die van Londen nog tegen de 17den April worden opgeroepen.

brenge.

Twee exemplaren van deze Catechismus-uitgave liggen vóór mij; het ene, 1. een klein boekje in octavo, draagt tot titel:

CATECHISMUS

OFTE ONDERWYSINGHE INDE CHRISTELYCKE RELIGIE, WELCKE INDEN
 GHEREFORMEERDEN EUANGELISCHEN KERCKE ENDE SCHOLEN DER
 NEDERLANDEN GHELEERT ENDE GHEOEFENT WERT

Mitsgaders de Christelijcke Ceremonien ende Ghebeden.

Met neersticheyt ouersien ende ghecorrigeert door

GASPARUM VAN DER HEYDEN

(*Vignet.*)

t' Hantwerpen,

By NICLAES SOOLMANS op onse Vrouwen Kerchhof

In den gulden Leeu, 1580.
Met gratie ende Privilegie.

Het vignet stelt een staande, gekroonde leeuw voor, met een zuil tussen de voorpoten, waarop deze woorden: "*Ingenio superatur.*"

Het andere exemplaar, van het zelfde formaat als het eerste, is gebonden achter de Psalmen van MARNIX. Het is eveneens in 1580 te Antwerpen gedrukt, maar:
Bij GIELIS VAN de RADE, op 't Vleminxvelt in de gulden Rinck.

Het vignet van de drukker ontbreekt; (dit staat op het titelblad: van de Psalmuitgave) maar in plaats daarvan vinden wij de volgende tekst: MARC. 8.38.

Wie hem Mijns ende mijnder woorden sal gheschaemt hebben, in dit ouerspelighe ende sondich geslachte: diens sal hem de Sone des mensen oock schamen, als hij comen sal inde heerlijkheit zijns Vaders, met synen heylighen Enghelen.

1. Dit zeldzaam boekje werd mij welwillend ten gebuike afgestaan door de Hoogleraar J. I. DOEDES.

Het is duidelijk dat dit een nadruk is van de eerste uitgave; immers wij zien, dat NICOLAAS SOOLMANS en ANDRIES VERSCHOUT, boekdrukkers te Antwerpen en Leiden, van de Koning van Spanje en de Staten van Holland octrooi hebben verkregen voor het drukken en verspreiden van dit boek, zodat dan ook achter de uitgave van VAN de RADE vermeld staat: "met expressen voorgaenden consent van NICOLAAS SOOLMANS ende ANDRIES VERSCHOUT." 1.

Uit de voorrede tot dit boekje blijkt ons wat het doel was van VAN DER HEYDEN met deze uitgave. Hij wilde gene andere vertaling geven, maar eenvoudig de drukfouten en onhollandse woorden die langzamerhand in de Catechismus ingeslopen waren, daaruit trachten te verwijderen.

Wanneer wij de tekst van zijn uitgave nagaan, dan zien wij ook dat hij de vertaling van DATHEEN volgt en slechts hier en daar iets verandert. Waar hij van de Datheense tekst afwijkt volgt hij gewoonlijk de Latijnse uitgave van de Catechismus gelijk hij ons dan ook in zijn voorrede bericht, dat hij het "boecxken na het Latynsche exemplaar gesuyvert heeft."

1. Deze 'privilegiën' staan aan het einde van elk der beide uitgaven vermeld. Dit is wel het enig voorkomend geval, waarin "De Conincklijke Mt." octrooi verleent tot het drukken en verspreiden van de Heidelbergschen Catechismus! J. W. TE WATER (Reformatie van Zeeland, bl. 409) vermeldt de uitgave van GILLIS VAN de RADE als eerste druk, volgens de boeklijst van LE LONG, en voegt er dan bij dat die uitgave in hetzelfde jaar te Antwerpen werd nagedrukt. Evenzo GLASIUS, Godgel. Nederl. II, bl. 48. Wij hebben gezien dat het omgekeerde het geval is.

Zo bijvoorbeeld in het 18de antwoord, dat hij naar de Latijnse tekst uitbreidt, die een letterlijke aanhaling bevat van 1 Cor. 1: 30, en alzo schrijft: "Onse Heere JESUS Christus, die ons van Gode tot wijsheit, rechtveerdichmakinghe, heylichmakinghe ende tot een volcomen verlossinge geschonken is," terwijl DATHEEN, de Hoog-Duitse uitgave volgende, heeft: "die ons tot een volkomen verlossinge ende gerechticheyt geschoncken is." 1.

Hetzelfde merken wij op in Antwoord 21, waar de verandering van VAN DER HEYDEN, naar de Latijnse tekst, geen verbetering mag genoemd worden. 2.

Deze varianten zouden nog met dergelijke kunnen vermeerderd worden, maar het is niet nodig die hier te vermelden, daar zij elders reeds nauwkeurig zijn opgetekend. 3.

1. In zijn uitgave van 1566, te Heidelberg, bij MICHAEL CHIRAET. De Latijnsche tekst heeft: "Dominus noster JESUS CHRISTUS, qui factus est nobis Sapientia a Deo, Justitia, Sanctificatio et Redemptio."

2. DATHEEN heeft: "Een oprecht geloove en is niet alleen..... maer oock een hertelick vertrauwen, enz." In de Latijnse uitgave lezen wij: "certa fiducia," en bij VAN DER HEYDEN: "een seker vertrouwen."

3. In "De Symbolische Schriften der Nederlandse Hervormde Kerk, in zuiver kritisch bewerkte tekst haar aangeboden tot wettig gebruik door J. J. VAN TOORENENBERGEN, Utrecht 1869 " Daarheen kan ik dus verwijzen. Het spreekt van zelf dat ik hier niet als varianten beschouw de kleine veranderingen als "dierbaren bloede" voor "dieren bloede" (Antwoord 1); "ten anderen" voor "ten tweeden," enz. Men vergelijke verder voor alles wat op de Geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus betrekking heeft de twee bekende werken van de Hoogleraar J. I. DOEDES, getiteld: "De Heid. Catech. in zijn eerste levensjaren 1563-1567, Utrecht 1867" en: "Bijdragen tot de kennis van de eerste lotgevallen des Heid. Catech. in het Nederlands, Utrecht 1876."

Wij mogen aan deze, door GASPAR VAN DER HEYDEN bezorgde uitgave van de Heidelbergse Catechismus, ook al levert zij ons voor de kennis der alleroudste drukken van dat leerboek geen bijdragen, onder de merkwaardige edities uit die dagen een eervolle plaats toekennen. De Catechismus beslaat van bl. 5-48. Evenals in de vorige uitgaven van DATHEEN, zijn de vragen genummerd en de Zondagen en teksten aan de rand aangetekend. Doch wij zien terstond dat VAN DER HEYDEN er veel teksten bij heeft gevoegd, gelijk hij dan ook in de voorrede vermeldt. (1.)

Na de Catechismus volgen de "Christelijcke Ceremonien ende Ghebeden.". (2.) Zij zijn de volgende:

1. "Forme om de heylighen DOOP uyt te richten. (3.)

2. Corte Forme der belydinghe des Gheloofs, ghestelt na de orden des Catechismi,

1. "Item de marginale texten ende veerskens te corrigeren, ende op haar plaetse aen te wysen, mitsgaders noch vele van nieuws daertoe te voegen, dwelck de neerstighen Leser gheen cleyn behulp sal wesen, om inde hoofdstucken der Christelijcker Religie (die een yegelijck Christen behoort te verstane) bevesticht te worden "

2. In zijn voorrede zegt de schrijver dat hij "de Forme der Christelycke Ceremoniën ende der Ghebeden ouersien, ghecorrigeert ende ghebetert" heeft. Wij zullen zien waarin zijn Kerkordening van die der vorige uitgaven afwijkt.

3. Dit is het formulier dat thans nog gebruikt wordt. Dat van 1566 is veel langer, doch de Synode van 1574 (artikel 66) had bepaald dat men een korter formulier zou bezigen. Slechts in de "dancksegginghe" na de doop, wijkt VAN DER HEYDEN enigszins van het nieuwe formulier af, dat hier aan het oude was gelijkgebleven, doch deze verandering bepaalt zich slechts tot een paar zinnen in de aanvang van dit gebed.

voor hen die hen totter gemeeynten, ende de h. Avontmale JESU CHRISTI begheven willen. (1.)

3. Forme om dat Heylighe Avontmael te houden. (2)

1. Deze komt nergens elders dan in deze uitgave voor. Wij treffen er veel in aan, dat overeenkomt met "de Korte Ondersoekinghe des Geloofs," die reeds in de editie van 1566 gevonden wordt, door de Synode van 1578 werd aanbevolen, (artikel 54) en in gebruik bleef tot dat zij door het "Kort Begrip" van FACKELIUS werd verdrongen, doch de indeling is enigszins anders en volgt de Catechismus getrouwer op de voet dan die van haar voorgangster. Na de inleiding vinden wij een "corte verclaringhe der 10 Ghebeden," daarna een hoofdstuk "van de Verlossinghe," vervolgens een "corte verclaringhe over allen Artyckelen des Gheloofs," en eindelijk een hoofdstuk "van de danckbaerheit" en een "corte verclaringhe des Ghebedts." De vragen zijn genummerd.

2. Dit is hetzelfde formulier als dat van 1566 en wordt nog heden gebruikt. Toch wijkt VAN DER HEYDEN ook hier enigszins van het vroegere af. Op de woorden "op dat wy..... Des eeuwigen levens, gerechtigheit end heerlickheit deelachtich werden" laat hij terstond volgen: "Daer toe helpe ons de Almachtighe barmhertighe God, enz."

De woorden, die in de vorige uitgaven daartussen liggen: "Daer beneven ... maer met der daet teghen malcanderen bewysen," plaatst hij enigszins gewijzichd in de "Dancksegginghe na de Communicatie," waarvan het grootste gedeelte bij hem alleen voorkomt. Terwijl namelijk in de vorige uitgaven terstond na de uitdeling van brood en wijn de dankzegging volgt met de woorden van Psalm 103 enz., vinden wij bij VAN DER HEYDEN nog eerst een korte aanwijzing van wat CHRISTUS voor ons heeft volbracht, en hoe wij Hem onze dankbaarheid voor zo grote weldaden zullen bewijzen, waarbij dan treffend de door de schrijver verplaatste vermaning tot liefde jegens de broeders past. VAN DER HEYDEN heeft hiermede voldaan aan het verlangen der Synode van 1574, die begeerd had "dat men een corte Inleidinge maken sal tot de danksegginghe na het Nachtmael des Heeren, waerinne wy van de grote liefde CHRISTI t'onswaert ende de danckbaerheit, die wy Hem schuldich syn, vermaent worden." (artikel 79.) Vreemd, dat geen latere uitgave dit van VAN DER HEYDEN heeft overgenomen. In de volgende Synoden is er ook niet verder op aangedrongen.

4. Forme om de Houwelijcken voor de Ghemeynte CHRISTI te bevestighen." (1)

5. Dan volgen de "Christelijcke Ghebeden, die men inden vergaderinghen der gheloovighen, inden Scholen, inden huysen der Christenen, ende elders ghebruyckende is:

1. Een Alghemeyne belydinge der sonden ende ghebedt, des Sondaechs voor de Predicatie, ende op vastende biddaghen. (2)
2. Een Alghemeyne belydinghe der sonden ende ghebedt voor allen noot der Christenheyt. Des Sondaechs na de Predicatie ende op vast ende biddaghen." (3)
3. Een dancksegginghe, ende ander Forme des Ghebets, tsondaechs na de Predicatie. (4)

1. Hier wijkt VAN DER HEYDEN niet van de vorige uitgaven af. De drie formulieren van Doop, Avondmaal en Huwelijk zijn hoofdzakelijk uit de Paltzische kerkordening (1563) overgenomen.

2. Deze komt overeen met de vorige uitgaven. In de Paltzische kerkorde komt dit gebed niet voor. Evenmin in de Latijnsche uitgave van 1563.

3. Dit gebed komt reeds in de Datheense uitgave van de Catechismus van 1563 voor, doch enigszins gewijzichd. VAN DER HEYDEN heeft de tekst van 1566 en later.

4. Dit gebed komt in de eerste uitgaven van 1566 enz., niet voor. Hoogstwaarschijnlijk is dit het gebed, waarvan artikel 42 der Synode van 1574 spreekt, waar zij zegt: "Ende ouermits het algemeyne ghebedt des Sondaeghs na de Predicatie te lank is, dwelck op Vast-ende Biddagen bequameleyck gebruyckt can worden, so is er een ander forme begrepen, tot deze woorden toe: ende overmits het u behaagt, etc."

4. Een oentlijcke bekentnisse der sonden, ende cortere Forme des Ghebets voor de Predicatie,

5. Een corte forme des Ghebets na de Predicatie. (1)

6. Een Ghebedt voor de leere des Catechismi, 2

7. Een Ghebedt na de leere des Catechismi. 3

8. Een Ghebedt, voor die hen tot der Schoolleringhe, of enighe studie begheuen. 4

9. Ghebedt voor de eten.

10. Gebedt na de eten. 5

11. Ghebedt voor crancke ende aenghevochten mensen. 6

12. Dat morghen Ghebedt. 7

13. Dat auent Ghebedt. (8)

1. Deze beide gebeden zijn sedert de Datheense uitgave van 1663 onveranderd gebleven.

2. Gelijk de vorige uitgaven. De Paltzische kerkordening heeft dit gebed niet. Evenmin de Latijnse uitgave van 1563.

3. Uitgenomen een kleine verandering in de eersten zin, komt VAN DER HEYDEN met de uitgave van 1566 en de volgenden overeen. De Paltzische kerkordening heeft een geheel ander gebed.
4. Dit gebed komt nergens elders voor. In de Latijnse uitgave van 1563 vinden wij een "precatio priusquam puer ad scholam eat," dat VAN DER HEYDEN vrij schijnt gevolgd te hebben.
5. Deze beide gebeden vinden wij ook reeds in de Datheense uitgave van 1563. Zij zijn in alle edities dezeliden gebleven.
6. Dezen wijken van de vorige uitgaven sedert 1566 niet af. In de Paltzische kerkorde zijn zij geheel anders.
7. Dit gebed komt bij VAN DER HEYDEN het meest overeen met dat in de Datheense uitgave van 1563 (dat weder gevolgd is naar de Paltzische kerkorde.) In de editie van 1566 is het zeer verkort, evenals in alle de volgenden.
8. Hier wijkt VAN DER HEYDEN ook af van alle vorige uitgaven, waar dit gebed veel korter is.

14. Een Christelijck Wachtghebedt in Chrijchsnoot, ende andersins te ghebruycken. (1
15. Sommighe spreucken uyter heyligher Schrift, vermanende de Ouders, haar kinderen Godsalichlijck ende tuchtichlijck op te brenghen.
16. Spreucken uyter h. Schrift, vermanende de kinderen tot ghehoorsaemheyte der Ouderen." (2)

1. Dit gebed heb ik in gene der uitgaven, die aan die van VAN DER HEYDEN voorafgaan, gevonden. In de editie van 1691 achter de Psalmen van MARNIX, bij SCHILDERS te Middelburg, komt het nog voor, maar tegenwoordig wordt het ook niet meer gebruikt. Zo begint het:

*"Heere Godt, hemelsche Vader,"
die de herder en de bewaerder Israels zijt,
die niet en slaept, noch niet en sluymert;
wy bekennen, dattet te vergheefs ghewaect is,
soo ghy de stadt niet selve bewaert."*

Daarna wordt de hulp Gods afgesmeekt tegenover de vijanden, en Zijn zegen gevraagd op hetgeen voor het behoud des lands gedaan wordt. Het gebed is te lang om hier geheel over te nemen.

2. Deze spreuken komen nergens anders voor, getuige de eigen woorden van VAN DER HEYDEN in zijn voorrede, waar hij zegt: "Ick heb oock sommige plaetsen der h. Schrifturen *vander kindertucht*, by de voorseyden Catechismo ghevoecht, op dat d'ouders ende alle godsalighe schoolmeesters vermaent wierden, de kinderen van jongs op, de kennisse ende vreesse Gods (die tbeginsel aller wysheyte is) in te planten, de Heere te leeren bidden, ende haren ouderen, midtsgaders allen, die over hen gestelt zijn, alle eere, liefde ende trouwe te bevvijsen, ende hen harer goeder leere ende castydinghe met behoorlijcker ghehoorsamheyte t' onderwerpen " Voor de volledigheid zij nog vermeld dat GASPAS VAN DER HEYDEN gedurende lange tijd is gehouden voor de vervaardiger van de Zieken-Troost, die achter onze formulieren gevonden wordt. Zo nog TE WATER, in zijn "Lofvermeldent Levensverhaal," bl. 460. Men leidde dat af uit de letters C. v H., die achter dat geschrift voorkomen en als CASPAR VAN HEYDEN werden verklaard. Doch reeds J. W. TE WATER herstelt deze onnauwkeurigheid, die trouwens in mannen als ENS en LE LONG voorstanders gevonden had, en bericht ons dat hem "door een geleerde pen geschreven is, dat onze VAN DER HEYDEN de schrijver niet zou zijn geweest, en dat C. v. H. zouden te kennen geven de naam van COBNELIS VAN HILLE, in de historie der Reformatie als een der braafste leraren der zestiende eeuw wel bekend." Reform. van Zeeland, bl. 408. Men vergelijke verder: J. A. M. MENSINGA, Verhandeling over de Liturgische Schriften der Nederlandse Hervormde Kerk, bl. 66.

Met een "Register, om lichtelijck te vinden de stucken, die in dit Boecxken begrepen zijn," en "een ander Register van de voornaemsten punten, die in de Catechismo gheleert werden, na orden des A. B. C etc. ende aenghewesen op de vraghen," wordt het boekje besloten.

Habent sua fata libelli: ook deze uitgave van de Catechismus en de Liturgie der Gereformeerde Kerk.

In het voorjaar van 1581 werd in de Provinciale Synode van Zuid-Holland ook over de nieuwe Psalmberijming van MARNIX gehandeld. De aanleiding hiertoe was dat BONAVENTURA VULCANIUS, de uitgever van dien Psalmbundel, aan de dichter

verlof had gevraagd tot het aanbieden van een exemplaar der pas verschenen eerste uitgave aan de weldra te houden Nationale Synode. 1.

MARNIX stond hem dit toe, daar hij wenschte "dat men toch eens eenvoudig wilde beoordelen, of zijn Psalmen aan de Gemeente nuttigheid zouden aanbrengen, dan niet." 2.

1. "Quod vis exemplar Psalmorum offerri Synodo, non improbatur." Brief van MARNIX aan VULCANIUS van 21 Nov. 1580. Oeuvras de PH. De MARNIX, Correspondance et Mélanges, VIII, p. 301.

2. "Ego enim velim semel iudicium fieri profuturine Ecclesiae sint, necne." Epist. cit. 21 Nov. 1580. Men vergelijkte verder: PHILIPSVAN MARNIX Godsd. en Kerkel. Geschriften, door Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, I. bl. L-LXXXI.

Dit was enigen "boeckdruckers ende vercoopers" ter ooren gekomen, die aan de Provinciale Synode aangaven, "dat in de Generalen Synodo gehandelt soude worden over de aenneminge der psalmboecken, bij de heere van SINT ALDEGONDE overgeset, begeerende daeromme, dat deze Syn. letten wille wat ter eeren Gods en tot opbouwingo Sijner kereken dienen sal (!), oock acht nemen opte schade die de lantsaten daer vut int generael en hun int particulier toecomen soude." Men ziet dat de oppositie tegen deze voortreffelijke Psalmberijming niet alleen van de zijde der kerkelijken gekomen is. De Synode overwoog de zaak en haar besluit was "dat de psalmboecken DATHENI voir desen tijt int gebruik der kercken noch blijven soudent." In de handelingen dier vergadering is ons dit haar besluit bewaard met de gronden, die zij daarvoor meende te hebben. 1.

1. Deze gronden zijn de volgende:

"Dat DATHENI psalmboecken noch nyet quaet ende des Heeren ALDEGONDII noch nyet goet geoordeelt zijn, ende indien sy beyde goet zijn, soude collatie tussen beyde gemaect moeten worden welcke de beste zijn. Tegens 't gene dat in DATHENI psalmboecken nyet behagelick soude mogen zijn, zijn in des Heeren ALDEGONDI psalmboecken veel elisiones ende vreemde oft onbekende woorden, de gemeynen man onverstandich. Dat de verlegginge der psalmen DATHENI te deser tijt als tot sijnen nadeel ende schande geschiet, door enige affectien gesuspecteerd soude mogen worden. "Soo veel de gemeyne Kerck aengaet, dat het periculoos is te veranderen sonder nootwendige oorsaeck, datter vele lasteren soudent, als geschiet is ao LXVI, als oft het tot noch toe quaet ware geweest. "Soo veel die gemeente aengaet, dat deselve in heur memorie seer geturbeert ende bedroeft, ende inde veranderinge der psalmboecken grote schade lyden soude. Soo veel de druckers ende boeckvercoopers aengaet, dat sy oock grote schade lyden soudent, als nyet connende vercoopen de oude psalmboecken ende geen deel hebbende inde nyeuwe, tot dat de privilegie geeyndicht sal zijn, begeert de Syn. Part. dat dese ende andere oorsaecken meer, in Synodo Generali overleeght sullen worden." Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX, Godsd. en Kerkel. Geschriften. Aanhangel, bl. 218 en 219.

Nadat dezen zijn opgesomd, lezen wij het volgende:

"Item is bevonden, dat by de psalmboeck ALDEGONDII gedrukt is een (Catechismus op de name GASPARS VAN DER HEYDEN, en wordt geacht dat bij een particulier persoon, sonder voirg. beraedt der Kercken, nyet en behoird gedaen te worden. Daeromme is geadviseert dat GASPAS voirs. daer aff van de Syn. Generael sal vermaent worden ende aldaer rekenschap geven. De redenen zijn deze, dat hy zijnen name nyet en behoirt te gebruycken op sulck werck. Item, dat hij daer bij stelt stelt de woorden "gecorrigeert," dewelck van de substantie des Catechismus soude connen verstaen worden. Item, dat in de Gebeden, Kort Ondersoek ende anders. veranderinge geschiet is. Dat het oock is tegens het besluyt des Syn. Gen. int 4e cap, art. 2 et 3. (1)

Ten leste, gemerckt het privilegie daer achter aen gezet, de anderen Catechismus tacite schijnt suspect te maecken."

1. Dit "besluit des Syn. Gen. cap. 4, art. 2 et 3" luidt aldus: ART, 2. "Inden Duytschen ghemeynten salmen de Catechismus ghebruycken, met de Psalmen van PETRO DATHENO overgheset, ende inde Walsche die met de Françoyschen Psalmen tot noch toe ghedruct is. Het sal oock de Duytsche ghemeynte vry staen het Corte Ondersoeck des Gheloofs, wt de Catechismo tsamen getrocken, ende met de voirseiden Psalmen DATHENI gedruet, te ghebruycken, om te onderwysen, die hen totter Ghemeynte begheven.

ART. 3. "Nyemant sal enich Boeck van hemseluen ofte van yemant anders ghemaect, in hetwelcke vande Religie gehandelt wort, laten drucken ofte in het licht brengen. doer hemseluen ofte doer anderen, eer hetselue vanden Dienaren der Classis ofte vanden Professoren der Theologie onser belydinghe ouersien ende voer goet ghekent sal wesen." Handelingen der Nationale Synode van Dordrecht, in 1578, HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl 152.

De Generale Synode had plaats te Middelburg van 29 Mei tot 21 Juni 1581.

Daarin is ook de zaak der nieuwe Psalmberijming ter sprake gekomen. Dat er in haar midden stemmen zijn opgegaan ten gunste van de zooveel voortreffelijker berijming van MARNIX, blijkt uit de merkwaardige omstandigheid dat de Middelburgse Synode niet als de vroegere, het gebruik van de Psalmen van DATHEEN met name heeft voorgeschreven. 1.

Toch bleef het volk deze laatste verkiezen, en werden zij nog twee eeuwen gebruikt, hoewel men destijds reeds wist "dat sy niet wel, nochte trouwelyck ouerghesett waren, jae dat veel treffelycke luyden lieten ter predicatie te gaen, so lange als die daer gesonghen werden." 2.

Welk oordeel de Synode over de Catechismus van VAN DER HEYDEN velde, zou ons niet bekend zijn, indien hij zelf het ons niet in enen brief, dien hij de 17den Juni 1581 aan Arnoldus CORNELII, de Praeses der Middelburgsche Synode schreef, (3) gemeld had. "Domine Praeses," zo lezen wij daar, "ick heb verstaen dat in de Synodo, onder andere voervallen saken, oock gehandelt is van de correcture des catechismi

1. Artikel 51 bepaalt: "De Psalmen DAVIDS alleen sullen in de kercken ghesongen werden, latende de ghesangen diemen niet vint inde heylighe Schrifture." HOOYER, Oude Kerkordeningen. bl 206.

2. Brief van VULCANIUS, van 24 maart 1582, aan de Provinciale Synode van Zuid-Holland. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, a. w. I, bl. LVIII.

3. Bijlage B. N°. 23.

mits wat daeraen cleeft, daerdoor ick oock als PILATUS in den Credo come, so men segt;... ende dat men my ouer sulcx soude censureeren. Dit dunct mij een vremde handelinghe wesen, iemanden onverhoort verdoemen, ende over de tonge van sovele personen, die tselue oueral mededragen sullen, te laten loopen. Ende een cleyne danckbaerheyte van sommighen, die dit laten passeeren ende nochtans na dit werck lange verlangt hebben, ende hen daermede behelpen; ick weet oock hoevele dienaers ende andere persoonen, dat mij hierouer bedanckt hebben. Daer is oock noyt niemant geweest, die mij hiervan dminste woert geroert hebben, dattet anders dan wel soude gedaen syn. Daerom en heb ick niet connen onderlaten, u. l. als mynen ouden collega ende Christelycken broeder te verwittigen, hoet met deser saken gelegen sy," enz. Onder hetgeen VAN DER HEYDEN verder tot zijn verdediging aanvoert, komen hoogst merkwaardige verklaringen voor. zo vinden wij vermeld dat de "correcture" van de Catechismus reeds drie jaren te voren aan DATHEEN was opgedragen. Vermoedelijk heeft dit in de Synode van 1578 plaats gehad, doch vreemd is het, dat in

de handelingen dier Vergadering, onder de verschillende opdrachten aldaar vermeld, niets daaromtrent te vinden is. DATHEEN had dit werk echter niet kunnen volbrengen, "dewijle hem velerley voorgevallen was," en had daarom reeds sedert lang de wensch uitgesproken dat VAN DER HEYDEN het op zich zou nemen, "gelyck ick oock," zo voegt deze er bij, "tsijner begeerten anno 65 de kerckenorderinghe eerst gestelt hebbe, om met synen Psalmen gedruet te wesen." Niet onbelangrijk voorwaar is deze mededeeling. Immers wordt, gelijk men weet, DATHEEN steeds genoemd, wanneer men naar de vervaardiger onzer Liturgie vraagt. zo schrijft o. a. De Hoogleraar DOEDES: 1.

"Ieder weet dat onze Nederlanclsch Hervormde Liturgie, achter onzen hollandschen Heidelb. Catechismus te vinden, het werk is van PETRUS DATHENUS, althans in haar oorspronkelijke gedaante, en dat hij bij haar vervaardiging onder anderen gebruik heeft gemaakt van de Paltzische Kerkorde of Liturgie." 2.

Uit de zo even aangehaalde woorden van VAN DER HEYDEN blijkt nu, dat niet DATHENUS, maar hij zelf de eigenlijke opsteller der Nederlands Hervormde Liturgie is geweest. Hij noemt hier 1565 als het jaar waarin hij "de kerckenorderinghe gestelt heeft," terwijl wij weten dat ook juist in 1566 het eerst de Psalmberijming van DATHEEN, te zamen met zijnen Catechismus en de Liturgie, in het licht verscheen. Wellicht heeft VAN DER HEYDEN, na deze te hebben opgesteld, haar aan DATHEEN ter beoordeeling toegezonden, gelijk hij zegt met deze zijn Catechismus-uitgave ook gedaan te hebben. 3

1. De Heidelb. Catechismus in zijn eerste Levensjaren, bl. 121.

2. Dit leidt men dan ook natuurlijk af van hetgeen DATHEEN zelf in de voorrede tot zijn Psalmberijming (1066) schrijft: "Opdat oock die Christelicke Leser een volkommen handtboecxken hebben mochte, hebbe ick de Christelicken Catechismus ende de voornaemsten deel der kerckenorderinghe ende der ghebeden, so die bij ons ghebruykt syn, tot de Psalmen laeten drucken, alles tot beteringhe der kercken CHRISTI."

3. "Als ick hem" (namelijk aan DATHEEN) "nu dese correcture toeghesonden hebbe, so heeftse hem seere wel behaecht, sulcx dat hy my daerouer seer bedanckt heeft, luyt syner brieven, deshalven aen my geschreven." a. br.

Wij kunnen ons nu tevens voorstellen dat hij, daar hij zelf de steller der Kerkordening van 1566 was, met meer vrijmoedigheid daarin enige wijzigingen kon brengen, dan indien zij het werk van DATHEEN geweest ware, en mogen ons gelukkig achten dat wij aan VAN DER HEYDEN thans de eer mogen teruggeven, die hij zo lang aan een ander heeft moeten afstaan. In het vervolg van zijn brief vermeldt VAN DER HEYDEN hoe hij tot dit plan van een nieuwe uitgave gekomen was, namelijk op aandrang van de boekdrukker NICOLAES SOOLMANS en vele andere "verstandige mannen ende broeders," terwijl hij er tevens met twee der Antwerpse predikanten, BASTINGIUS en FRAXINUS, over had beraadslaagd, die hem vermaand hadden met dit werk voort te gaan. Slechts aan de "periculen des crychs" was het te wijten dat de zaak niet bij de Classis was aangediend, daar deze om die reden zo hoogst zelden vergaderde. Wat de "correcture selve" betreft, "daer is," zo schrijft hij, "inden Catechismo niet een woort verandert, dan quaestio 18 heb ick de woorden 1 Cor. 1 wten Latijnschen exemplare gestelt, ende quaestio 57 heb ick voer *heyiligen*, *heerlycken* gestelt, ende dergelycke schendige fouten der Hollandschen drucken verbeterd. 1.

De texten in margine heb ick na de Latijnschen exemplare ende des DATHENI correcture over 14 jaer (2) gestelt, met enigen van nieuws daertoe voegende, in welke,

1. Over quaestio 18 sprak ik reeds met een enkel woord. Wat de verandering in het antwoord op de 57ste vraag betreft, deze is zeer juist en eveneens naar de Latijnschen tekst gesteld, waar wij lezen: "glorioso corpori CHRISTI." DATHEEN heeft in zijn uitgaven de HoogDuitsen tekst gevolgd en leest: "den heyligen lyf CHRISTI gelyckformich."
 3. In dezen zelfden brief lezen wij: "maer als by my gecomen is enen NICOLAES SOOLMANS, boeckdrucker, welcke ouer 14 jaren de texten des Catechismi door D. DATHENUM oock heeft laten corrigeren, enz....." Bedoelt VAN DER HEYDEN hier 1566 of 1567, m. a. w. telt hIJ van de datum zijner Catechismus-uitgave, of van die, waarop hij schrijft, af7 DATHEEN was destijds in ons vaderland en onder zijn opzicht heeft dus wellicht deze SOOLMANS een dier uitgaven van de Catechismus bezorgd, van de jaren 1566 of 1567, waarvan ons noch de naam van de drukker noch de plaats waar zij het licht zagen vermeld worden.

so daer enige qualyck ten propooste waren, men moeste my wysen, of se van my of van D. DATHENO syn, want ick lieuer anderen dan myselfen betrouwe." Ten slotte antwoordt hij op de aanmerking der Synode, "dat hy syn name nyet en behoirde te gebruycken op sulck werck," en zegt: "Dat mynen name so dicke daerin staet, is mij niet lief; ick hebben eens moeten daerby stellen, mids hier geen boecken sonder naem moghen ghedruct werden, ende oock, dat ick my niet schame te verantwoordten wat ick gedaen hebbe, so daer iemanden, wie hy oock sy, belust ware sulcx te wederspreken." Men ziet uit de gehelen brief dat het hem smart gedaan heeft op zodanige wijze behandeld te worden, en vooral het slot is aandoenlijk, waar hij zegt: "Dus biddick u. I., geliefde D. Praeses, dat het u. I. believe daarin te versiene, datter niets ouer mij besloten werde in myne absentie, want ick soude sulx om myne eere te behouden, die ick nu 26 jaer in Gods gemeynte gehadt hebbe, begeeren te verandwerden, begeere daerom hierop van u. I. enige andworde voor het scheyden des Synodi." 1.

1. Niet geheel zonder ironie voegt hij bij wijze van post-scriptum hierbij: "Ick can u. I. oock niet bergen, dat D. DATHENUS mij schryft, syne Psalmen weder gecorrigeert te hebben om te laten drucken, indien de Synode goet vindt dat men syne Psalmen noch gebruycken sal, opdat indien de broederen niet raedsaem vonden sulx te laten wtgane, dat hy lieuer in tyts gewaerschout, dan achterna gecensureerd werde."

Het is waarschijnlijk dat de Synode behoorlijk acht heeft geslagen op hetgeen VAN DER HEYDEN tot zijn verdediging heeft aangevoerd. een stellige vermaning tegen de zeloten, die zo haastig waren in het oordelen van een Vader der Kerk, zou in allen gevalle niet te onpas geweest zijn. (2)

2. Of de Catechismus van VAN DER HEYDEN, die bij N. SOOLMANS gedrukt is, vele kopers gevonden heeft, kunnen wij niet nagaan, maar wel weten wij dat de tweede druk bij GILLES VAN de RADE, na het besluit der Synode omtrent de Psalmen van MARNIX, weinig voordeel aan de uitgever heeft kunnen aanbrengen. Immers CASPAR COOLHAES, waar hij in een schotschrift tegen MARNIX zich niet ontziet te beweren dat deze zijn werk tegen de geestdrijvers geschreven had, "op dat de oversettinghe ofte correctie des Bijbels, die hij voorghenomen had te doen, te meerder gheloofs soude hebben, ende oock te meer ghetogen werden," voegt er aan toe, dat hij zich dan "daerin zowel bedroghen soude vinden kunnen, als hem bedroghen gevonden had GILLIS VAN de RADE, drucker, in de oversettinghe van de Psalmen DAVIDS, bij ALDEGONDE ghedaen. Want hoewel hij meende, dat deselve terstond inder Kercke aenghenomen soudent sijn gheweest, ende de oversettinghe DATHENI verworpen, ende dat hy alsoo groot profyt daeraen ghedaen soude hebben, soo en is 't selve tot noch toe niet ghevolgt, sulx dat hy ende syne medestanders, de oncosten die ghedaen sijn gheweest om te vercryghen Octroy van ses jaren, ende het pampier ende drucloon dat aen deselve gedructe ALDEGONDI Psalmboecken wert te coste gheleyt, als noch niet en hebben connen wedercryghen uyt de vercoopinghe van deselve Psalmboecken, deurdien sy soo weynich syn ghetoghen gheweest, alhoewel het elreeds 15 oft 16 jaren geleden was, datse uytghegaen sijn." Vgl. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX, Godsd. en Kerkel Geschriften, II. bl. XV.

Het zal niet ongeschikt zijn te dezer plaatse nog van een ander geschrift van GASPAR VAN DER HEYDEN te spreken, dat te Antwerpen in 1582 het licht zag, en ten doel had de dwalingen der **Anabaptisten, voornamelijk in het stuk van de Doop**, te bestrijden.

Reeds verscheiden jaren te voren had hij begonnen tegen de aanhangers dezer gezindte, met welke wij hem reeds herhaaldelijk in conflict zagen komen, de pen op te nemen. De 8ste Juli 1575 schreef hij aan CORNELII: "Ego fere absolvi scripta mea de Baptismo et Incarnatione, quae placuerunt fratribus classis. Futurum est ut breve veniam Dordracum ad typographum." 1.

Wanneer een Gereformeerd leraar in die dagen over de Doop en de Menswording van CHRISTUS schreef, gaf hij van zelf daarmede te kennen dat zijn geschrift tegen de Wederdoopers gericht zou zijn. In een brief van 23 Maart 1576 lezen wij dan ook: "Libellus meus de Foedere, contra Anabaptistas, paratus est, sed cum Dominus TILIUS absit, nemine scio, qui eum vellet corrigere." 2.

CORNELII antwoordde hem, dat hij zijn boekje toch maar aan VAN TIL moest zenden, die zich destijds te Dordrecht bevond, (3) daar deze het aldaar wel zou kunnen

1. Bijlage B. No. 11.

2. Bijlage B. No. 13.

3. THOMAS VAN TIL was destijds predikant te Delft, maar voor een tijd aan Dordrecht uitgeleend. "Dominum TILICM Dordracum missum esse intelleximus; cum autem nos unum ex vobis ministris petivimus, saltem ad tempus, id a vobis optinere minime poteramus; doleo propter lites Ecclesiae Dordracenae." Bijlage B. N°. 13.

nazien. Deze raad werd door VAN DER HEYDEN opgevolgd, en onder dagtekening van 26 April (1576) is ons een brief van hem bewaard, aan VAN TIL gericht en bestemd het geschrift te begeleiden. 1.

Wij horen daar waarom hij "so vele dings" in zijn boekje gebracht heeft die, bij de eersten oogopslag, "so gansch geheel totten doop niet behooren," terwijl de schrijver verder enige wenken geeft aangaande de wijze waarop hij het gedrukt wenscht te zien. Aan het slot verhaalt hij "een cleyne tractaetken" geschreven te hebben "van de grondt ende verschil tussen de Mennoniten ende ousten leeraers, van de Godheyt ende de menswerdinghe JESU CHRISTI." Hij had het oordeel der classe daarover gevraagd, die het "seer bequaem achtten om te drucken, om de lieden inde handt te steken." "Ick meyndet u. l. mede te senden," aldus gaat bij voort, "maer daer was noch wat aen te schrijven; ick salt senden, so haest als ick andworde hebbe van u. l. of daer hope ende middel is om te drucken." 2.

1. Bijlage B. N°. 14. "Voerder geliefde broeder, ick sende u.l. hier myn boecksken van de Doope. Ick worde dagelycks gevraegt of het noch niet gedrukt is, ende waerom het niet geschiedt. ARNOLDUS schreef lest, dat u.l. tselve nu te Dort wel sal connen bequameelyck corrigeren, maer ick ben onseker of het JAN CANIN sal willen of dorven aenleggen; ghy moogtet hem vragen. Is hyt niet gesint, liever dan het van u. l. ongecorrigeert soude blyven, sendet my liever wederom."

2. Twee jaren later, in de Synode van 1578, werd het uitdelen van traktaatjes ook als een der beste middelen beschouwd om de dwalingen der Anabaptisten te bestrijden, en het schrijven daarvan aanbevolen. Men vergelijkte de Handelingen dier Synode, Particuliere Vraag N°. 25: "Welcke de gevoechlykste middelen zijn, om de aenwas der Herdoopers in tyts te stuyten?"

Antwoord: "Vooreerst moeten de Ministers het Fundament des Gheloofs, midsgaders de Artyckelen, ouer welcke wy metten Herdoopers in verschil zijn, neerstelick ende claer haer Ghemeynte wtlegghen ... Voerder sal het noodich wesen, datmen verscheyden corte ende claere Tractaetkens vande Hoofstukken der Herdoopersche dwalinghe schrijve ende in druck wtgeve....." HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 162.

Die "hope ende middel om te drucken" schijnen in de eersten tijd, wat betreft het boekje van VAN DER HEYDEN, niet bestaan te hebben. Immers wij lezen in zijnen brief aan CORNELII van 14 Juli 1576: "Ex Domino TAFFINO intellexi, libellum meum contra Anabaptistas apud te esse, neque sub praelo fuisse. Velim igitur mihi quam primum remittas, per fidum nuntium. Deinde tuum iudicium scire cuperem. Domino TAFFINO videtur libellus nimium esse prolixus; meum tamen consilium foit scribere, non modo de Baptismo, verum etiam de multis allis erroribus Anabaptistarum, puta de peccato originali, de Foedere, Ecclesiaque Veteris et Novi Testamenti, de Sacramentis et hujusmodi, quos errores, nisi tollantur, frustra (meo quidem iudicio) disputamus an infantes sint baptizandi. Interim tamen audire et sequi doctorum virorum sententiam non recuso." (1. Bijlage B. N°. 15.)

Wellicht heeft VAN DER HEYDEN zijn boekje, na het oordeel dezer "docti viri" gehoord te hebben, een weinig verkort; in het exemplaar dat voor ons ligt wordt ten minste veel van wat hij hier opnoemde niet besproken, maar bijna uitsluitend over de Doop gehandeld. een andere uitgave dan die van 1582 te Antwerpen is niet bekend; uit de voorrede zou men afleiden dat het boekje niet vroeger gedrukt is geweest. Waarom de schrijver zo lang met de uitgave er van gewacht heeft, kunnen wij niet gissen; misschien is het hem afgeraden nadat, gelijk wij zagen, Prins WILLEM in 1577 te kennen gegeven had, dat hij ongaarne geschriften, tegen de Doopsgezinden gericht, in het licht zag verschijnen. Hoe het zij, in 1582 kwam het boekje, in octavo gedrukt, te Antwerpen uit, en het is deze uitgave, die wij thans wat nader willen bezien. 1.

De titel is:
CORT ENDE CLAER BEWYS
van den
HEYLIGEN DOOP

WAT HY EYGHENTLYCK SY ENDE WIEN HY TOECOMT.

Ook van Schriften ende redenen, bewysende dat in d'eerste kercke de volwassene op haer belydinge gedoopt zijn, welke de Wederdoopers misbruycken, om de kinderen de Doop te weeren.

Midtsgaders een corte wederlegginghe enes boecxkens, ghedruckt anno 1581.
 Gheintituleert, Een gantsch claere grondighe bewysinghe, etc. Daer in d'Authour arbejdt, te bewysen dat de kinderdoop van Mensen ingheset sy.

Door GASPARUM VAN DER HEYDEN

(Vignet)

T' Antwerpen,

By JASPAR TROYEN, op de Catte Veste inden Tennen (2) Pot. 1582.

 Ook TE WATER (Reformatie van Zeeland, bl. 408) vermeldt deze Antwerpsche uitgave van 1582, doch voegt er bij dat hij het boekje nooit heeft kunnen machtig worden en het slechts kent uit de catalogus van LE LONG. Het exemplaar, dat mij ten dienste stond, bevindt zich in de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam, en is afkomstig van de Biblioth. Der Remonstr. Kerk aldaar. Het is het enig exemplaar dat ik heb kunnen vinden.

2. "Tinnen. " 12

Het vignet stelt een vaas of pot voor, met een brandende stad op een berg aan de linker- en het Trojaanse paard aan de rechterzijde, terwijl de achtergrond wordt gevormd door een opgaande zon en een zee met schepen.

Daaromheen staat:

*Troia sterk brack duer verraet
Als een pot om haer misdaet.*

Op de keerzijde van het titelblad staan de volgende twee teksten:

GEN. 17, Vers 7.

Ick wil (spreekt Godt) myn verbondt maken tussen my ende dy, ende dynen zade na dy, dat het een eeuwich verbondt sy: Alsoo dat ick dyn Godt sy, ende dynes zades na dy.

en:

COLOSS 2. Vers 11, 12.

Ghy sijt door CHRISTUM besneden, metter besnydinghe, die sonder handen gheschiedt, inde wttreckinghe des Lichaems der sonden des Vleeschs, door de Besnydinghe CHRISTI, Ende sijt met hem begrauen, door de Doop.

In de voorrede horen wij VAN DER HEYDEN nog van zijn eerste verblijf in Antwerpen gewagen, waar hij herinnert hoe de Heer "van ontrent over 30 jaren in deser Stadt" hem "totten dienst Synes H. Euangelii beroepen" en door zijn "geringe gauen Hem een Gemeynthe versamelt heeft, die ick," aldus gaat hij voort, "met vele tranen, arbeys, perijckels ende sorghen, dry Jaren lanc, dach ende nacht opgevoestert hebbe, totdat ick eyndelijck ghelyc van der doot verlost wert, ende met verlies myner goederen de selue moeste verlaten, maer hoeveel aenstoets die daerentussen gheleden heeft, ter eender syden door de vervolghinge, ter ander syden door menigherley secten ende ketteryen, soo heeftse nochtans de Heere doorgaens beschermt ende ghehanthaeft, datse onverwinnelyck ghebleuen is, totdat het hem belieft heeft synen Sone JESUM CHRISTUM openbaerlyck tot enen Coninck te doen wtcondigen, Satans ryck in velen delen verstoort hebbende. Hem sy danck, dat hy ons desen aengenamen tijdt laet beleuen, ende toelaet de selve Christelijke leere (die ick ende andere trouwe dienaers na my int secreet gheleert hebben) nv vry ende onverhindert int openbaer voor allen mensen te vercondighen, hem biddende dat hy sodanen wasdom daertoe verlene, als hem behaghen sal."

"D'oorsaecke," aldus begint VAN DER HEYDEN Zijn "Cort ende claer bewijs," "dat vele eenvoudighe mensen (van de ghene, diemen Wederdoopers noemt) verleyt werden, is mynes achtens, omdat men nemmermeer oft selden spreeckt vande nature, officie ende eynde des Doops, waertoe hem Godt inghestelt heeft, maer datmen terstont plompelyck, oft oock listelijc valt, op de persoonen die de Doop toecoemt ofte die hem ontfanghen sullen, ende inder eerster kercken ten tyden CHRISTI ende der Apostelen ontfanghen hebben.

1. "Om hier in dan goede orden te houden, moetmen beghinnen van het verbondt, dwelck Godt met ABRAHAM ende synen zade ende alsoo met allen gheloouighen ende haren kinderen ghemaect heeft, dwelc hij doen door de Besnydinghe, ende nu door de H. Doop versegelt heeft. "Daerom sy oock eenderley bediedinghe hebben; soo dat oock d'een Ceremonie in des anderen plaetse ghecome sy.
2. "Ende hoewel Godt int Nieuwe Testament de Doop door JOANNEM instelde, dat nochtans de Doop JOANNIS ende der Apostelen, maer één Doop is, oock eenderley leere ende bediedinghe hebbende. Alleen dat JOANNES de toecomenden CHRISTUM, ende d'Apostelen de teghenwoordighen predickten.
3. "Daerbeneuen moetmen weten een beschrijuinghe wat de Doop eyghentlyck sy, ende tot wat eynde hy inghestelt is.
4. "Boven dien, dat hy niet alleen de volwassen gheloouighen, maer oock haren kinderen toecome, soowel als de Besnydinghe de vol-jarighen ABRAHAM ende

synen zade toequam. Deze dinghen wel, ende inde vreesse Godes ouerlegghende, sullen wy gheen cleyn behulp vinden om wt desen strijdt te gheraken. "Daernaes sullen wy handelen van de schriften ende redenen, daer door men bewijst de Doop der volwassenen, welcke van de Wederdoopers misbruyckt werden om der Christen-kinderen de Doop te weeren."

Dit is de "sommierlycke inhoudt deses boecxkens," gelijk aan de rand aangetekend staat. 1.

Het ligt niet in mijn bestek een uittreksel te geven van VAN DER HEYDEN'S geschrift; dit zou te veel wezen en ook, naar het mij voorkomt, niet der moeite waardig zijn. De stof toch, die daarin behandeld wordt, is welbekend en de argumenten die hij aanvoert om de stellingen zijner tegenstanders te bestrijden, zijn natuurlijk merendeels dezelfden, die in andere boeken van dien tijd, met hetzelfde doel geschreven, telkens terugkeren.

1. Aan de rand van iedere bladzijde staat de inhoud van wat op die bladzijde verhandeld wordt in het kort aangegeven, benevens de teksten die de schrijver tot staving zijner beweringen aanvoert.

Op het „Cort ende Claer bewijs van de H. Doop," dat tot bl. 100 loopt, volgt, in 27 bladzijden vervat: „Een corte wederlegginge enes boecxkens, nu anno 1581, nieuwelijck wtghegaen van enen onbekenden Wederdooper: Die gheerne bewysen soude, dat de Kinderdoop van mensen ingheset sy."

„Hoewel dit boexken," zegt de schrijver, "ghener antwoorde weert is, eensdeels omdat de Autheur inden grondt niets bybrenght, dat MENNO der Wederdooperen Leraar (des welcken redenen nu schoon beantwoordt zijn) niet voortghebracht en heeft, anderdeels, omdat hy sich zijns naems ender der plaetse zynder wooninghe (dwelck hij toch nu sonder perijckel doen mach) schaemt, soodat men enen *niemandt* antwoorden ende straffen moet. Nochtans dewyle de Wederdoopers dit ghestuckte dinck de simpelen als een Costelijcke-Cleynoot aenprysen, welcke siende enen groten hoop schriften ende ghetuychenissen confuselyc bij eengeraspelt, meynen dattet wat besonders sy, daert toch byden lichte gesien zijnde, noch grondt der waerheyt heeft, noch yet dat bondich is te bewysen, sulcx als hy voor gheeft. Daerom sal ick de Somma van elck Capittel de Leser aenteekenen, ende de nieticheyt ende bedriegerye deses onbekenden Wederdoopers ontdekken."

De antwoorden, die VAN DER HEYDEN hier op de argumenten van zijn tegenstander geeft, zijn dikwijls niet geheel vrij van scherpte en heftigheid, iets dat wij in het "Cort ende claer bewijs van de Doop" bijna geheel missen, hetgeen voor dien tijd waarlijk wel als iets bizonders vermeld mag worden, daar maar al te dikwijls de auteurs der strijdschriften van die dagen hunne tegenstanders minder door kracht van argumenten, dan door een vloed verwijten en beschimpingen zochten "neder te leggen."

Na het einde van de "corte wederlegghinge" zelve, vinden wij nu nog een "Besluit ende vermaninghe aen den Leser," waarin de schrijver in het kort de inhoud van zijn beide boekjes tezamen vat, en de redenen aangeeft welke hem genoopt hebben, zó en niet anders te schrijven.

De "onghenaemde Niemandt," die het boekje geschreven heeft, waartegen VAN DER HEYDEN'S geschrift gericht was, wordt daarin nog ten overvloede, daar hij, "om syn opiniën te proberem, Papisten, Jesuiten, Libertinen, met ander goede Leeraers onder malcanderen menght, ende d' Autheren ontrouwelyck verhaelt ende listelyc

verkeert," een "logenaer ende valschaert" genoemd, die hy "blyven sal, totdat hy hem ontdeekt ende betert, twelek hem Godt gheve."

Daar de laatste bladzijden van het exemplaar, dat mij ten dienste stond, verloren zijn, ontbreekt daarin het einde van deze "Vermaninghe aen den Leser," en vermoedelijk ook een paar registers, die de schrijver, volgens zijn oorspronkelijk plan en naar zijn gewoonte, wel bij dit boekje zal gevoegd hebben. 1

1. In zijn bovengemelde brief aan THOMAS VAN TIL, waarin hij over het drukken van zijn boekje handelt, lezen wij: "Ick heb twee registers gemaect; u. l. moghen metten drucker bedencken, waermense stellen sal, achter of voer." Bijlage B, No. 14.

Wanneer wij nu, bij de beoordeling dezer beide, geschriften van VAN DER HEYDEN, de stelregel "qu'il faut juger les écrits d'après leur date" niet uit het oog verliezen, geloof ik niet dat ons oordeel ongunstig kan uitvallen. De stijl is helder en duidelijk, het onderwerp met liefde en, gelijk wij zagen, vooral in het eerste boekje, zonder bitterheid behandeld, terwijl het vooral in den schrijver te prijzen is, dat hij de dwalingen zijner tegenstanders steeds uit de Heilige Schrift tracht te weerleggen. Dat wij thans de exegese, die hij vaak tot staving van zijn beweringen te hulp roept, niet altijd zouden willen overnemen is, vooral waar men over een kwestie als de Doop handelt, natuurlijk; maar voor die tijd was zij voldoende, daar ook zijn tegenstanders veelal dezelfde exegetische stelregels volgden als de schrijver zelf, en zijn argumenten dus ook voor hen van gewicht waren. Of zij daarom ook vele "Wederdooperen" van hun dwalingen overtuigd hebben, is een andere vraag, die wij hier gelukkig niet behoeven te beslissen.

Doch reeds te lang hebben wij, door den blik op zijn geschriften te slaan, de schrijver zelf uit het oog verloren, en wij spoeden ons dus terug naar **Antwerpen**, waar wij hem reeds opnieuw zijn werkzaamheid als leraar zagen beginnen.

Van deze zijn arbeid, gedurende de jaren die nu volgen (na 1582), is ons eigenlijk zeer weinig bekend, hetgeen vooral ook daaraan toe te schrijven is dat ons, behalve een brief van 13 Mei 1583, waarin wel de kerkordening ter sprake komt, maar wij zeer weinig aangaande de schrijver zelf vernemen, geen verdere correspondentie van VAN DER HEYDEN bewaard is gebleven, hoewel tussen hem en CORNELII zeker nog menige brief zal gewisseld zijn.

Toch kunnen wij wel enigszins opmaken hoe het VAN DER HEYDEN in die jaren te Antwerpen zal gegaan zijn. Onder het Calvinistischgezinde bestuur dier stad nam de gemeente al meer en meer toe, zodat zij in de aanvang van 1581 zes leraren voor zes kerken had, hetgeen toch volgens VAN DER HEYDEN nog veel te weinig was. 1

1 "TILIUS is te Mechelen, daer is maer een dienaer; wy hebben maer 6 dienaers tot 6 kereken, ende moeten elders om hulpe aenspreken, ende tewyle d'onse wtleenen. Onse lasten verswaren dagelyx...." Bijlage B. No. 22.

Hij zal dus met vreugde werkzaam geweest zijn in die stad, waar hij vroeger eveneens, onder geheel verschillende omstandigheden, het Evangelie had mogen verkondigen, welke vreugde zeker niet weinig werd vermeerderd, toen "zijn getrouwe en voorname vriend, de Heer VAN ALDEGONDE, tot Burgermeester dier stad werd aangesteld, op de 30 November 1583, onder wiens bestier hij en zijn ambtgenoten hun ambt gerust konden waarnemen." 2

2 TE WATER, Reform. van Zeeland bl. 406. Dat zijne diensten ook door de stedelijke regering op prijs werden gesteld, blijkt nit hetgeen wij lezen, Antwerpsch Archievenblad, V. bl. 458: "Geordonneert den

Tresoriers ende Rentmeesteren, Meester JASPAR VAN DER HEYDEN, minister des cristelycx woordts, te bescheneken met een pintsoen Franschen wijn, mette accyse van desen, oft viertich guldens daervore, voor eene gratuuteyt, ter sausen dat desclve de vermaninghe alhier heeft gedaen int vernyewen van de Weth ende andere diensten, daerinne de stadt tot meer reysen hem hebben gebruyckt. Actum XX Decembris 1584."

4 In Mei 1583 vinden wij ook VAN DER HEYDEN zeer vervuld met de zaak, die toen reeds geruime tijd velen bezig hield, namelijk **het nieuwe concept van kerkordening, door de Staten ontworpen, ter vervanging van die van Middelburg van 1581 die hun te vrij was.**

In een brief aan CORNELII bespreekt hij deze zaak uitvoerig, verhaalt hoe het concept in het Latijn vertaald, met enige aanmerkingen van de Antwerpse predikanten voorzien, en door TAFFIN aan VILLIERS den hofprediker des Prinsen was gegeven, "ten eynde hy cum D. P. daarvan soude converseeren, ende sommige stucken (daerdoer onses achtens de kercke haer vryheid verliesen, ja eyndelyck verderven soude) corrigeeren."

Met de verdere geschiedenis dezer kerkorde zullen wij ons thans niet bezighouden; zij is elders uitvoerig behandeld, en raakt toch ook VAN DER HEYDEN slechts zijdelings aan. 1

1. Zie over deze kerkordening: HooYER, a. w. bl. 225 vgg. SEPT, Drie Evangeliedienaren, bl. 53 vgg. en een uitvoerig stuk bij KIST en ROYAARDS, Nederl. Archief III. bl. 304 vgg.

Wij zien hier weer, dat hij het echt Gereformeerde beginsel van de vrijheid der Kerk voorstond. Nog al karakteristiek is hetgeen de schrijver in dezelfde brief aangaande VILLIERS schrijft: "die wort dagelyx meer ten hove gewent ende vanden kereken ontwent, sulx dat hy oock met ons deseshalven in conversatie niet heeft willen comen, seggende, hy was consiliarius Principis." 2.

2, Wat hij van TAFFIN schrijft hangt hiermede samen : "de goede man is oock wten hove gemonstert ende compt by ons inder stad woonent" Er was waarschijnlijk enig verschil gerezen tussen de Prins en hem. Ook is TAFFIN in Antwerpen gebleven, terwijl VILLIERS met de Prins in de zomer van 1583 weer naar Delft vertrok, maar in Antwerpen waren meer predikanten nodig, en de Prins had reeds VILLIERS bij zich.

Na de kerkordening wordt de nieuwe Bijbelvertaling besproken. Telkens was op de verschillende Synoden over het wenselijke daarvan gehandeld, doch men was niet verder gekomen dan tot pogingen om de bestaande gebrekkige vertaling enigszins te verbeteren. Daarom had de Synode van 1581 besloten de zaak ernstig op te vatten en aan de vier Classen van Antwerpen, Gent, Delft en Utrecht, het leveren van een nieuwe Bijbelvertaling opgedragen, doch weldra bleek het onuitvoerbaar van deze toewijzing en verdeling van arbeid. VAN DER HEYDEN laat zich in deze brief dan ook niet gunstig daarover uit, en vreest dat het werk, door zoveel verschillende personen "gefliert," nimmer goed zal kunnen zijn. Zijn advies zou dus zijn te wachten tot de Geneefse Bijbel uitkwam, en onderwijl in plaats van de oude marginalen, nieuwe "goede sekere hebreusche alteratiën in margine" te stellen. 1.

1. "Tsal nimmer goet werck syn van so verscheyden persoonen gefliert, so inder sprake, phrases loquendi, als andersins. Ick hadde gewenscht, dat de marginalen onser Bybel hadden wtgedaen geweest, ende goede sekere hebreusche alteratiën in margine gestelt, totdat God beter gelegenheit eenex nieuwer translatie gegeuen hadde, immers tot de geneefsche fransoiseche Bybel wtgecomen ware; daarna te richten ware een sekerder voet, dan die nu can genomen werden, doch dits myn aduys." Bijlage B. No. 24.

Uit een brief van TAFFIN aan CORNELII, van 22 September 1583, zien wij dat de eerste er ook met VAN DER HEYDEN en verscheidene andere predikanten over gesproken had, en dat het merendeel van gevoelen was dat men beter deed de vertaling uit te stellen, hetgeen ook werkelijk geschied is. 2

2. "Jampridem huc reversus, obseruande frater, nonnullos ex ministris Ecclesiae, idiomatis Theutonici, de Bibliorum translatione conueni. Imprimis autem D. HEYDANUM, qui mihi diferendam hanc esse operam respondit, idque duas ob causas, quas nos quoque obseruauimus. Prior est . quod expectanda esse censeat Biblia illa, quae Genevae parantur; absolutissimam enim fore illam translationem, merito existimat. Altera est, non videri consultum, ut ita varii sint interpretes, quod sic multiplicia futura sint idiomata. Breuiter haec est illorum sententia, ut translatio haec in aliud rejiciatur tempus." M. S. Vergelijk ook Dr. C. SEPP, Drie evangeliedienaren, bl. 57.

Dat men te Utrecht er evenzo over dacht, blijkt uit een brief van WERNERUS HELMICHIIUS aan CORNELII, van 26 Febr. 1583, waarin hij klaagt dat aan hem en MODED, Job en de Psalmen, de moeilijkste boeken des Bijbels, zijn opgedragen, terwijl hij het eveneens geraden vindt te wachten tot het verschijnen van den Geneefschen Bijbel. Werken der Marnia-Vereeniging. III. IV. (Brieven uit onderscheiden Kerkel. Archieven) bl. 37.

Men zie verder: Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, PHILIPS VAN MARNIX, Godsd. en Kerkel. Geschriften, in de inleiding op het tweede deel, bl. XXXI. vgg.

In Juli 1583 had de Prins VAN ORANJE Antwerpen verlaten en zich naar Zeeland en van daar naar Delft begeven, en tegen het einde van November was, gelijk wij reeds zagen, MARNIX VAN ST. ALDEGONDE tot burgemeester van Antwerpen benoemd. Het bezit van deze stad was toen voor PARMA alles waard.

"Indien wij Antwerpen in handen krijgen, gaat gij allen met ons naar de mis, en indien gij het behoudt, gaan wij met u naar de preek," dit was in de mond der Spaanse soldaten allengs tot een spreekwoord geworden.

In de voorzomer van 1584, toen MARNIX bij de Prins te Delft vertoefde bij gelegenheid van de doop van FREDERIK HENDRIK, onderhield ORANJE zich lang met hem over de plannen van PARMA met betrekking tot Antwerpen, die de Prins toen reeds had doorgrond, en legde hem de middelen voor, die hij ter verdediging van de stad zou moeten aanwenden. MARNIX verlangde niets liever dan de raadgevingen des Prinsen op te volgen, doch helaas, hij vond slechts tegenwerking, waar ondersteuning en samenwerking van allen ten dringendste noodzakelijk waren. Antwerpen, dat altijd moeilijk te regeren was geweest en eigenlijk slechts aan de vaste hand van WILLEM VAN ORANJE gehoorzaamde, was na diens dood geheel en al een Republiek geworden. 1.

1. Nergens bijna was de rouw over den dood des Prinsen zo groot als juist in Antwerpen, waar men nu te laat inzag hoe veel hij voor die stad gedaan had. Een algemeene vastendag werd uitgeschreven, en den 21 Juli plechtig waargenomen. Vgl. RARLENBECK, page 232.

Men wilde er de maatregelen, die MARNIX nodig achtte voor het behoud der stad, meestentijds niet opvolgen, vooral wanneer men zich daarbij enige tijdelijke opoffering moest getroosten. Het beleg begon, en de bijzonderheden daarvan zijn te goed bekend, dan dat ik die hier zou behoeven te herhalen. Na de vruchteloze verwoesting van de brug over de Schelde, en de nederlaag bij *den Kauwenstein*, was de moed der Antwerpenaren gebroken. De Burgemeester zelf werd bedreigd, en het volk riep luide om brood of vrede. (MOTLEY, The United Netherlands, I. page 219.)

MARNIX' positie werd steeds moeilijker. De honger begon zich ook te doen gevoelen, "zodat er bij de broodbakkers voor geen stuiver brood te vinden was, ook wanneer men met 60 gulden in de hand kwam." (E. VAN METEREN IV. Bl. 256.)

Eindelijk was de stad niet langer te behouden, en na langdurige onderhandelingen werd Antwerpen den 17^{en} Augustus 1585 aan PARMA overgegeven, De voorwaarden waren voor dien tijd gunstig. De Gereformeerden mochten vier jaren in de stad blijven, met de verzekering van niet wegens geloofszaken te worden vervolgd, en zo zij na het verloop van dit tijdsbestek niet Rooms wilden worden, mochten zij hunne goederen verkopen, of bij hun vertrek weg voeren. En bijna niemand bleef. Reeds den 22sten Augustus verlieten de predikanten de stad, en daar zij "in grote faam stonden bij die van Holland" was het geen wonder dat zij overal in de aanzienlijkste steden van Holland en Zeeland om 't zeerst begeerd werden en spoedig, in plaats van de verlorenen, een andere uitgebreide werkring bekwamen. 1.

1. Waarschijnlijk waren er toen niet minder dan elf predikanten gelijktijdig in Antwerpen werkzaam. Tien van hen ondertekenden den 13^{den} Aug. 1555, dus vier dagen voor de overgave, een attestatie van een Antwerpse ouderling, die naar Emden vertrok. Hun namen zijn: DE MEESTER, FRABINDS, LANSBERGEN, REGENMORTER, BECIUS. BALCK, VAN DER HEYDEN, VAN TIL, BASTINGIUS en HARDENBERG, terwijl wij weten dat JOOST VAN LAREN, wiens naam niet op deze lijst voorkomt, mede tot op het laatst de Antwerpse gemeente gediend heeft. Zie E. MEINERS, Oost-Vriesl. Kerkel. Gesch. II. bl. 41. Vgl. JANSSEN, Kerkherv. in Vlaanderen. I. bl. 79.

De gemeente volgde het voorbeeld van haar leeraars. Niet minder dan 35.000 inwoners verlieten de stad, waaronder de rijkste fabrikanten en kooplieden, zodat met hen ook handel en welvaart naar elders de wijk namen. Toen vijftien jaren later de Infante ISABELLA haar intocht in Antwerpen hield, was de vroeger zo levendige stad doods en verlaten, vele duizenden huizen stonden er ledig, en de stilte werd slechts verbroken door het klokgelui der ontelbare kerken en kloosters, waarin zegevierend de mis wederom werd gevierd. 2.

2. Reeds dadelijk na het vertrek der Protestanten schreef PARMA aan PHILIPS II, dat de stad nu geheel armoedig was, daar de ketters haar hadden verlaten. "Pues es cierto, està la pobra ville pobrissima, habieudola dejado los herejes." MOTLEY, the United Netherlands I page 249.

Waarheen VAN DER HEYDEN zich bij zijn vertrek uit Antwerpen begaf, is onbekend ; waarschijnlijk vertrok hij eerst naar Holland of Zeeland, om daar af te wachten, waarheen God hem verder zenden zou. In het begin van 1586 werd hij te Vlissingen beroepen in de plaats van DAVID ARUNDEUS, die in Oktober van het vorige jaar overleden was, doch hij nam die beroeping niet aan, maar begaf zich in het voorjaar van 1586 naar de Paltz, waar hij voor de derde maal door de Frankenthaalse gemeente tot leraar was verkozen.

Hier schijnt hem nog een belangrijke taak, in overeenstemming met geheel zijn werkzaamheid als grondlegger van de Gereformeerde Kerk, te zijn opgedragen. HOOGSTRATEN bericht in zijn Woordenboek dat VAN DER HEYDEN tot Inspector van Bacharach en het omliggende gewest (dat tot het gebied van den Paltzgraaf aan den Rhijn behoorde) benoemd werd. Hiermee staat wellicht in verband wat ik vind in een brief van JOHANNES CUCHLINUS, predikant te Amsterdam, aan ARNOLDUS CORNELII, gedateerd de 21ste April 1586, aangaande zekere moeilijkheden in de Frankenthaalse gemeente, waartoe VAN DER HEYDEN aanleiding zou gegeven hebben. Dat laatstgenoemde tot het werk ener kerkvisitatie geroepen werd door JOAN CASIMIR, die in 1583 als Administrator van de landen zijns overleden broeders, LODEWIJK VI, was opgetreden, laat zich gemakkelijk verklaren, en het ligt voor de hand, dat een Inspector aanleiding tot moeilijkheden geven kan, zonder dat hij er de oorzaak van is. Voor ons is hierin althans nog geen aanleiding om met CUCHLINUS zelfs maar in de verte te denken aan iets, waardoor

aan de haren van VAN DER HEYDEN, in den dienst zijns Heeren vergrijsd, een vlek zou kleven. Integendeel heeft hij zich dit recht verworven, dat wij ons hem voorstellen als in het werk der kerkverzorging - veld van eer in die dagen van haar struggle for life - werkzaam ten einde toe.

Hij stierf te Bacharach (het bekende stadje aan de linker Rijnsoever tussen Bingen en St. Goar) op de 7^e Mei van ditzelfde jaar 1586.

Het leven van GASPAR VAN DER HEYDEN ligt open vóór ons en uit zijn daden is zijn karakter genoegzaam op te maken. Wij kunnen het ons dan ook volkomen begrijpen dat hij de achting en vriendschap genoot van mannen als FREDERIK III van de Paltz, MARNIX VAN ST. ALDEGONDE en Prins WILLEM VAN ORANJE, die in hem, naast zijn grote ijver voor de zaak des Heeren, ook de mildheid en nederigheid waardeerden, waardoor hij zo gunstig bij vele anderen afstak. Evenals bij TAFFIN, treedt ons in GASPAR VAN DER HEYDEN een beminnelijke figuur voor de geest, en volgaarne stemmen wij het dan ook zijn lofredenaar TE WATER toe, "dat hij zich door zijn Godvruchtig gedrag, geregelde ijver tot de dienst van Godts Kerken, vaak gepaard met het grootste levensgevaar, en doorknede kennis der Godtlijke Bijbelwaarheden, een onsterflijke roem heeft verkregen." (W. TE WATER, Lofvermeldent Levensverhaal, enz. Boekzaal 1754, bl. 457.)

Zeker niet minder dan velen zijner meer geroemde tijdgenoten, is hij waardig om in dankbare herinnering te blijven bij allen die het Evangelie belijden, dat hij gedurende 36 van zijn 56 levensjaren zo moedig predikte. Inzonderheid komt hem een eerste en een ereplaats toe in de geschiedrol van de Nederlands Hervormde Kerk, van welke niemand meer dan hij de grondlegger verdient te heten.

BIJLAGEN.

(In digitale versie verkort weergegeven)

BIJLAGE B. N°. 1.*Godes genade door JESUM CHRISTUM, Amen.*

Eersame ende eerwaardige lieve broeders, ick heb u. 1. van Wesel geschreven, dwelck ick hope dat ghy nv lange ontfanghen hebt. Wy syn t' Embden aengekomen met goeden spoede ende oncost genoegh, den 1 Octobris. Daer comende wy vinden alle dinghen so raw, dat ick ende TAFFIN dese 3 voerleden daghen niet gedaen hebben dan loepen, om d'ander te beweghen, so dat wy't doer Godes genade so wyt gebracht hebben, dat wy heden na middagh deerste versamelinghe hebben sullen; de Heere wille ons daerin bywoonen doer Synen Geest.

Hier syn verschenen ter merct (want t'is nv hier jaer merct) verscheyden personen wt Nederlandt, van Gendt, Andwerpen, Brussel, uit het Westquartier. Die van Wesel, Aken, Cuelen, Emmerick syn een deel met, en een deel na ons comen. Hierom can ick u. 1. niet schryven wanneer ick weder thuys comen sal, totdat wy sien hoe ons de rekeninghe in handen gaen sal. Als ick weder geleghenheydt hebben sal, sal ick weder schryven. Ick bevlytighe my vroech ende spade int oversetten, maar ick vrees, dat ickt hier niet al sal connen afdoen. Ick heb de broederen geschreven of ick soude moghen te Wesel blyven, totdat sulcks volmaeckt ware, anders tsal den druckers tot grooten nadeele comen, die van nu op my wachten, ende ick weet niemandt dien ickt soude durven toebetrouwen, dus verwacht ick der broederen andworde hiervan. Ick bidde den broederen datse voer ons bidden, dat wy weder spoedich tsamen mogen comen, ende desgelycks datse tewijle vlytich in haren dienst syn, dat toch geen swaricheyt in der gemeeynten op en sta.

Hier is seker tydinghe, dat THEOPHILUS ende ANTHONIUS te Nordwyck hares dienstes ontset syn ende verbannen syn. YSBRAND is oock ontset, maer toegelaten met anderen te mogen vercoren werden; den ganschen handel is hier gesonden tot eenen, van dien ickt cryghen sal. Och 1. broeders, dat syn ons vermaningen God te daneken voer den staet onser kereken, en Hem te bidden dat Hy ons altyd in vrede houde, desgelycks toetesien dat wy geen occasien plaetse laten vinden, daerdoer men tot sodane swaricheyden soude mogen comen. Ick hope dat Hy by ons sal weesen, gelyck Hy geweest heeft. Hiermede bevele ick u. 1. in Syn bewaringe; syt vlytich in uwen roep, insonderheyt de siecken te besoecken, ende te troosten die aengevochten werden; wilt myn huysvrouwe tsontijds aenspreken.

Met haesten, den 4 octobris.

In Embden, by my u. 1. goetwillige dienaer
GASPAR VAN DER HEYDEN.

Ick begroete v. alle tsamen; groet die dyaconen ende gerichtspersonen, ende andere godsaligen, die by u. 1. syn.

Het coren welt hier alle dagen dierder, ende daer is geene te cryghen; nochtans segt men, datter corens genoegh is in de stadt. De natien van Hollandt schryven in Engeland om coren, desgelycks anderen, so dat het hier noch seere benaut wil werden. Daer comen geen schepen met coren; al hebben sys gecocht, sy mogen niet uitvoeren, die tydinge is hier gecomen. Tschynt dat de Heere den honger over al roepen wil.

Ick versta hier dat GILLES DE VISSCHER last heeft om u. l. te betalen de 50 f., daerom hope ick dat ghy't gelt ontfanghen sult hebben.

Blyft den Heere bevolen.

De eersame mannen **ARNOLDO CRUSIO**, dienaer der gemeynten, ende **JAN MONDEKENS**, ende die andere dienaers der gemeynte CHRISTI te Frankenthal.

206 N°. 2.

Genade en vrede in CHRISTO JESU, Amen.

Zeer lieve ende in myn hert gewenschte broeder, u gedenckt nv tgene dat wy u. l. voorhenen gesegt hebben, naemlycken dat ghy uws selfs meester niet syn soudt daer synde, ende daerom uwe belofte niet soudt connen volcomen, also ick niet vertwyfele dat uw gemoedt geweest is ; tis wel waer dattet om de sake CHRISTI is, en daerom met dancksegginge van ons behoorde opgenomen te wesen, maer midlerwyl heb ick dus lange inden last alleen geseten, ende noch voortaan geschapen ben te blyven, ende hopende u. l. comste, heb ick de gebeden tot nu toe onderhouden, op datter te min veranderinge in der gemeynten comen sonde, maer nv salmense achter dese weken met droefheynt myns ende der dienaren, ja der ganscher gemeynten herten afsetten, tot dat ons God weder eenen dienaer in u. l. plaetse geeft. Weet voerwaer, dat u de gemeynte (die anders int aensien der glorien Gods aldaer .v gern daer latet), met droefheynt verlaten, ende noch niet absolutelyck verlaten connen, tot datse beter versien syn, ende aengaende my, ick heb u. l. brief dick met tranen gelesen, ende desen niet daersonder geschreven; denck hoet my bedroeven moet, dat ick dus dickmale veranderinge der mithulperen onderworpen ben, alsnv daer sonder sittende, de sorge alleene draghende, alsdan eenen cryghende, die myns sins niet is, ende u. l., die myns herten lust was, moet ick derven. Het soude my haest verdrieten meer collega's te begeeren, so ick wederom niet dochte, dat ick ander lieden gaven uiter gemeynten sluyten, ende haer daervan berooven sonde; och, mochte my de Heere noch soo geluckich maken, dat ick by u. l. oft ghy by my waeret. Nu welaen, ick sal myn sinnen gerust setten, die tsint deser tydinge uwes uitblyvens wat becommert geweest syn, ende gevet Hem op, dien het belieft ons aldus te scheyden, om vele verstroyden tot Hem (dien de bruyt toehoort) te versamelen. Laet ons dan, seer lieve broeder, onsselven te buyten gaen en bereyt syn, niet alleen dit, maer noch meer om Syns naems wil te doerspertelen; de Heere houde onse gemoeden altydt te samen, ende geve u genade vele vruchten te plucken.

Aengaende uwe sake, daer heb ick aldus ingehandelt: als de brieven tot my gecomen syn, heb ick de consistorie der ouderlinghen ende diaconen tsamen geroepen, de brieven gelesen, ende wy hebben de sake in een cort beslyt getrocken, nv tsnoenens (s'middags) de gemeynte tsamen te luyden; die heb ick de brieven oock gelesen, ende daerna ons gevoelen hen voergehouden: summa alsoo gehandelt, dat wy al eens daerin geweest syn, dat u lang uitblyven ende daerblyuen u noch niemanden sonde qualyck afgenomen syn, alst wel voerhenen by sommighen was. Daerna op de begeerte om u gans t'ontslaen, is der broederen meyninghe op dit pas niets te beslyten, gemerckt de gemeynte onversien is, n'aer nadat wy sien dat het ons ende oock u. l. gaet, sullen wy handelen.

Connen wy wel versien syn, wy sullen u den vaderlande niet licht ontnemen, ten ware dat wy hoorden dat ghy begeerdet hier te wesen om seker oorsaken; so niet, wy sullen onse optie noch houden, doch u. l. van alles adverteren. Dits de summa die wy den Eerbaren raedt ende den consistorie geschreden hebben, ende also is u ontschuld byder gansche gemeeynten geschiet ende ghy verneemt oock haeren willen. Inden brief vanden raedt stondt van noch eenen te senden, maer niets in specie, daerop het bedenckelyck is iemanden te lenden, doch hebben wy hen geschreven sose in specie iemanden benamen, ofte in genere eenige begeerden, willen wy alle hulpe doen.

Aengaende D. ALDEGONDENII brief vande commissie heb ick gelesen ende den broederen voergelesen, maer sy connen indeser haest daerop niets andworden, dan beloven haer devoir te doen om sulcken, ist mogelyck, in dwerck te stellen. Het sal weder een nieu wonde vor velen syn, die in dese 4 of 5 jaren vanden hunger uitgemergelt syn. Groet myn heer hertelyck seere.

Wy hebben de classische tsamencomst uitgesteld op uwe comst. TAFFINUS, DATHENUS etc. hebben my dick hart gedrongen, maer ick seyde altydt dat u. l., comste ons eenige openinghe gheven soude vanden saken beneden; nu sullen wy tsamen comen ende moeten iet besluyten vanden Synodum, om onse consciëntien te quyten, ende allen verwytt van nalatichheit ende onachtsaemheit t'ontloopen.

'tWondert my seere dat syn Excel. Synodum Embdanam soude misprysen, daer ons D. ALD. eer wy er henen ginghen anders geseyt heeft, ende het doet nv vele achterdenckens hebben wat dat bediedt. Iek sorge wel ten deele dat het quaet is, dat hy niemand by hem heeft die CHRISTUS saken wat meer diene. Ick wil haest met DATH. en TAF. daarvan spreken, want wat ist dat wy vele steden ende mueren cryghen ende hebben, als Jerusalem niet opgebout sonde werden, daer toch de Heere meer daertoe gesint is, dan tot alle Jacobs wooninghen.

Ghy doet een groot werck die Conventus aenstellende, want die hen vanden naem der discipline ende ordeninghe schouwen, sullense toestaen reipsa, ende 'tgelt gelyck hoe CHRISTUS gepredict wert, als Hy suyver inde leere gepredict wert ende men allenskens tot eenige forme comen mach.

Van PETRO en verwondert my niet, want ghy weet dat ickt u. l. dick gesegt heb, dat hy, noch syn gesell, ja hy doer den anderen, deser saken een afschouwen hadden, hoewel syt toch onderschreven ende ons daerover ten lesten bedant hebben; summa lieve broeder doet u. l. devoir, ende vermaent de kercke van Dort oock tot 'thare, also ghy oock doet. Dit sal onsen B. te Heydelberg seer aengenaem syn. Aengaende de ministers die daar syn kenne ick ten deele ex auditu, ten deele anders.

CARPENTARIUM heb ick t'Handwerpen gesien ende gekent, maer als ick daer was, predicte hyer niet; heeft hem te Londen, so ick hoore, niet so loflyck gedragen inden twist van Londen, toch 't mach gebetert syn. De anderen ken ick ten deele uit datse t'Embden gewoont hebben, maer daer sal noch al wat behoeven inder kercke regeringe, sonst houd ick datse inde leere rondt syn; somma u. l. versamelinghe sal vele connen beteren, als ghyse soetelyck ende yverlyck hanteert ende aenroert. Ghy hebt den nut gesien inden duytschen in onser classe, dus broeder handelt na uwe bescheydenheit ende draeght met uwer wetenheit sommiger onwetenheit.

BASTIAEN JANSSENS is daer by hopman MARINUS te Delfshaven; vermaent hem, ofte doet hem vermanen thuyswaert te keeren tot wyf ende kinderen, daarvan hy sonder aenseggen afgeweken is; hy lamt synen arbeyt ende loopt curieuselyck na een ander, dat hem God niet beveelt.

Aengaende uwe saken alhier, wy syn byden schefner geweest, die heeft ons 35 f gegeven, ende twee malter corens is hy willich te geven, maer het 3de wil hy

inhouden by u. l. ratificatio, tegen de 7 1/2 viertel wyns die ghy te vele gehad hebt; hy woude ons qualyck tellen, doch als ick seyde dat ijkt verantwerden wilde, so was hy te vreden, vresende oft een ander die u navolghen sonde hem ergens in te beclaghen hadde ende seyde 'twas de maaiere datmen bescheyd van boven brochte.

Metter bedieninghe Moers' ist al anders dan na uwe meyninge ganghen; STURMIUS heeft er seldom, ja niet gepredict, allegerende 'tperyckel, den arbeyt ende ongelegenheit; so ist. JOANNI, die by LEVENICH is, van MARIO et DATHENO doer myn aensoeken, opgelegd; die gater predicken, tamen invitus. STURMIUS doopter ende trouter. Myn bedencken is, dat men iemanden verordene die met hen afharidele, ende wijl JOANNES VAERS sulcks niet langer doen wil, moetmen mettén Senatoribus handelen, insonderheyt van Moers, wellicht salmen ons ergentweder eenen opdringhen om duytsch te leeren. Ick houde dat TILIUS gern hier ware.

Aengaende u. l. huys, dat sal inder yl niet profytelyck connen vercocht werden; den naesten middel is dat men't terstont verhuere certis conditionibus, ende alst geleghen is, mach men't vercoepen, soo u. l. indeselve meyninghe blyve. So lang salmen den huysraet op eenen hoop setten, ende hooren u. l. bedencken.

Voerder aengaende onser gemeynte, geliefde broeder, die is noch in eenen vrede-lycken state, maer ghy soudse niet al vinden, die ghy er gelaten hebt. QUIRYN DE MEESTER is met den Heere, item JAN CLAREBOUDS wyf.

ANTHONIS VERMERCKEN is gehout met TRUUSKEN CONIGSLOOS suster ende ander meer, daertoe de tyt te eert is om te verhalen. Te St. Lamberts isser vier vande peste gestorven in acht dagen. Hiermede wil ick u. l. goeden nacht seggen ende adieu, tot ons de Heere hier of hierna tsamen brengen sal. De tydt wert my te cort om meer te schryven.

Myne huysvrouw groet u. l. ende u. l. vader ende broeders. Alle de broeders groeten u die my gesproken hebben, insonderheyt d'ouderlinghen ende dyaconen. Vaert wel in den Heere.

Te Franckenthal, den 25 Septembris 1573; u. l. gunstige mitbroeder
GASPAR VAN DER HEYDEN.

Den godsaligen ende welgeleerden Mro. **ARNOLDO CRISIO CORNELISS**,
mynen seer lieven broeder, te Delft.

N°. 3.

Genade, vrede ende barmharticheyt van Gode den Vader ende den Heere JESU CHRISTI. Amen.

Eersame, lieve ende seer eername broeders, wy hebben u. l. schryven doer onsen broeder BURCHARDUM wel ontfanghen, ende syn daerin eensdeels bedroeft, ende anderdeels verblydt geweest; bedroeft, omdat wy onsen lieven broeder ende dienaer ARNOLDUM (dien wy node gaen lieten, voorsiene watter uit gecomen is, ende nochtans betrouwende dat hy syn stercke beloften houden sonde, altydt weder verwacht) dus lange gederft hebben ende noch dervuen; op dander sijde verblyden wy ons, hoorende den wasdom des rycks CHRISTI ende siende uwen yfer om goede dienaren te hebben. Waerdeur wy so verre beweeght syn geworden, dat wy syns langk wtblyvens haluen boven ende tegen syn schriftelycke ende mondelycke belofte, hem noch u. l. niet willen moyelyck syn. Gelyck wy anders wel voergenomen hadden hem daerin te vermanen, want of men wel voerwerper can van den groeten noot, dien wy

voerhenen oock wel bedacht hebben, daerom en laet hy nochtans dier gemeynthe niet verbonden te blyven om te dienen, die hem voer u. l. ende oock niet sonder noot beroepen hebben, oock sonder eenige uitneminge; wiens achterblyuinghe oock maect, dat wy nv een deel des dienstes met droefheyt ende schade onser gemeynthe moeten afstellen ende - onderlaten. Nu, overleggende dat het niet syne maer u. l. schuld is, ende dat de vryheyt, die u. l. in dit stuck gebruyckt hebben, gesproken is niet uit moetwilligheyt, maer uit eenen yfer totter voorderinge der glorie Gods, so dancken wy Gode met u. l. ende bidden dat Hy den segen ende wasdom tot synen dienst ende arbeyt geven wille; maer aengaende hem gansch los te laten ende van synen dienst, dien hy deser gemeynthe schuldich is, ganschelyck te ontslaen: dat connen wy, geliefde broeders, als noch niet doen, aengesien dat dese gemeynthe ende dander plaetse daer hy pleech te predicken gansch onvoorsien is, maer wy willen daerna arbeyden na ons vermogen, ende so verre als wy andersins na genoegsaemheyt connen geholpen werden, sullen wy't u. l. schryven; soo niet, soo gedencken wy onser dienaar te behouden ende alst noot is t' ontbieden, hopende dat de broeders hen sullen laten benoegen dat sy hem soo lange gebruyckt hebben, ende noch gebruycken mogen.

Ende verder en is hy oock van onsen genadigsten Heere Hertoge FREDERICK, Paltsgrave, Churfurst, etc. niet losgelaten, dan op het goet bedencken onser gemeynthe, gelyck ons geschreven is.

De Heere onse barmhertige God ende Vader regiere de sake also, dat hy vele vruchten mach schaffen, ende datter noch vele meer dienaers moghen noodich syn ende oock, om den noot te vervullen, moghen geuonden werden. Voerder connen wy niet laten de broederen te vermelden, dat het ons seere verblydt hoorende dat de dienaeren aldaer beginnen wekelycks te samen te comen, om malcanderen te oeffenen ende de gaven te verwerken; item te beraedslagen, dat de gebreken aller kereken mogen gebetert werden. Daerwt sullen de broeders metter tydt gewaer werden een onwtsprekelycke vrucht ende nutticheyt, biddende denselven, dat se aen sodaene ende dergelycke goede beginselen de handt willen houden, wetende dat God de geringe middelen pleech te segenen, gelyck Zach. 4 die niet veracht wil hebben, als men den tempel met slechte beginselen weder opbouwen moeste, dwelck nochtans van Gode tegen alle aenstooten gevoerdert wert. Dese syne gewoonte sal de Heere altydt voloeren, ende u. l. geliefde broeders in den arbeyt syner kereken niet ongesegent laten, so 1 Cor. 15 staet. Wie d'net op syn woordt int meer werpt, ende wie in synen talentponde getrouw is, die sal hier vele vruchts doen ende hierna metten getrouwen knechten eene groote belooninge vercrygen van den Opperherder der schapen ende des Niewen Testaments, als hy in de woleken verschynen sal. In wiens handt ende bewaringe wy u. l., seer weerde ende lieve broeders, bevolen laten, hem biddende dat hy syn begonnen werck totten eynde toe volvoeren wille. Amen, Amen.

Met haesten te Franckendale den 28 Septembris 1573. By ons u. 1573.

Goetgonstige ende getrouwe broeders, in den naem ende van wegen onser gemeynthe:

GASPAR VAN DER HEYDEN.

ANDRIES DE MEESTER.

JOHANNES SEU.

LAMBRECHT VAN GEELEKERCKEN.

JAN VAN DEN BORNE.

JAN MONDEKINS de oude.

CORNELIS DEUS.

JAN CLAREBOUDT.

**Aen den Eersamen, Wysen ende Godsaligen Dienaren des Woords,
Ouderlingen ende Diaconen der gereformeerder kercken CHRISTI,
binnen Delft.**

N°. 4.

Godes genade doer JESUM CHRISTUM, Amen.

Zeer lieve vriendt ende broeder, na alle behoorlycke groetenissen laet ick u weten dat ick noch gesont ben, den Heere sy lof, maer vinde arbeyds genoeg inder gemeynten, dewyle sy dagelycks wasset ende ick wasse niet, maer neme af; daertoe wete ick oock niemanden voerhanden, die my sal bequamelyck helpen connen, want ofte sy connen de 2 spraken niet, ofte sy en syn niet te becomen, raids den grooten mangel ministrorum in Palatinatu, ofte sy syn niet te vertrouwen.

Aengaende Moers dat wert bedient doer JOANNEM FABRUM van Lamsheim ende wil het niet lang bedienen, gemerckt de groote moylyckheyt synder reyse; hier te comen wonen, hy soude moeten 'tgansch stipendium hebben, ende ick werder niet met geholpen, desgelycks wil hy 'tgansch ministerrum niet bedienen, maar alleen predicken. Hy heeft noch niets ontfanghen van dat hy er gestaen heeft. Ick sprack er lest met OLEVIANO van ende hy seyde men soude ratificeren, als ick eenen diaconum hebben soude, ende meynde dat ghy te veel ontfanghen hebben soudt, gemerct de ander te wyle de labores gedragen hebben, doch wat daerin van den heeren voer goet geacht wert, hopick dat u. l. gevallen sal; my docht dan noodich al 'tgeldt op te nemen, om thuysken te betalen, dat ghy aan JAN BRUYN niet behoefdet t'ontleenen noch op te nemen; de schefner wilde niet geven ten ware dat icker voor verandworden wilde. 'thuys is noch niet verheurt, 'thadde lange verheurt geweest, haddick u. l. compst niet altyd verwacht, nu sal ickt ter gelegheneyt verheuren, ende setten al u dingen boven.

Aengaende den vrede der gemeynte is (Gode sy lof) noch vaste, hoewel satan list soect om wat aen te richten, maer de Heere sal satans opset weeren, also hy tot noch toe gedaen heeft. Ick sorge voor eenen stoot teghen de naeste verkiesingen der dienaren als ouderlinghen ende dyaconen, maer ick hope de Heere sal ons d'overwinning geven, so hy tot noch toe gedaen heeft. Ick heb weder eenen aenstoot gehad met eenen latijnschen schoelmeester. Desgelycks is HERMAN GELTENS sake lest gewesen van den Churft. ende heeft licentie om een ander te trouwen; hy heeft syn herte gelegd aen BETHKEN BOECLETS, dwelck de vrienden niet toelaten willen.

t'Sint Lamberts is de peste ende daer isser oock eenige van gestorven, desgelycks in ander plaetsen als Heydelberg, Creutzenach. By ons syn geen crancken dan met cortsen, colycken etc. Myn huysvrouw ligt te bedde cranck, maer ick hope 'tsal weder beteren. Ick heb dit metter haest gheschreven, inder nacht.

DURICK ALARLS wyfs vader is by den Heere; sus wete ick niemanden in peryckel des doots. De broederen wenschen u alles goets ende connen qualyck verdouwen dat ghy hen aldus ontnomen syt. Condy weder tot ons comen, wy hadden geen dingk liever. OLEVIANUS sloech my lest NICLAES van St. Lamberts voer, tot eenen collega, maer ick sorge dat hy in onser kercke te swack is om syn gebreck. Ick sloech hem DAVID van Petersheim voer, ende die geviel hem niet. Wy wilden't der gemeynten wel aenseggen, maer daer is oock al peryckel in; aldus sitten wy allen tyden in bangicheyt, ende al doer u. schuld; quaem dy 'thuys so waren wy van alles vry, doch als wy op d'andersyde de glorie Gods ende 'tvaderlant bedencken, so troesten wy ons. De Heere geve u. l. segen ende vorspoet.

ADRIANUS DE BLEEKER is hier gecomen van Tricht, om te Spiers aentehouden voer eenen broeder, die omtrent Hasselt gevanghen ende na Luyck gevoert is ; 'tschynt dat hy daer qualyck middel heeft om blyven. Ick wil in reditu meer met hem spreken. Dese bringer is die, daer ghy lang om gewenscht hebt; ick hope hy aal 'thuya, dat qualyck opgericht can werden, helpen in orden setten. Hy verblydt hem dat hy u. daer vinden sal; wilt hem vlytichlyck helpen, ende de hand trouwelyck bieden, te meer omdat hy onse sprake niet en can. Ick twyfele niet of hy sal JESU CHRISTI sake connen by syn Excell. voorderen. De Heere seghene u. l. arbeydt, lieve ende weerde broeder; wy laten niet voer de sake JESU CHRISTI ende des vaderlands te bidden, doch wy hebben de wekelycke gebeden weder moeten afstellen. Groet uwen patroon ende broeders, REYNERUM ende alle die daer van myne kennisse syn.

De broeders wanden consistorie laten v. hertelyck groeten; so doet oock myn huysvrouw. Met haesten den 12 Octobris 1573; u. l. mithulp

GASPAR VAN DER HEYDEN.

Aen den eersamen mynen lieven vrindt **ARNOLDUS CRUSIUS CORNELISSEN**, tot Delft.

No. 19.

Genade ende vrede doer JESUM CHRISTUM, Amen.

Zeer eerweerde ende geliefde mitbroederen inden Heere, wy hebben u. l. schryven uiter Goude ontfangen ende voerlesen, ende dancken ten eersten Gode, dat Hy u. l. herten met sulcken yver ontsteect om eenen Provinciaalen Synodum te beroepen, opdat vele dinghen inder kercke Gods mochten gebetert werden. Wy bidden oock den broederen datse van ons gevoelen, dat wy niet anders zoeken noch wenschen, dan dat wy de gelegenheyt mochten hebben by malcanderen te comen, ende te verbeteren tgene men wter ervaringe ofte andersins siet noodich ende stichtelyck te wesen; daerom wy oock dese sake inder vreesse Gods ende met aendacht overwegen hebben, want wy souden niet geerne so eene heylige ende Christelycke sake verhinderen.

Maer, seer weerde ende lieve broeders, ons bedenken is, dat het alsnu seer onbequaem ende ongelegen wesen soude voer velen, overmits de winter voer de duere is, ende den oncost (insonderheyt den kereken uit Vlaenderen, Brabandt, Vrieslant, Gelderlandt ende omtrent der Masen, etc.) swaer soude wesen om dragen; wy swygen datse qualyck so lange van haren kereken (die alsoch met weynich dienaers versien syn) souden connen wesen; daerbeneuen vreesen wy, dat onse tsamencomste vanden papistischen (die sulcks sonder twyfel vernemen souden) seer qualyck soude geduydt werden, enen als oft wy niet anders dan tegen hen raedtslaegden, daerdoer het beginsel tusschen Syner Excell. ende den Staten mogelyck eenichsins soude connen verhindert, ende derhaluen sulcks ons soude mogen qualyck afgenomen werden. Wy ouerleggen oock dat d'afwesen Syner Excell. onser sake niet voorderyck, maer mogelyck seere hinderlyck weesen soude, die mogelyck deden ganschen winter niet weder in Hollandt of Zeeland comen, of, so hy er comt, seer onlange weesen sal. Om dese ende desergelycke redenen dunckt ons beter, datmen de versamelinghe uitstelle tot 'tbegin des somers, gelyck men oock t' Embden, om te vergaderen, den somer voer den winter vercoren heeft. So vele aengaet de versamelinghe selve

Wy verstaen dat u. l. eenen Provinciaalen Synodum woude beroepen, ende nochtans de dienaren onder den cruyce ofte wten heymelycken gemeynen oock beschryven; nu

moest men niet alleen beroepen die by ons woonen in Brabant of Vlaenderen, maer oock die in Vrieslandt, Gelderlandt, omtrent der Mase of elders woonen, ende also soude de versamelinghe niet Provinciael, maer schier Generael of Nationael, ofte immers so groot syn als die men t' Embden gehouden heeft. Daerom dunckt ons, soverre de saken redelyck wel afloopen, dat men tegen 'tbegin des somers beter soude eenen Generalen Synodum beroepen, daer men niet alleen die van Noort-Hollandt, maer oock die van Engelandt ende elders beschryven sal, om eene geheele eendrachticheyt aller Nederlandscher kereken te maken ende beuestigen, ende dat alle occasiën van suspitiën ende prejudiciën benomen werden. So vele den heymelycken kercken aengaet (die men de cruyskercken pleech te noemen), dese Classis van Walcheren heeft doer d'aduys van sommigen personagiën (die wy hier niet begeeren te noemen) gearbeyt ende arbeydt noch dagelycks, dat oueral dienaers ende order gestelt inert, insonderheyt in Brabantt ende Vlaenderen, daertoe wy oock eenige ministers in Engelandt, Vrieslandt, etc. afgeveerdicht hebben om te collecteeren, ten eynde dat men oueral ministers senden, onderhouden, ende also eenige orden stellen soudent; ja, hebben oock twee ministers in Brabantt ende Vlaenderen t'onsen toste gesonden, die oueral den staet der kereken doersien hebben, ende de sake is so verre gebrocht, dat wy hopen datter u. l. van vernemen sullen of alreede vernomen hebben. Wy wenschten wel, dat u. l. ende alle anderen oock 'tbeste daertoe deden, ende datmen hiervan so weynich gewachs maecke als 't mogelyck is, ten eynde dat Gelderlandt en Vrieslandt, daarvan wy verder dan u. l. geseten syn, oock mochten ontsteken werden. Die van Oost-Frieslandt schryven ons wel datse vier ministers in West-Frieslandt gesonden hebben om hen vande contributiën te ontschuldigen, maer wy weten geen bescheyt hoe sy't daer maken.

Aengaende de Noordhollandsche kercken, wy hopen datse onse articulen angenommen hebben, ende oock eenighsins onderhouden, ende sodaer iet aen ontbreeckt, wy bidden den broederen dat syse daertoe vermanen, tot dat ons de Heere middel geeft om t'samen te comen. Dat u. l. schryven by den Staten aen te houden om eenige studenten t'onderhouden, dat achten wy eene noodige sake te veesen, maer wy sorgen dat men weinich verweruen sal, angesien men geen genoechsame stipendia cryghen can om de dienaers te voeden, die nv alreede in den oogst van noode syn. U. L. mochten elck by synder stadt anhouden, gelyk wy hier begonnen hebben te doene, of oock by den Staten, soo't u. l. belieft. Van eene andere kerckenordeninge te maken, sorgen wy dattet schier noch te vroeck is te spreken, vreesende dat wy swaarlyck daertoe comen sullen, ten deele om de verscheyden gesinthen van sommigen onder ons, ten deele oock dat het te besorgen staet, dat sommigen van de Staten des lands hierin ons sullen willen meesteren; daerom sullen wy ons behelpen met die nv eendrachtelyck angenommen is, totdat wy in den Synodo Generali daarvan eensamentlyck besluyten.

HENRICI ROLANDI sake stellen wy in u. l. discretie. U. L. mogen de brieven wel opbreken, maer wy sorgen dat hy langsaem tot kennisse synder misdaet comen gal, gemerct dat hy niet en gestaet sulcks als hem van den broederen van Leyden ende anderen is angesegt. Wy achten oock dat hy niet licht wederom totten kerckedienst toetelaten sy, aengesien dat sommigen sorgen dat hy de ware Religie niet van herten meynt, daarvan hy overlangk, terwyle hy in dienste was, suspect is geweest.

Aengaende den Synodum te beroepen, sulcks was der classe inder Paltz opgelegt, maer overmids hare ende onse conditie nv verandert syn, dunckt ons dattet beter der classe van Delft op te leggen sy, mitsgaders der classe van Walcheren (soo't u. l. goet dunkt), overmids deselue niet alleen velen wél ende na gelegen is, maer oock aen die van Brabant ende Vlaenderen bysondere kennisse heeft. Tewyle conden de

gedeputeerde classen t'samen . aen de ouergebleuene kercken inder Paltz schryven, ende ons van het Emdisch besluyt ontschuldigen. Ten lesten aengaende de plaetse waer men tsamen comen soude, dat stellen wy oock in u. l. discretie, alleen dattet in Hollandt of Zeelandt geschiede (ten ware dat ons de veranderinge daerentusschen anders leerde); insonderheyt dattet in eenige geleghen plaetse sy ende die so stille sy als't mogelyck is, dat is niet al te na by den houe, opdat de vergaderinge van sommigen misgongstigen geen en aenstoot of hindernisse lyde.

Ende overmids de Walsche kercken onses lands (mitsgaders dengenen diese uit Engelandt, Duytschlant ende elders tot hen geroepen hebben) onlangs eenen Synodum te Dordrecht bysonderlyck gehouden hebben, daerse ons niet toe geroepen hebben, ja besloten hare vergaderingen van nu voertaen bysonderlyck onder hen te houden, so is ons bedencken dattet onnoodich wesen sal hen tot onser vergaderinge te beroepen. Ende indien sy ons iet aenteseggen hebben, ofte wy hen, so can men't dengenen die sy alreede daertoe gedeputeert hebben anseggen.

Dit is, seer eerweerde ende geliefde broeders, ons bedencken, hopende dattet u. l. also sullen duyden gelyck wy't meynen, mæmlyck int beste na den regel der liefde; wy zoeken met u. l. de voerdinge der kercken onses Heeren JESU CHRISTI ende bidden dat het u. l. believe ons hierop wederom u. l. advys te schryven. Wy sullen ons in alles bewysen diete wegen, welcken d'opbouwinge des rycks CHRISTI ter herten gaet. De Heere onse Godt regiere u. l. ende ons allen met Synen H. Geest ende gespare u. l. lange inden dienst Syner kercke.

Te **Middelborch**, den 20 Septembris 1577.

U. L. dienstwillige mitbroeder

GASPAR VAN DER HEYDEN.

Minister in den naem der Classe van Walcheren.

Den eersamen mynen L. broeder **CHRISTIANO SYNAPIO**, predicant te Dordrecht, om voorder te bestellen met eenen getrouwen bode aan **PETRO JANSSEN** of **ARNOLDO CORNELII** tot Delft, mitsgaders den anderen ministers vande Classe Delft.

N°. 20.

D. ARNOLDE,

geliefde mitbroeder, ick ben met myn huysvrouw nu sommige weynige daghen thuys comen, nadat ick dese leste reyse dry volle maenden t'Handwerpen geweest ben. Hier comende heeft myn huysvrouw een briefken van u. l. ontfanghen mitsgaders seker geit van den wyn, dwelck sy den man volgende u. l. rekeninge betaelt heeft.

D. TILIUS is t'Handwerpen wat sieckelyck, ick dencke van te vele arbeys te doene, want daer nimmermeer gedaen werk is. De stadt ende gemeynte van Delft hebben een christelyck werck gedaen, dien van Antwerpen dien man vergonnende; de Heere wille hen laten behouden; warens al gelyck hy, den bouw souder noch meer voortganck gewinnen ende ick dieder toch oock eyndelyck sal moeten gaen, souder te liever comen. Ick bemerc wat schade ick hier doe met dit ovuer ende weder overreysen, ende ga ick gansch wech eer de plaetse versien is met eenen anderen, so is't te sorgen dat dese kercke seer qualyck versien blyft. My aengaende, ick gene my gansch den Heere over, ende wil hem dienen waer't hem belieft.

Ick bevele my in u. l. gebeden mitsgaders de saken der andere Nederlanden, die ick oock weet datse u. l. bevolen blyven. De Heere spare u. l. lange, weerde ende lieve broeder, tot troost ende bystant synder gemeeynten, Amen.

Groet u. l. mithulpers **PETRUM JANSSEN** ende **DONTECLOCK**.

Ick wenschte wel eens te lesen ulieder tractaet vander kercken, teghen **VOLCKAERT** waer't mogelyck my te senden, ick soudet u. l. trouwelyck weder senden.

Met haesten uit **Middelborch**, den 11 Martii 1579.

u. l. dienstwillige

GASPAR VAN DER HEYDEN.

Groet u lief vrouken ende den patroon.

Vromen ende welgeleerden Mro. **ARNOLDO CORNNELII**, predicant des h. Euangelii te Delft.

GESLACHTSLIJST VAN GASPAR VAN DER HEYDEN.

(In digitale versie verkort weergegeven)

Gerrit van der Heyden, geacht ingezetene van Mechelen, in het laatst der vijftiende of begin der 16e eeuw geboren, gehuwd met N. N., was vader van :

GASPAR VAN DER HEYDEN

1530 -1586, gehuwd met **Catharina van Goethem**; was vader van:

Ds. Gaspar van der Heyden, 1566 te Frankenthal geboren en 14 Januari 1626 te Amsterdam overleden, eerst predikant te Frankenthal en 1608 te Amsterdam beroepen. Gehuwd met Clara van den Borne, of volgens anderen Varick, dict van den Borne; zij leefde nog als weduwe in 1627. Zij hadden zes zoons en acht dochters waarvan ik alleen noemen kan de twee zoons: Johannes en Abraham **Heydanus**.

Ds. **Johannes** Heydanus, de jongste zoon, geb. 1604 (waarschijnlijk dus te Frankenthal) en te Amsterdam overleden 14 Juni 1670. Hij was eerst predikant te Naarden, daarna te Rotterdam en eindelijk 1649 te Amsterdam, alwaar hij na Vossius (die de eerste was) de derde bibliothecaris van de stad geweest is. Gehuwd met Hillegonda Pater uit een aanzienlijk regeringsgeslacht te Amsterdam, misschien wel een dochter van Albert Dirksz. Pater, brouwer in de Zwaan op den Singel en N. Z. Achterburgwal, (het tegenwoordig verkooplokaal) een rijk man, ook eigenaar van eene moutery op het Otterspad, die in 1654, evenals zijn huis en brouwerij in 1645, grootendeels afgebrand is; hij was sedert 1638 achtereenvolgens schepen, raad en burgemeester van Amsterdam en overleed in 1659.

Ds. Johannes Heydanus had verscheidene kinderen, waarvan ik alleen eene dochter melden kan:

N. N. Heydanus, geboren 16... overleden ... gehuwd met Caspar Commelin, geb. 28 Febr. 1636 en in 1693 overleden, zoon van Isaac C., 1598 geb. en 1674 oven., die in manuscript een beschrijving van Amsterdam heeft nagelaten, door zijn zoon Caspar vermeerderd en uitgegeven, waardoor deze als historieschrijver van die stad bekend is geworden. De grootvader van Isaac, overgrootvader dus van Caspar, was Jan Commelin, in 1568 te Brussel om de religie onthalsd. De broeder van Caspar was Johannes Commelin, 1629 geb. en 1692 oven. als "Professor Botanicus" te Amsterdam, benevens raad, assurantie-meester etc.

Casper Commelin en N. N. Heydanus hadden verscheiden kinderen, waarvan:

1. Jan Commelin, geb. 1663, sedert 1702 procureur te Amsterdam, gehuwd met N. N., waarbij verscheiden kinderen, waarvan misschien nog nazaten in leven zijn.

2. Caspar Commelin, med. doctor en in 1730 professor in de anatomie en botanie te Amsterdam, gehuwd met N. N., heeft één zoon:

Casper Commelin, geb. overl. geh. ... ?

Ds. **Abraham Heydanus**, oudste zoon van Gaspar, geb. te Frankenthal 10 Aug. 1597, overleden te Leiden 15 Oct 1678. Hij was van 1623 tot '28 predikant te Naarden, daarna te Leiden alwaar hij in 1650 professor in de theologie werd. Hij huwde 29 April 1627 te Amsterdam met Sara Looten, geb. 26 Aug. 1608, overl. te Leiden 15 Aug. 1669, dochter van Karel Looten en Maria de Hem; hunne hofstede in den

Beemster droeg den naam van, "Volgerweg." Het huwelijk van Abr. Heydanus staat te Amsterdam aangetekend als volgt:

"Abraham Heydanus oud 29 jaar, pred. te Naarden, geassisteerd met zijne moeder Clara van den Borne, huwt 29 April 1627 Sara Looten van Amsterdam, oud 19 jaar, geassisteerd met Carel Looten haar vader en Maria de Hem."

Maria Heydanus, dochter van Abr. Heydanus en Sara Looten huwde (1) D. Crusius predikant te Hazerswoude.

(2) Frans Burman

Kinderen uit dit 2^e huwelijk:

1. Petrus Burman, geb. 6-7-1668.
2. Abraham Burman, zoon van Maria Heydanus, geb. 1669 t 1687; ter zijner nagedachtenis werd eene medaille geslagen.
3. Ds. Franciscus Burman, jongste zoon van Maria Heydanus, geboren te Utrecht 15 Mei 1671, overlijdt aldaar 22 Sept. 1719; eerst in 1695 pred. te Coudum in Friesland, 1698 in den Briel, 1703 te Enkhuizen, en 1705 te Amsterdam, en in 1715 prof. theol. te Utrecht; huwt Elizabeth Thierens, geb. 1677 tr. 1713, dochter van Joh. Th., raad en schepen te Delft, en van Maria van der Well. - Ds. Joh. Adriaan Thierens van Delft, predikant te Deventer en te Delft, is waarschijnlijk haar broeder; zij zijn uit een oud geslacht van Gent gesproten. - Zij hadden negen kinderen, waarvan vijf jong stierven.